

УДК 94
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.159>

Представлено актуальні проблеми історії, археології, етнології, філософії історії, історіографії та джерелознавства, шляхи і засоби їхнього розв'язання із залученням загальнонаукових та історичних методів, а також методів мистецтвознавства, соціології, статистики, психології, політології, міжнародних відносин і методології інших наближених суспільних і гуманітарних наук.
Для наукових працівників, викладачів, учителів і студентів.

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ	Патриляк Іван, д-р іст. наук, проф. (Україна) Біленький Сергій, д-р філософії, доц. (Канада); Боровик Микола, канд. іст. наук, доц. (Україна); Гуменний Сергій, д-р філософії (Україна); Екельчик Сергій, д-р іст. наук, проф. (Канада); Йокубаускас Вітаутас, д-р гуманітар. наук (історія) (Литовська Республіка); Коваль Андрій, канд. іст. наук (помічник голов. ред.) (Україна); Мотиль Олександр, д-р іст. наук, проф. (США); Нарвселіус Елеонора, канд. іст. наук (Швеція); Орлик Світлана, д-р іст. наук, проф. (Україна); Пшеничний Тарас, д-р іст. наук (заст. голов. ред.) (Україна); Рижов Сергій, канд. іст. наук, доц. (Україна)
Адреса редколегії	історичний факультет вул. Володимирська, 60, м. Київ, 01601 ☎ (38044) 234 09 71; факс 234 69 80 e-mail: history.bulletin@knu.ua web: https://history.bulletin.knu.ua/home
Затверджено	вченою радою історичного факультету 23.01.25 (протокол № 6)
Зареєстровано	Національною радою України з питань телебачення і радіомовлення Рішення № 1089 від 28.03.24 Ідентифікатор друкованого медіа: R30-03811
Атестовано	Міністерством освіти і науки України (категорія Б) Наказ № 1643 від 28.12.19
Індексування	EuroPub, Cabells Journal Whitelist, Index Copernicus, J-Gate
Засновник та видавець	Київський національний університет імені Тараса Шевченка Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет" Свідцтво про внесення до Державного реєстру ДК № 1103 від 31.10.02
Адреса видавця	ВПЦ "Київський університет" 6-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601 ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28 e-mail: vpс@knu.ua

BULLETIN

TARAS SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY OF KYIV

ISSN 1728-2640 (Print)

HISTORY

2(159)/2024

Established in 1958

UDC 94

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.159>

The "Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv. History" encourages interdisciplinary approaches to history, engaging methods of sociology, statistics, political sciences, international relations, and other methodological approaches from related social sciences and humanities, which results on current problems of history, archaeology, ethnology, philosophy of history, historiography and source studies; the ways and means of solving these problems are released in the issue.

For scholars, researchers, teachers and students.

CHIEF EDITOR	Patryliak Ivan, DSc (History), Prof. (Ukraine)
EDITORIAL BOARD	Bilenky Serhii, PhD, Assoc. Prof. (Canada); Borovyk Mykola, PhD (History), Assoc. Prof. (Ukraine); Humennyi Serhii, PhD (Ukraine); Jokubauskas Vytautas, DSc (History) (Lithuania); Koval Andrii, PhD (History) (Assistant of Chief Editor) (Ukraine); Motyl Alexander, DSc (History), Prof. (USA); Narvselius Eleonora, PhD (History) (Sweden); Orlyk Svitlana, DSc (History), Prof. (Ukraine); Pshenychnyy Taras, DSc (History) (Deputy Chief Editor) (Ukraine); Ryzhov Serhii, PhD (History), Assoc. Prof. (Ukraine); Yekelchuk Serhii, DSc (History), Prof. (Canada)
Address	Faculty of History 60, Volodymyrska str., Kyiv, 01601 ☎ (38044) 234 09 71; fax 234 69 80 e-mail: history.bulletin@knu.ua web: https://history.bulletin.knu.ua/home
Approved by	the Academic Council of the Faculty of History 23.01.25 (protocol № 6)
Registered by	the National Council of Television and Radio Broadcasting of Ukraine Decision № 1089 of 28.03.24 Identifier of printed media: R30-03811
Certified by	the Ministry of Education and Science of Ukraine (category B) Order № 1643 dated 28.12.19
Indexing	EuroPub, Cabells Journal Whitelist, Index Copernicus, J-Gate
Founder and publisher	Taras Shevchenko National University of Kyiv Publishing and Polygraphic Center "Kyiv University" Certificate of entry into the State Register ДК № 1103 dated 31.10.02
Address	PPC "Kyiv University" 14, Taras Shevchenka blvd., Kyiv, 01601 ☎ (38044) 239 32 22, 239 31 58, 239 31 28 e-mail: vpc@knu.ua

ЗМІСТ

БАГМЕТ Олег	
Уніфікація проти унікальності: годоніми Львова в перші роки радянської окупації	5
БЕРЕГОВИЙ Владислав	
Авторство, оригінальність, зміст та історичний контекст написання "Життя Кипріана"	13
ВАСИЛИНЧУК Артем	
Листівкова пропаганда гетьманських сил під час повстання Директорії (листопад–грудень 1918 року).....	19
ДАНИЛЕВИЧ Аліса	
Філарет Колесса: основоположник українського етнографічного музеєзнавства та його внесок у збереження національної культурної спадщини	30
КИРПИЧНИК Руслан	
Фінляндизація як історико-політичний досвід і виклик для України	37
ЛЯПІНА Олена	
Григорій Павлуцький у 1920-х роках: образ у контексті доби	41
МИРОНЮК Олена	
Трансформація простору та форми в пейзажах Поля Сезанна: Гора Святої Вікторії як концепт модерністської естетики	49
СТОЛЯРОВ Антон	
Студентське заворушення в Університеті св. Володимира 1861 року	54

CONTENTS

BAHMET Oleh

Unification vs uniqueness: Lviv's homonyms in the first years of the soviet occupation 5

BEREGOVYI Vladyslav

Authorship, originality, content and historical context of writing "Life of Cyprian" 13

VASYLYNCHUK Artem

Propaganda in leaflets of hetman's forces during anti-hetman uprising (November–December 1918) 19

DANYLEVYCH Alisa

Filaret Kolessa: the founder of ukrainian ethnographic museumology and his contribution to the preservation
of the national cultural heritage..... 30

KYRPYCHNYK Ruslan

Finlandization as a historical and political experience and challenge for Ukraine..... 37

LIAPINA Olena

Hhryhorii Pavlutskyi in the 1920s: an image in the context of the era..... 41

MYRONIUK Olena

Transformation of space and form in the landscapes of Paul Cézanne: Mont Sainte Victoire as
a concept of modernist aesthetics 49

STOLYAROV Anton

Student unrest at the University of St. Volodymyr in 1861 54

УНІФІКАЦІЯ ПРОТИ УНІКАЛЬНОСТІ: ГОДОНІМИ ЛЬВОВА В ПЕРШІ РОКИ РАДЯНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Вступ. Проаналізовано вплив радянської влади на зміну урбанонімів Львова під час Другої світової війни. Охарактеризовано головні пріоритети радянської топонімічної політики щодо годонімів польської доби, що передбачала переосмислення й нове наповнення символічного простору міста задля утвердження радянської ідеології. Крім цього, завданнями статті є: оцінка загальних тенденцій перейменувань; аналіз повного переліку польських і радянських годонімів, перейменованих у роки Другої світової війни; встановлення й характеристика головних цінностей і символів, які радянська влада насаджувала в публічному просторі з метою переформатування історичної пам'яті та колективної свідомості.

Методи. Пропоновану роботу варто вважати прикладом міждисциплінарних досліджень. Під час її виконання поєднано використання як загальнонаукових методів (аналіз, типізація), так і методів історико-географічного аналізу (порівняльно-історичний), зокрема, був зроблений аналіз різночасових картографічних творів Львова.

Результати. Унаслідок кількісного аналізу перейменованих польських і нових радянських урбанонімів виділено головні групи, на які робила акцент радянська влада під час перейменувань. Переважна більшість нових годонімів були російськими. Їхня поява на мапі Львова мала засвідчити приналежність міста до радянського символічного простору. Метою перейменувань було заміщення історичної пам'яті в міському просторі, щоб унеможливити розвиток національного патріотизму та формування нового символічного простору й нової суспільної свідомості. Зрештою, усі ці заходи мали на меті конструювання нової ідентичності задля виховання лояльного громадянина, "радянської людини".

Висновки. Уніфікація символічного простору радянських міст мала забезпечити консолідацію регіонів, що суттєво відрізнялися як за історичним минулим, так і за національним складом. Наслідком уніфікації радянських годонімів, через втрату зв'язку з конкретною територією, її історією та традиціями, стала їхня штучність й абстрактність, що призвело до їхнього неприйняття місцевим населенням. Іншими ознаками радянської топонімічної політики стали: заідеологізованість символічного міського простору, монополізація владою права на створення й зміну урбанонімів, заміщення первинних описової та орієнтувальної функції урбанонімів ідеологічною.

Ключові слова: символічний простір, урбанонімія, картографічні твори, функції урбанонімів, міська топоніміка, історична пам'ять, топонімічна політика, Львів.

Вступ

Виникнення та формування годонімів досить складний процес, що є наслідком впливу різних факторів. Можна стверджувати, що множина цих факторів залежить від історичного періоду та політичних умов, за яких виникають годоніми. У випадку давніх годонімів зазначають про тяглість цього процесу, успадкованість і безпосередній зв'язок годонімів з територією та її традиціями, культурою й історією. Дослідження найдавніших годонімів Львова показало, що практично всі знайдені годоніми середмістя сформувалися до середини XV ст. і функціонували в наступні роки майже незмінно (Віра, 2021). Коли ж розглядати сучасні годоніми, то побачимо зовсім іншу картину: постання нових годонімів відбувалося миттєво та було наслідком політичних рішень. І якщо говорити про радянські годоніми, то зазвичай вони не мали безпосереднього зв'язку з конкретною територією та її історією.

Проте навіть за таких обставин годоніми, усе ж, віддзеркалюють головні історико-політичні й соціокультурні умови часу своєї появи; перебувають у тісній залежності від державної ідеології та можуть фіксувати регіональну специфіку культури, історії, географії й ідентичності мешканців певної території. Саме тому годоніми можуть бути цінним джерелом для аналізу в історичних, лінгвістичних, географічних, етнографічних, картографічних, політологічних та інших дослідженнях.

Варто зауважити, що годоніми викликають інтерес не лише у науковців. Адже вони утворюють особливий символічний простір, що фіксує колективне уявлення про спільні цінності, символи, прагнення, героїчні постаті, які вшановує громада, суспільство, країна. З огляду на це годоніми часом стають політичним інструмен-

том і використовуються задля обслуговування панівної державної ідеології. Отже, годоніми – це не лише певне віддзеркалення сучасності, це також історична пам'ять суспільства, спосіб глорифікації історичних постатей і подій минулого; це й представлення колективної візії майбутнього, прагнень і цінностей суспільства. Тож можна стверджувати, що годоніми представляють минуле, теперішнє та бажане майбутнє; водночас вони репрезентують національно-культурний портрет суспільства та відповідають за його формування.

Якщо ж розглядати власне годоніми Львова, то переважну більшість публікацій присвячено аналізу топоніміки середньовічного та модерного періоду історії Львова. Водночас бракує досліджень, які б аналізували пізнішу трансформацію годонімів, зокрема впродовж XX ст. – у час бурхливих подій в історії Львова. Лише протягом першої половини століття місто перебувало під контролем семи абсолютно різних політичних утворень. Найбільших змін годоніми міста зазнали в роки Другої світової війни й радянської окупації, тому радянський період – це не просто чергова сторінка в історії годоніміки міста. Адже встановлення радянської влади позначилося кардинальною зміною підходів до формування міського простору та його урбанонімів, що, зрештою, призвело до практично повної заміни годонімів міста та їхніх функцій. Попри очевидну важливість цього періоду, наразі годоніміка Львова XX ст. лишається маловивченою. Практично відсутні дослідження, які б аналізували зміни топоніміки міста під впливом радянської окупації.

Мета пропонованої публікації – проаналізувати головні зміни, яких зазнали годоніми Львова в перші роки після встановлення радянської влади та визначити пріоритети радянської топонімічної політики.

Досягнення окресленої мети передбачало необхідність розв'язання низки **завдань**:

- встановити загальні тенденції перейменувань: пріоритети, акценти, просторові особливості тощо;
- проаналізувати загальний перелік нових і старих годонімів та встановити, які вулиці були перейменовані першими і якими годонімами їх замінили;
- виявити головні цінності та символи, які радянська влада прагнула утвердити в колективній свідомості.

Розв'язання цих завдань дасть змогу оцінити просторові (на мапі міста) та символічні (постаті, події, цінності) пріоритети топонімічної політики СРСР.

Методи дослідження

Топоніміка, як складна, інтегральна наукова дисципліна, дає широке поле для досліджень і потрапляє у сферу професійного зацікавлення представників різних наук. У випадку годонімів домінують лінгвістичні й історичні дослідження, що реалізуються із застосуванням традиційного для цих наук методичного інструментарію.

Як універсальне джерело інформації для топонімічних досліджень, незалежно від сфери професійного зацікавлення дослідника, можна розглядати картографічні твори. Вони пропонують вченому узагальнене й унікальне знання про історію, культуру, мову й географію певної території та про суспільство загалом. Унікальність карт, як джерела інформації, полягає в тому, що вони фіксують усі значні соціальні, історичні й політичні зміни, яких зазнає суспільство, територія, країна.

Використання різночасових картографічних творів у годонімічних дослідженнях дає змогу простежити просторову й часову трансформацію урбаністичного простору: і *фізичного*, як території міської забудови, і *символічного*, як місця відображення колективних цінностей; історичної пам'яті й територіальної ідентичності суспільства, регіону, країни впродовж різних історичних періодів. Проте, попри усі ці переваги й можливості, що надають досліднику картографічні твори, наразі картам не приділяють належної уваги під час топонімічних досліджень.

Варто зауважити, що Львів отримав унікальний корпус картографічних творів, яким не може похвалитися жодне інше місто України (Сосса, 2017). Це пояснюють тим, що за свою історію місто перебувало у складі багатьох держав, кожна з яких зробила свій внесок у розвиток картографування Львова. Створення карт і планів Львова в різні історичні періоди, за різних державних утворень, у різних історичних, соціальних й політичних умовах робить карти важливим джерелом цінної інформації.

У нашому дослідженні ми аналізували карти й міські плани міста першої половини ХХ ст. У цей час карти та плани Львова видавали польською, німецькою, українською та російською мовами (Sossa, 2020). Такий аналіз дає змогу дослідити просторово-часові трансформації годонімів і встановити головні закономірності й тенденції топонімічної політики досліджуваного періоду. Під час підготовки публікації також були проаналізовані дослідження з питань картографування Львова, соціотопографії, топоніміки, ономастики, урбаністики, а також архівні матеріали ДАЛО у частині, що стосувалися перейменування вулиць Львова досліджуваного періоду.

Результати

Перш ніж розглядати питання щодо того, яких змін зазнала символічна та реальна карта Львова зі встановленням радянської влади, варто коротко охарактеризувати період, що передував радянській окупації.

Загальновідомо, що передвоєнний Львів вирізнявся поліетнічністю та поліконфесійністю. Однак, попри цю поліетнічність, годоніми Львова були майже виключно польськими, що підтверджують публікації майже столітньої давнини (Як розростався Львів..., 2024). З метою встановлення кількісного співвідношення польських та українських годонімів, автор згаданої статті використав план Львова 1931 р., підготовлений картографічним інститутом ім. Е. Ромера. Показово, що це чи не єдиний приклад використання картографічного твору задля вивчення годонімів Львова ХХ ст.

Аналізуючи львівські годоніми, автор статті доходить висновку щодо цілковитого домінування польських годонімів: "[...] на 501 назв старого Львова маємо такі (поазбучно) "українські вулиці": 1) Вагилевича – призначена Вагилевичеві, як полякові, 2) Котляревського (мабуť єдина у Львові "вулиця", яка не має ні одного числа дому, лише наріжжя з фронтом до вул. Сикстуської!), 3) Шашкевича (буквально 11 будинків, причому ця вуличка сліпа), 4) Шептицьких (може мати до неї претенсію і польський генерал) і 5) Шевченка (поміж т. зв. Пилипівкою та личаківським цвинтарем, славна вуличка тим, що по одному боці не має тротуару, бо 2 тротуари, трамвай і фіра там не помістились би). Тай годі. Із 501 (пятьсот один) назв можна вилускати 5 (пять), з того ні одна без свого „але". Правда є ще вулиця "Руска" і чотири географічні назви Галицька, Волинська, Холмська і Київська, але ледви чи яку-небудь з тих назв польські члени магістрату й радні міста вважають українською! Є ще вулиця Церковна і Зацерковна. Більше натягнути в українську користь ніяк уже не можна" (Як розростався Львів..., 2024).

Далі автор статі зазначає, що в досліджуваний період відбулася масштабна зміна годонімів, зумовлена значним розширенням меж міста унаслідок приєднання його передмість. Загалом у той час було перейменовано близько 400 годонімів, серед яких лише три вулиці отримали українські назви.

Тож, характеризуючи публічний простір Львова у час перед радянською окупацією, варто визнати, що годоніми міста були майже цілковито польськими. А вулиці з українськими назвами були не тільки нечисленні, але й незначні.

Одним з наслідків радянської окупації стала кардинальна зміна етнічного складу населення Львова й упродовж 40-х років ХХ ст. населення Львова змінилося майже повністю. Поляки, які переважали у складі довоєнного населення міста, майже всі виїхали до Польщі. А євреї, які раніше становили третину населення міста, були практично повністю винищені. Станом на 1949 р. близько 70 % мешканців Львова були приїжджими з інших регіонів Радянського Союзу. За приблизними розрахунками, у 50-х роках ХХ ст. у складі населення Львова довоєнні жителі міста, переважно поляки й українці, становили не більше 10 %. Так зникла львівська міська культура, що формувалася впродовж сотень років (Лозинський, 2005).

Поліетнічний склад населення довоєнного Львова, де провідними були польська, єврейська та українська етнічні групи, зумовив формування специфічної територіальної ідентичності. Натомість радянська влада прагнула побудувати нову етнопатрістичну спільність з новою радянською ідентичністю – так званий радянський народ. Конструювання нової ідентичності передбачало необхідність переформатування колективної історичної пам'яті й свідомості через заміщення старих си-

мволів і формування нового фонду сакральних подій і дат, нового пантеону героїв.

Творенню нової "радянської людини" мало посприяти нове наповнення міського простору сукупністю уніфікованих загальнорадянських символів і цінностей. Досягнення цієї мети передбачало усунення будь-яких регіональних культурних, етнічних, релігійних та історичних відмінностей, усвідомлення яких могло стати основою для піднесення національних рухів і зародження місцевого сепаратизму. Отже, уніфікація, через об'єднання всіх республік СРСР в загальний символічний простір, мала забезпечити консолідацію регіонів з відмінним історичним минулим і національним складом. Тож *уніфікація мала заступити унікальність*.

Саме уніфікацію необхідно вважати однією з основних прикметних рис радянської топонімічної політики, через що радянські міста вирізняються спільним і доволі малим фондом назв головних вулиць та типовою моделлю внутрішньоміського називництва. Згідно із цією моделлю годоніми центральної частини радянських були практично ідентичними: кожне радянське місто мало вулиці Сталіна, Леніна, Держинського, Кірова, Карла Маркса, Енгельса, Калініна, Орджонікідзе, Фрунзе тощо. Наслідком такого підходу стала поява безлічі однакових топонімів по всій території СРСР.

Встановлення радянської влади позначилося й на перейменуванні годонімів Львова. Доречним буде нагадати, що в часи Другої світової Львів ставав радянським двічі: спершу у вересні 1939 р., а вдруге – у липні 1944 р. І навіть у часи Другої світової війни радянська влада намагалася наповнити вулиці Львова новим

ідеологічним змістом. Наприклад, уже в 1940 р. територія середмістя стала частиною Сталінського р-ну, а в роки Другої світової війни з'являються й перші вулиці, названі на честь партійних вождів – Сталіна, Леніна, Держинського та Кірова. Однією з перших з'явилася у Львові й вулиця Пушкіна. У роки Другої світової війни перейменування відбувалися під час обох періодів приходу радянської влади. Той факт, що заміна годонімів здійснювалася навіть під час війни, показує важливість цього процесу для ідеологічної системи та партійного керівництва СРСР.

З Постанови виконкому Львівської міської Ради депутатів трудящих від 29 грудня 1944 р. № 449 "Про перейменування вулиць у м. Львові" дізнаємося, що перейменування торкнулися вулиць усіх чотирьох тодішніх районів міста: Сталінський (20 вулиць та 3 площі), Червоноармійський (19 вулиць й 1 площа), Залізничний (16 вулиць) і Шевченківський (4 вулиці) (Виконком ..., арк. 222). Також було вирішено залишити назви 11 вулиць, перейменованих в 1939–1941 рр. (Виконком ..., арк. 542). Загалом у цій постанові йдеться про 74 урбаноніми, перейменовані радянською владою під час Другої світової війни: 11 назв 1939 р. та 63 назви в 1944 р. (рис. 1). Зазначимо, що всі наведені в статті показники й обрахунки спираються на дані саме цієї постанови та стосуються періоду Другої світової війни. Решта перейменувань відбулися вже після закінчення війни. Наступне з перейменувань, що здійснили невдовзі після війни, було масштабнішим і стосувалося перейменування 94 урбанонімів.

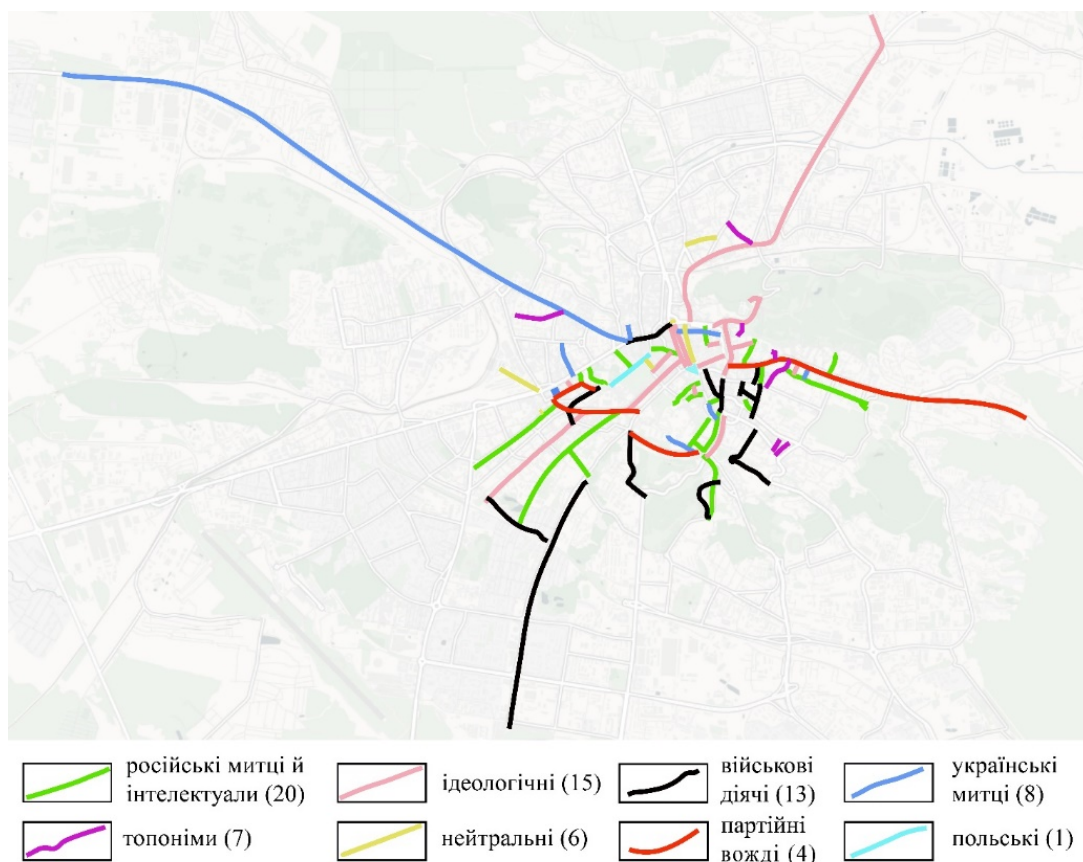

Рис. 1. Просторове положення та групи перейменованих урбанонімів на сучасному плані Львова (за Постановою № 449)

За кількістю та просторовим розподілом нових урбанонімів можна зробити певні висновки. Як бачимо з рис. 1, під час перейменування зробили акцент на вулицях центральної частини міста. Виняток становлять чотири важливі транспортні магістри (вулиці Шевченка, Хмельницького, Боженка та Леніна), що переходять у дороги міжміського сполучення (чотири найдовші вулиці на рис. 1). Усі вони орієнтовані за сторонами горизонту та відповідали за в'їзд у місто з півночі, сходу, півдня та заходу. Вочевидь, тому вони і були перейменовані, щоб кожен, хто потрапляв ними до центра міста, усвідомлював, що Львів – це радянське місто.

Забезпечити інтеграцію Львова до складу радянської держави мали насамперед урбаноніми перших трьох груп (65 % усіх перейменувань). Кількісний розподіл нових урбанонімів за групами зазначено в позначеннях до рис. 1. До першої групи входять урбаноніми, названі на честь російських письменників, поетів, композиторів, художників, публіцистів і науковців (вулиці Чехова, Некрасова, Сеченова, Горького, Лермонтова, Ломоносова, Чернишевського, Тургенєва тощо). Ленін наголошував, що культура є важливим інструментом виховання "радянської людини", і це втілювалося в радянській топонімії. Другу за чисельністю групу утворюють урбаноніми, що мали обслуговувати радянську ідеологію (вулиці Енгельса, Комсомольська, Піонерська, Челюскінців, 1 Травня, Радянська, 17 Вересня, Жовтнева та ін.). Третьою найчисельнішою групою стали урбаноніми, що мали ушляхетити Червону армію, як головну опору диктатури пролетаріату.

Радянізація та росіянізація. Характерною рисою радянської топонімічної політики була і росіянізація. Однією з основ радянського міфу була ідеологема про дружбу народів. Ця "дружба" обіцяла викоринення національного гніту, усунення національної нерівності, зближення на основі принципів інтернаціоналізму. Проте, якщо проаналізувати те, як радянська влада маркувала публічний простір, то відразу згадується Дзюбине – "Інтернаціоналізм чи русифікація?".

Урбаноніми, пов'язані з представниками російської науки та культури, з'явилися на карті Львова для того, щоб засвідчити тісність зв'язків і міцність російсько-української дружби, вказати на приналежність міста до спільного радянського простору на культурному, історичному та символічному рівнях. Для створення уявлення про давність зв'язків Львова з росією (тут і далі збережено орфографію автора), і, відповідно, історичну обґрунтованість і справедливості претензій росії на ці землі, важливою історичною особою став Іван Федоров, або як називали його у Львові – Іван Москвитин. Й у 1944 р. одну з вулиць середмістя (колишня вулиця братів Ґродзицьких) було названо в його честь.

Єдиним представником радянських народів, окрім українців і росіян, на честь якого було названо львівську вулицю в роки Другої світової війни, став грузинський поет Руставелі. Очевидно, що середньовічний поет не міг бути ані комуністом, ані революціонером, але, як і Сталін, він був грузином. Певно, це єдиний випадок, коли вулицю було названо не з ідеологічних міркувань, адже відомо, що "Витязь в тигровій шкурі" був улюбленою поемою Сталіна (рис. 2).

Тож, якщо дослідити, як народи СРСР були репрезентовані в урбанонімах, то побачимо, що, окрім українців й одного грузина, решта вулиць і площ міста були названі на честь росіян. До того ж, навіть з-поміж вулиць Львова кількість українських годонімів була в рази меншою ніж російських. Такою була "рівність" радянських народів.

Рис. 2. Картина І. Тоїдзе "Молодий Сталін читає поему Ш. Руставелі «Витязь у тигровій шкурі»"¹

Не кращими були справи і з інтернаціоналізмом, що, згідно з радянською ідеологією, мав бути альтернативою "буржуазному націоналізму". Наприклад, зі згаданих 74 урбанонімів усього 4 назви могли б символізувати інтернаціоналізм: вулиці Дарвіна, Енгельса, Спартак та площа Міцкевича.

Про роль українців у радянській топонімічній політиці ми зазначимо окремо, тут лише зауважимо, що українські урбаноніми значно поступалися російським за кількістю. Наприклад, кількість урбанонімів, названих на честь українських культурних діячів, була в 2,5 рази меншою за кількість російських (8 назв проти 20). Якщо ж урахувати загальне співвідношення усіх українських і російських назв, то різниця стане ще виразнішою. Як наслідок, годоніми Львова масово називали в честь тих, хто жодним чином не був пов'язаний з історією міста. Поширення комуністичних комеморативних маркерів слугувало підкресленню геополітичного домінування Москви. Саме тому радянізацію часто ототожнюють із поневоленням (Kuczbalski, & Boychuk, 2020). Дослідження показують, що таке засилля російських урбанонімів важко сприймалося львів'янами (Генега, 2017).

Якщо говорити про географічний вимір нових годонімів, то тут можна виділити чотири рівні: *місцеві, республіканські (УРСР), всесоюзні й інтернаціональні*. Тут варто зробити два уточнення. До місцевих ми віднесли не тільки власне львівські мікротопоніми (вулиці Торгова, Театральна, Вокзальна, Заводська й Університетська), але й вулицю Гуцульську, як топонім, що не репрезентував територію УРСР до початку Другої світової війни. А всесоюзні годоніми, як ми це вже з'ясували, майже цілковито були російськими. У відсотковому відношенні показники груп мають такий вигляд: інтернаціональні – 5,5 %, всесоюзні – 60,3, республіканські – 26,0, місцеві – 8,2 %.

Зворотною стороною радянізації та росіянізації урбанонімів стала деполонізація. Комуністична влада відразу активно взялася перейменовувати польські назви вулиць, адже "польський чинник", польська сторінка в історії міста й польські символи в публічному просторі Львова, усе це було суттєвою перешкодою на шляху до "возз'єднання" українського та російського народів.

¹ Іраклій Тоїдзе здобув всесвітню відомість завдяки агітплакату "Батьківщина-мати кличе!", а за ілюстрацію до книги "Витязь у тигровій шкурі" отримав Сталінську премію.

Польські годоніми. Нова радянська топоніміка мала на меті розв'язання кількох завдань. Одне з них полягало в необхідності заміни назв, що нагадували про польський період історії міста. Радянська пропаганда активно говорила про львівське соціалістичне теперішнє та комуністичне майбутнє, однак лишалася німою щодо минулого, буквально забороняючи

згадувати польське минуле в публічному просторі (Amag, 2011).

Уявлення про особливості радянської політики щодо польського, єврейського й українського населення Львова можна отримати з промовистого фрагмента статті О. Касьянова (1940, с. 6), розробника першого радянського генплану Львова (рис. 3).

Під кутом зору цього проекту планування Львів не розглядався як цілий народногосподарський комплекс—на фоні архітектурно-планувального задуму розроблялися лише окремі технічні проблеми. Разом з цим до певної міри романтизувалося історичне минуле Львова, яке всіляко фальсифікувалося нічим не прикритим польським зоологічним націоналізмом. Така романтизація минулого, торкаючись архітектурних пам'яток Львова, приводила до реакційних думок про відтворення „польського духу“ міста.

Фактично Львів був центром напівколоніальної

частини кол. Польщі, саме українських земель, що тимчасово потрапили під польську владу. З цим була зв'язана широка „націоналізація“ міста, яка виявилася в масовому заселенні Львова польською адміністрацією і, головне, буржуазією, в „полонізації“ місцевої української і навіть єврейської буржуазії, в даремних намаганнях спольщити український народ, який залишався завжди вірний своїй культурі, мистецтву і завжди в братерському єднанні з великим російським народом боровся проти шляхетського ярма.

Рис. 3. Фрагмент статті О. Касьянова "Соціалістична реконструкція міста Львова"

Серед перших перейменованих польських годонімів найчисленнішу групу становили релігійні урбаноніми (37 %). За ними йшла група польських історичних постатей (королі, шляхта й політичні діячі – 34 %). Третьою найчисленнішою групою були військові годоніми (21 %). Тож першими були перейменовані годоніми, що ушляхетлювали "соціально-небезпечних елементів" і "класових ворогів" радянської держави (шляхта, духовенство), нагадували про польську державу й "зоологічний польський націоналізм" чи увічнювали сторінки польської військової історії. Загалом на ці три групи припало понад 90 % від загальної кількості перейменованих годонімів.

Цікаво виглядає гра з датами та символами: польська вулиця 3-го Травня, названа на згадку про затвердження сеймом 3 травня 1791 р. Конституції Речі Посполитої, отримала назву вулиця 17-го Вересня, у честь дати радянської анексії території Західної України у вересні 1939 р.

Також привертає увагу поява на карті Львова площі Міцкевича. Це єдиний польський урбанонім, що з'явився за радянської влади і якого не існувало в дорадянсь-

кий період. Поява польського урбаноніму, на тлі загальної деполонізації, не могла бути випадковістю. Постать Міцкевича була обрана через дружбу з Пушкіним, вулиця на честь якого з'явилася у Львові ще в 1940 р.

Дружба двох поетів мала символізувати історичну та культурну близькість російського та польського народів. І саме ці постаті радянська пропаганда використала задля закріплення в масовій свідомості міфу про дружбу між СРСР і ПНР. Для цього в маскультурі активно експлуатували тему дружби Пушкіна й Міцкевича. Великими накладами друкували листівки, марки, книги, пам'ятні монети, присвячені дружбі поетів; по всьому СРСР їхніми іменами називають вулиці, встановлюють бюсти й пам'ятники, знімають кінострічки й відкривають музеї.

У 1945 р. між СРСР і ПНР було підписано Договір про радянсько-польський державний кордон. Договір передбачав обмін територіями, унаслідок чого Львівщина остаточно відійшла СРСР. І знову дружба Пушкіна й Міцкевича була використана як символ цього договору (рис. 4, 5).

Рис. 4. Марка ПНР, 1949. Пушкін і Міцкевич біля пам'ятника Петру I

Рис. 5. Марка СРСР, 1955. 10 років Договору про дружбу між СРСР і ПНР²

² На десяти річницю Договору про дружбу між СРСР і ПНР було підписано Варшавський договір, що оформив створення країнами соцтабору військового блоку на противагу блоку НАТО.

У статті, присвяченій 85-річчю з дня смерті А. Міцкевича, зустрічаємо такі слова: "За життя свого Міцкевич так і не діждався цієї щасливої хвилини, не діждався щастя бути не тільки з народом, а і в серці народних мас. Тільки тепер, через поріг звільнений від ярма панського, вільно й дружньо заходять і Міцкевич, і Пушкін, і Шевченко, і Франко – великі поети братніх народів СРСР" (Родзевич, 1940).

Тож, як бачимо, постаті Пушкіна, Міцкевича, Шевченка і Франка, яких радянська пропаганда маркувала поетами-революціонерами й соціалістами, за задумом радянської влади мали уособлювати інтернаціоналізм і дружбу народів.

Українські годоніми. З приходом радянської влади у Львові зросла кількість українських годонімів, частка яких за польського періоду була мізерно малою. Проте збільшення кількості українських годонімів радянською владою мало свої ідеологічні завдання, головне з яких – заміщення польських годонімів й утвердження думки про історичну легітимність приєднання Галичини до СРСР.

Поява топонімів території радянської України (вулиці Донецька, Чернігівська, Полтавська тощо) мала нагадувати про розірваний історичний зв'язок Галичини з "великою Україною" та символізувати "возз'єднання великого українського народу в єдиній українській державі", як про це йшлося в Законі УРСР від 15 листопада 1939 р. "Про прийняття Західної України до складу Української РСР". У такий спосіб радянська влада заgravала з національними почуттями Західної України та прагнула створити ілюзію відродження української держави. На це натякав згаданий закон, а тодішня головна газета органу Львівського обласного і міського комітетів Комуністичної партії України так і називалася – "Вільна Україна".

Топоніми УРСР мали виконувати роль проміжного містка від "возз'єднання великого українського народу в єдиній українській державі" (приєднання до УРСР) й до наступного входження вже до СРСР. Для цього через відповідні постаті й події підкреслювали зв'язок Львова й Галичини з територією УРСР. А монтажу "буржуазного" Львова в загальнорадянське "тіло" мали посприяти топоніми інших радянських республік (вулиці Уральська, Руставелі тощо).

Більшість нових українських годонімів належали до однієї із трьох груп: культурні діячі, топоніми УРСР чи історичні постаті. З-поміж історичних постатей вибирали так званих очільників селянських антимонархічних повстань, яких радянська влада трактувала як борців проти польського панування й царизму та борців за права і свободу робітничого класу та селян. З огляду на це у Львові з'явилися вулиці Хмельницького, Залізняка, Кармелюка та Кармелюка. Кармелюка подавали як борця із царизмом, Хмельницького, Залізняка та Кривоноса – як керівників антипольських селянських повстань. Варто зауважити, що радянська історіографія подавала ці повстання не просто як боротьбу проти польського панування, але і як прагнення українського народу до возз'єднання з братнім російським народом. І в жодному разі не як визвольну боротьбу чи боротьбу за незалежність України.

З-поміж культурних діячів були ті, хто міг символізувати дружбу народів чи зв'язок УРСР із Галичиною: наприклад, російський письменник українсько-польського походження В. Короленко та М. Кропивницький – уроженець центральної України, що гастролював у Галичині й був актором і режисером театру товариства "Руська бесіда" у Львові. У випадку інших знакових постатей української культури, таких як Леся Українка, І. Франко, Т. Шевченко, відбувалося переформатування ідеологічного наповнення їхнього образу: національні письменники й поети перетворювалися на марксистів, соціалістів, пролетарських поетів, поетів-революціонерів, борців проти націоналізму та клерикалізму. Найкраще це можуть проілюструвати назви радянських книжок: "І. Франко. Монолог атеїста", "І. Франко. Вічний революціонер", "І. Франко – поборник дружби українського і російського народів".

Певно, єдиною українською вулицею і за Польщі, і після приходу СРСР була вулиця Шевченка. Точніше сказати, що зберігся сам годонім, але це були різні вулиці з відмінним статусом (рис. 5). До встановлення радянської влади це була коротенька, вузька вулиця з одностороннім рухом (теперішня вулиця Дніпровська). За СРСР її статус суттєво підвищили, перейменували на Шевченка одну з найважливіших транспортних магістралей Львова (колишня вулиця Янівська).

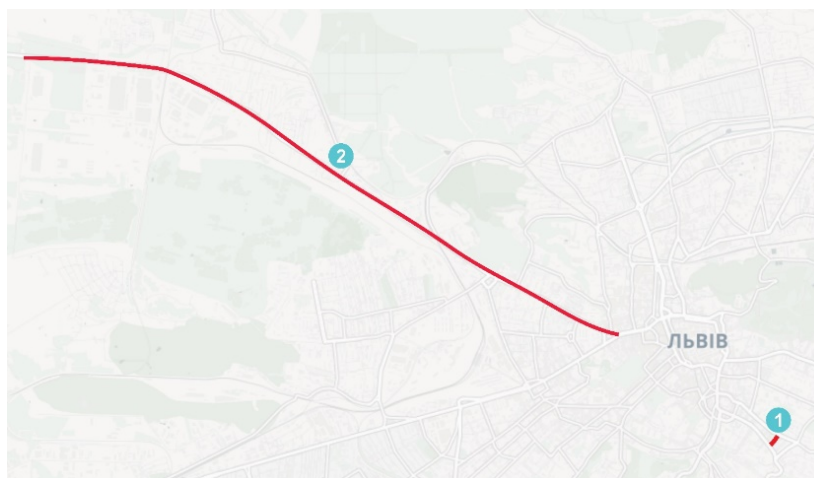

Рис. 5. Вулиця Шевченка до та після 1944 р.:

1 – вулиця Шевченка в період 1895–1944 рр.; 2 – вулиця Шевченка після 1944 р.

Боротьба із сакральними годонімами. В СРСР, як в атеїстичній державі, вважали релігію "шкідливою ідеологією у справі розбудови соціалізму". Дотримуючись вчення Леніна про "войовничий атеїзм", згідно з яким боротьба з релігією була однією з форм класової боротьби, в СРСР провадили боротьбу з будь-якими релігіями. Ця боротьба торкнулася й годонімів Львова, де після встановлення радянської влади відбулося масове перейменування вулиць з релігійними назвами. Власне, як ми вже зазначали, саме група з релігійними назвами була найчисленнішою з-поміж усіх перейменованих польських годонімів часів Другої світової війни.

Наука, і насамперед природничі науки, мали заступити релігію. Еволюційне вчення мало лягти в основу наукового атеїзму. Матерія мала заступити дух. Тож науковці робили акцент на дарвіністів, натуралістів й матеріалістів. Показово, що їхні імена надавали вулицям, які до того мали релігійні назви: вулиця Кармелітська стала вулицею Дарвіна, вулиця Св. Софії – Тимирязєва, Якуба Стрема (архієпископ, блаженний Католицької церкви) – Менделєєва, Петра Скарги (римокатолицький священник) – Пирогова, Шумлянських (братів єпископів) – Сеченова.

Зміна функцій. Нині годоніми виконують низку взаємопов'язаних функцій: трансляція суспільних цінностей, фіксування офіційної державної гуманітарної політики, ідеологічне маркування публічного простору, фіксування головних історичних процесів часу своєї появи й осмислення та відображення ставлення до минулого (історична пам'ять); водночас й відображають і сприяють формуванню, збереженню та передаванню прийдешнім поколінням громадянськості та національної ідентичності.

Давні годоніми часто описували безпосередньо те, що людина могла бачити, перебуваючи в тій чи іншій частині міста. Вони ніби були словесним портретом місцевості, вказуючи на її специфічні риси. Завдяки цьому вони служили дороговказом, домагаючи орієнтуватися на місцевості (Віра, 2020).

Водночас годоніми мали безпосередній зв'язок із цією територією та були "народними" за своєю походженням. Іншими словами, назви виникали в середовищі містян й поступово закріплювалися в загальному вжитку. Процес виникнення годонімів був стихійним і не контролювався владою. Згодом ситуація поступово змінювалася й держава почала керувати процесом появи нових годонімів.

Годоніми радянського періоду вирізняє низка специфічних рис. Назви починають виконувати насамперед ідеологічну функцію: маркування публічного простору мають на меті виховання лояльного до влади громадянина з радянською свідомістю, тобто "радянської людини". Уніфікація радянських годонімів, через втрату зв'язку з конкретною територією, її історією та традиціями призвела до їхньої абстрактності.

У радянській імперії держава володіла монополією в питанні появи годонімів. Тож якщо на початку виникнення годонімів це був процес, що рухався "знизу", то в Радянському Союзі він ішов "згори". У випадку давніх годонімів, процес творення яких відбувався впродовж тривалого часу й фіксував конкретні обставини міського простору, можемо говорити про спонтанний і природний історичний процес їхнього творення, де не йшлося про жодну державну топонімічну політику чи регулювання. У той час як у Радянському Союзі діяла чітка топонімічна політика, що визначалася заідеологізованістю, досить вузьким переліком топонімів, агресивною

та швидкою трансформацією топоніміки міського простору, що зазвичай жодним чином не корелювалися з особливостями природи й історії території. Вона була спрямована на заміщення символів, стирання історичної пам'яті, творення нового символічного простору, що мав унаочнювати радянський погляд на історію та сприяти творенню нової "радянської людини".

Дискусія і висновки

Від самого початку окупації Львова радянська влада приділяла значну увагу створенню нової символічної карти міста. Міський публічний простір маркували топонімами, що мали символізувати головні догми радянської ідеології. Через зміну назв вулиць радянська влада намагалася написати на карті Львова свою версію історії, де простий український народ (робітники та селянство) сторіччями провадив боротьбу проти "польських панів", прагнучи возз'єднання з братнім російським народом.

Цілю перейменувань були: заміщення історичної пам'яті в міському просторі задля унеможливлення розвитку явищ національного та місцевого патріотизму; формування нового символічного простору та нової суспільної свідомості. Зрештою, усі ці заходи мали на меті конструювання нової ідентичності задля виховання лояльного громадянина – "радянської людини".

Наслідками перейменувань стали: трансформація історичної пам'яті та цілковите перезавантаження пантеону героїв і символів; уніфікація й ідеологізація символічного міського простору, де важливими складовими були вождизм, атеїзм, денационалізація та росіянізація; зміна функцій годонімів; тотальний контроль центральної влади за перейменуваннями.

Першими серед польських годонімів були перейменовані вулиці, названі в честь класових ворогів радянської влади: представники світської, релігійної та військової польської еліти. На ці три групи припадає понад 90 % усіх радянських перейменувань часів Другої світової війни. З-поміж нових радянських урбанонімів більшість назв були спрямовані на обслуговування радянської ідеології та глорифікацію культурних і військових діячів. Можна стверджувати, що в основі нової топонімічної політики було поєднання м'якої та твердої сили, а її "трьома китами" стали культурна дипломатія, ідеологія й армія.

Українців радянська влада використовувала з метою заміщення історичної пам'яті про польський період історії Львова та для обґрунтування легітимності претензій на Львів. Топоніми підрадянської України й інших радянських республік мали підкреслювати зв'язок Галичини з іншими територіями СРСР. У такий спосіб створювали ілюзію історично та культурно обґрунтованого, й тому закономірного та легітимного, приєднання цих територій.

Карти є цінним джерелом унікальної інформації, корисної в розв'язанні проблем соціогуманітарних, історичних, географічних, лінгвістичних, політологічних, урбаністичних досліджень. Під час аналізу картографічних творів варто досліджувати не лише часові зміни урбанонімів, але й зміни просторові: приклад вулиці Шевченка показує, як вулиці не просто перейменовували, але й переносили із центральної частини міста на околиці, або навпаки, понижуючи чи підвищуючи в такий спосіб їхній статус. Просторовий аналіз під час вивчення годонімів – це ще одна перевага, яку надають дослідникові картографічні твори, недоступна у разі використання інших методів.

Подяки, джерела фінансування. Публікацію підготовлено в межах стипендіальної програми Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського.

Список використаних джерел

- Виконком Львівської міської ради трудящих. (1944, 29 грудня). Ф. Р-6 (Оп. 2, Спр. 8, Арк. 542), Державний архів Львівської області, Львів, Україна.
- Виконком Львівської міської ради трудящих. (1944, 29 грудня). Ф. Р-6 (Оп. 2, Спр. 63, Арк. 222), Державний архів Львівської області, Львів, Україна.
- Віра, О. (2021). Найдавніші годоніми Львова. *Наукові записки НаУКМА. Історичні науки*, 4, 80–90.
- Віра, О. (2020). Генеза та функціонування назв вулиць у середньовічному Львові. *City History, Culture, Society*, 10(3), 41–51. <https://doi.org/10.15407/mics2020.10.041>
- Генеза, Р. Я. (2014). Формування радянського соціального простору у Львові (1944–1953 рр.). *Український історичний журнал*, 6(519), 77–91.
- Касьянов, О. (1940). Соціалістична реконструкція міста Львова. *Архітектура Радянської України*, 9, 4–12.
- Лозинський, Р. (2005). *Етнічний склад населення Львова (у контексті суспільного розвитку Галичини)*. Вид. центр ЛНУ імені Івана Франка.
- Родзевич, С. (1940). *Адам Міцкевич (До 85-річчя з дня смерті)*. Збруч. <https://zbruc.eu/node/44378>
- Сосса, Р. (2017). Значення виставок стародавніх карт у вивченні історії картографії. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*, 26, 3–7.
- Як розростається Львів сто років тому. (2024, 11 вересня). То є Львів. <https://inlviv.in.ua/lviv/yak-rozrostavysya-lviv-sto-rokiv-tomu>
- Amar, T. C. (2011). Different but the Same or the Same but Different? Public Memory of the Second World War in Post-Soviet Lviv. *Journal of Modern European History*, 9(3), 373–396. https://doi.org/10.17104/1611-8944_2011_3_373
- Kuczabski, A., & Boychuk, A. (2020). Decommunization of urban toponymy in Ukraine: causes and consequences. *Journal of Geography, Politics and Society*, 10(4), 8–16. <https://doi.org/10.26881/jpgs.2020.4.02>
- Sossa, R. (2020). Lviv mapping in the soviet period. *Geodesy, Cartography and Aerial Photography*, 91, 59–69.

References

- Amar, T. C. (2011). Different but the Same or the Same but Different? Public Memory of the Second World War in Post-Soviet Lviv. *Journal of Modern European History*, 9(3), 373–396. https://doi.org/10.17104/1611-8944_2011_3_373
- Executive Committee of the Lviv City Council of Workers. (1944, December 29). F. R-6 (Desc. 2, Case 8, P. 542), State Archives of Lviv Oblast, Lviv, Ukraine [in Ukrainian].
- Executive Committee of the Lviv City Council of Workers. (1944, December 29). F. P-6 (Desc. 2, Case 63, P. 222), State Archives of Lviv Oblast, Lviv, Ukraine [in Ukrainian].
- Genega, R. J. (2014). Formation of the Soviet social space in Lviv (1944–1953). *Ukrainian Historical Journal*, 6(519), 77–91 [in Ukrainian].
- How Lviv grew a hundred years ago (2024, September 11). That is Lviv. <https://inlviv.in.ua/lviv/yak-rozrostavysya-lviv-sto-rokiv-tomu> [in Ukrainian].
- Kasyanov, O. (1940). Socialist reconstruction of the city of Lviv. *Architecture of Soviet Ukraine*, 9, 4–12 [in Ukrainian].
- Kuczabski, A., & Boychuk, A. (2020). Decommunization of urban toponymy in Ukraine: causes and consequences. *Journal of Geography, Politics and Society*, 10(4), 8–16. <https://doi.org/10.26881/jpgs.2020.4.02>
- Lozynsky, R. (2005). *Ethnic composition of the population of Lviv (in the context of social development of Galicia)*. Publishing center of Ivan Franko National University of Lviv [in Ukrainian].
- Rodzевич, S. (1940). *Adam Mickiewicz (To the 85th anniversary of his death)*. Zbruch. <https://zbruc.eu/node/44378> [in Ukrainian].
- Sossa, R. (2017). The importance of exhibitions of ancient maps in the study of the history of cartography. *Problems of Continuing Geographical Education and Cartography*, 26, 3–7.
- Sossa, R. (2020). Lviv mapping in the soviet period. *Geodesy, Cartography and Aerial Photography*, 91, 59–69.
- Vira, O. (2020). Genesis and functioning of street names in medieval Lviv. *City History, Culture, Society*, 10(3), 41–51. <https://doi.org/10.15407/mics2020.10.041> [in Ukrainian].
- Vira, O. (2021). The oldest toponyms of Lviv. *Scientific notes of NaUKMA. Historical Sciences*, 4, 80–90 [in Ukrainian].
- Отримано редакцією журналу / Received: 16.10.2024**
Прорецензовано / Revised: 06.12.2024
Схвалено до друку / Accepted: 27.12.2024

Oleh BAHMET, PhD (Geogr.), Senior Researcher

ORCID ID: 0000-0003-1848-5520

e-mail: bagmet@ukr.net

Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

UNIFICATION VS UNIQUENESS: LVIV'S HOMONYMS IN THE FIRST YEARS OF THE SOVIET OCCUPATION

Background. The article analyzes the influence of the Soviet government on the change of Lviv's urban names during the Second World War. The author characterizes the main priorities of the Soviet toponymic policy towards the place names of the Polish era, which included rethinking and re-filling the symbolic space of the city to establish Soviet ideology. The objectives of the article were, in particular, to assess the general trends of renaming; to analyze the complete list of Polish and Soviet place names renamed during the Second World War; to identify and characterize the main values and symbols that the Soviet authorities imposed in the public space in order to reformat historical memory and collective consciousness.

Methods. This work should be considered an example of interdisciplinary research. It combines the use of both general scientific methods (analysis, typification) and methods of historical and geographical analysis (comparative and historical), in particular, an analysis of cartographic works of different periods of time in Lviv.

Results. The quantitative analysis of renamed Polish and new Soviet urban names has identified the main groups that the Soviet authorities emphasized during the renaming process. The vast majority of the new place names were Russian. Their appearance on the map of Lviv was intended to show that the city belonged to the Soviet symbolic space. The purpose of the renaming was to replace historical memory in the urban space in order to prevent the development of national patriotism and to form a new symbolic space and a new social consciousness. Ultimately, all of these measures were aimed at constructing a new identity to foster a loyal citizen, the so-called "Soviet person."

Conclusions. The unification of the symbolic space of Soviet cities was supposed to ensure the consolidation of regions that differed significantly both in their historical past and in their national composition. The unification of Soviet place names resulted in their artificiality and abstractness due to the loss of connection with a specific territory, its history and traditions. This led to their rejection by the local population. Other features of the Soviet toponymic policy were the ideologization of symbolic urban space; monopolization by the authorities of the right to create and change urban names; replacement of the original descriptive and orientation functions of urban names with ideological ones.

Keywords: symbolic space, urban nomination, cartographic works, functions of urban names, urban toponymy, historical memory, toponymic policy, Lviv.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 27-36+2-34:929+82-97](397)"652"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.159.2>

Владислав БЕРЕГОВИЙ, асп.
ORCID ID: 0000-0001-8708-0725
e-mail: filii.dworf.vladislav@gmail.com
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

АВТОРСТВО, ОРИГІНАЛЬНІСТЬ, ЗМІСТ ТА ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ НАПИСАННЯ "ЖИТТЯ КИПРІАНА"

Вступ. Кипріан Карфагенський є одним із найвизначніших єпископів раннього християнства. Його діяльність у великій мірі сприяла інституалізації єпископського інституту, а мученицька смерть піднесла до рангу святих. "Життя Кипріана" – текст, що дійшов до наших днів і подає інформацію про діяння Кипріана як християнина, єпископа та мученика. В історичній науці існує плюралізм думок щодо авторства й оригінальності написання цього тексту. Відсутність одностайної позиції підкреслює актуальність нового аналізу "Життя Кипріана" у процесі дослідження діяльності цієї постаті у площині церковної історії. Метою пропонованої публікації є визначення автора, часу, жанру та змістовності інформації в "Житті Кипріана".

Методи. Під час дослідження джерела використано критичний текстологічний аналіз; завдяки історико-компаративному методу фрагменти тексту зіставлено з іншими тогочасними агіографічними текстами III ст. після Р. Х. Задля встановлення часу написання джерела автор використовує проблемно-хронологічний метод.

Результати. Здійснено аналіз попередньої історіографії, пов'язаної з дослідженням цього тексту. Встановлено автора "Життя Кипріана" та наведено ряд аргументів на користь цієї позиції. Зафіксовано приблизну хронологію написання цього тексту та заперечується копійчаний характер джерела. Охарактеризовано жанр і мету написання цього тексту, подано зміст джерела й оцінено його інформативність.

Висновки. Дискусія серед учених полягає в питанні авторства й оригінальності тексту "Життя Кипріана". Автором тексту є Понтій, диякон Кипріана, про що згадує Єронім Стридонський. На користь цього свідчить особливий стиль автора, комплексність і послідовність викладу інформації в тексті, а також посилання на фрагменти ранньої творчості самого Кипріана. Текст є оригінальним і цілком наслідує агіографічну традицію африканської церкви. Текст написано сучасником Кипріана після його смерті, близько 259 р. після Р. Х. Автор "Життя Кипріана" мав на меті сакралізувати життєвий шлях Кипріана Карфагенського та пояснити всі незручні моменти його єпископства. Біографічні дані, не пов'язані з церковною діяльністю Кипріана, у тексті фактично відсутні. Джерело написано виключно в дусі ранньохристиянського світогляду сучасником Кипріана після його смерті та сповнене численних ремінісценцій до Святого Письма.

Ключові слова: суспільство Стародавнього світу, античної Греко-Римської цивілізації та середніх віків, християнство, Римська імперія, Карфаген, Кипріан Карфагенський, Римська Африка, агіографія, церковна історія, мучеництво.

Вступ

Кипріан Карфагенський є визначною фігурою середини III ст. після Р. Х., як для раннього християнства Римської Африки, так і загалом для формування античної Донікейської церкви. У великій мірі про цього карфагенського єпископа ми дізнаємося з його власного писемного доробку: трактатів і праць епістолярного жанру, а також листів, адресованих власне Кипріану його співбесідниками. Проте існують два джерела, що мають описовий характер життя та мученицької смерті єпископа Карфагену: "Проконсульські акти святого Кипріана" ("Acta Proconsularia Sancti Cypriani") та "Життя Кипріана" (Vita Cypriani). У нашій статті ми використовуємо ці джерела з CSEL за редакцією В. Гартеля (Hartel, 1871, pp. CX – CXIV; XC – CX). Якщо проконсульські акти є фактично переказом суду над Кипріаном і розповідь про його мученицьку смерть, то "Життя Кипріана" втворює особливий стиль агіографічної літератури, породжуючи тим самим дискусію в історичній науці про жанр і мету написання цього тексту. Це джерело приковує увагу істориків античної церкви, починаючи з другої половини XIX ст., оскільки містить у собі щось на кшталт біографії, панеїрики й апології християнського святого. Однак, попри заявлену назву, "Життя Кипріана" не подає великої конкретики біографічних даних, а ставить за мету подати життя єпископа Карфагену, як виключно досконалий у християнстві приклад для наслідування. Своєрідний риторичний стиль написання і використання художніх прийомів для возвеличення життя єпископа Кипріана породили давню суперечку

щодо авторства трактату, а постійні біблійні ремінісценції значно розширюють у читача розуміння світогляду християнина посеред гонінь на християн імператорів Деція Траяна, Валеріана та Галлієна.

Актуальність пропонованої публікації полягає насамперед у потребі дослідження життя й діяльності Кипріана Карфагенського, який, незважаючи на вагоме значення серед ранніх патристів, наразі маловідомий загалу й часто перебуває в тіні пізнішого церковного авторитету Римської Африки Аврелія Августина. "Життя Кипріана" є текстом, який фактично сакралізує життєвий шлях єпископа Карфагену та робить спробу канонізувати його постать. Утім, оцінка тексту є різнобічною в історичній науці, а його використання в дослідженні біографії Кипріана Карфагенського триває і досі.

Метою статті є аналіз писемного джерела, відомого як "Життя Кипріана". Відповідно до заявленої мети були поставлені такі **завдання**: відслідкувати стан розроблення зазначеної проблематики в історичній науці, проаналізувати джерельну базу, пов'язану із цим текстом, встановити автора, здійснити аналіз самого тексту, з-поміж плюралізму думок дослідників визначити стиль і мету написання цього твору.

Методи

У статті використано насамперед текстологічний аналіз твору, здійснено україномовний переклад фрагментів тексту з мови оригіналу (латинська), застосовано історико-компаративний метод, а саме зіставлення та порівняння твору з іншими джерелами досліджуваного регіону.

Результати

Джерело "Життя Кипріана" дійшло до нас у декількох екземплярах, особливо важливим є "Челтменський список", відкритий Теодором Моммзенем. Цей манускрипт містить канон Святого Письма, а також праці Кипріана Карфагенського. Наприкінці до цих праць Кипріана був доданий також текст "Життя Кипріана". За оцінкою дослідників, манускрипт переписували в IX–X ст., проте укладання "Челтменського списку" належать до середини IV ст., тобто список праць було укладено близько 360 рр. після Р. Х. (Sanday, 1891, pp. 217–325). У жодному із наявних манускриптів, зокрема й у "Челтменському списку", не зазначено ім'я автора, який узявся за написання життя Кипріана Карфагенського (Harnack, 1913, p. 2). Існує лише одна згадка про те, що автором "Життя і страждань Кипріана" був так званий Понтій Карфагенський. Цю інформацію надає Єронім Стридонський у праці "Про знаменитих мужів", вказуючи у гл. 68, що Понтій був дияконом Кипріана і написав працю про його життя (Jerome, 1999, p. 98). З огляду на це, в історичній науці, починаючи із середини XIX ст., розгорнулася наукова полеміка про авторство й оригінальність згаданого джерела. Серед тих, хто особливо уважно опрацьовував цей текст, були: П. Монсо (Monceaux, 1901, p. 179–197) та А. фон Гарнак (Harnack, 1913), які з довірою поставилися до оригінальності джерела (Гарнак також надав його німецькомовний переклад у своїй праці); В. фон Хартель, якого критичне видання мовою оригіналу й використовується нами у процесі дослідження самого тексту "Життя Кипріана" (Hartel, 1871); Р. Райценштейн на відміну від А. Фон Гарнака підходить з меншою довірою до авторства та датування цього тексту й робить спробу визначити, звідки саме автор бере інформацію про суд над Кипріаном (Reitzenstein, 1913); Г. Дессау, який бере до уваги й епіграфічні матеріали Римської Африки вказаного періоду, підтримує теорію про те, що Понтій був дійсно автором цього трактату (Dessau, 1916, pp. 65–72). Під час дослідження до уваги бралися також праці К. Г. Гетца (Goetz, 1891), М. Пелегріно (Pellegrino, 1955), С. Мормана (Mohrmann, 1975) та М. Сейджа (Sage, 1975). Одними з останніх історичних робіт, присвячених дослідженню життя й діяльності Кипріана Карфагенського, є стаття та монографія Ч. Бобертза, у яких автор аналізує "життя Кипріана" та використовує його для дослідження біографії карфагенського єпископа (Bobertz, 1992, pp. 112–128; 2023).

Під час дослідження агіографічні тексти Африки III ст. після Р. Х., а саме: "Страждання Перпетуї та Феліцити", "Страждання святих Маріана та Якова" та "Страждання святих Монтана та Луція" використовували з критичного видання Г. Музурілло (Musurillo, 1972).

Ураховуючи згадану інформацію, повторно деталізуємо, що нам відомо про "Життя Кипріана": джерело збереглося у зібранні текстів канону Святого Письма і праць Кипріана, які були укладені в єдиний список у середині IV ст. після Р. Х. "Життя Кипріана" є анонімним твором. Єдину зачіпку, що твір був написаний сучасником Кипріана Карфагенського Понтієм, знаходимо в Єроніма Стридонського: "Понтій, диякон Кипріана, витримуючи разом з ним заслання, до дня його страждання, залишив видатний твір життя і страждань Кипріана" (Jerome, 1999, p. 98).

В історичній науці немає єдиної думки щодо переконаності у твердженні Єроніма Стридонського. Адже диякона Понтія не згадано в жодному з листів і трактатів Кипріана, а написаний текст, як зазначалося, є ано-

німним. Гарнак ставиться з довірою до твердження Єроніма щодо авторства Понтія (Harnack, 1913, p. 3). Хартель у своєму виданні перед текстом вказав: "Приписується, що написано Дияконом Понтієм" (Hartel, 1871, XC), відповідно, він мав сумніви щодо повноцінного авторства Понтія. Цікаву версію висловлює Дессау, наводячи приклад епіграфічного матеріалу, що зберігся на форумі в м. Курубіс, де латиною вказано ім'я Понтій: "Pontius vir bonus" (місто Курубіс поруч із Карфагеном, куди Кипріан був відправлений на заслання і, судячи із "Життя Кипріана", його супроводжував туди диякон Понтій), Спираючись на це, Дессау стверджує, що цей диякон раніше був знатним мешканцем Курубіса й обіймав муніципальні посади. Тож не є збігом, що після прийняття християнства саме Понтій, бувши дияконом Кипріана, супроводжував його на заслання в місто Курубіс у 257 р. Р. Х., адже, відповідно, був раніше мешканцем цього поселення (Dessau, 1916, pp. 70–72). Цю версію можна підтвердити тим, що в "Житті Кипріана" у гл. 12, автор дуже тепло відгукується про місце заслання, його мешканців, вказує на "сприятливе та тихе місце" (Hartel, 1871, pp. CII–CIV). Це може настановити на думку, що пієтет до міста Курубіс відчувається через те, що воно було рідним автору. Висунута версія Дессау є цікавою для розгляду, однак вона тримається тільки на одному епіграфічному написі з іменем, що збігається з іменем автора. Версію Дессау про походження Понтія неможливо ні заперечити, ні підтвердити через брак ще якихось фактів. Утім, сумніватися в тому, що твір належить одному автору і що ним був Понтій, диякон Кипріана, причин немає. На користь цього свідчать подані нижче аргументи.

По-перше, "Життя Кипріана" написане рукою однієї людини й не є компіляцією інших творів. Адже в тексті бачимо специфічну африканську латину, а сам автор дотримується єдиного власного стилю, часто використовує риторичні запитання, кон'юнктивний спосіб побудови речення, панегіричний стиль опису діяльності Кипріана. Це свідчить про те, що у цього джерела один автор. До того ж, аналогічних текстів не існувало в той час, тому що "Життя Кипріана" написано й із хвалебною, й апологетичною, і частково біографічною метою. Дехто з дослідників убачає в цьому тексті подібність зі "Стражданнями Перпетуї та Феліцити", агіографічним джерелом Римської Африки початку III ст. після Р. Х. (Aronen, 1984, pp. 67–70). Однак у цьому немає нічого дивного. Агіографічна праця, що оповідає про карфагенських мучениць, була популярною в африканській церкві й очевидно мала вплив і на автора "Життя Кипріана". В обох текстах однаково наявні видіння до мучеників, що передбачають їм майбутні страждання: Перпетуя уві сні бореться з єгиптянином (Musurillo, pp. 116–119), а Кипріану про це жестом оповідає ангел, про що описується у гл. 12–13 (Hartel, 1871, pp. CII–CV), в обох текстах зустрічаємо ремінісценції до Святого Письма. Вплив "Страждань Перпетуї та Феліцити" на "Життя Кипріана" відбувається через послідовність традиції до культу мучеництва в церкві Африки. До речі, Понтій про це сам наголошує у гл. 1, де присутні такі рядки: "...наші предки дарували шану мучеництва плебеям і катехуменам, що були гнані такою достойністю..." (Hartel, 1871, p. XC). Автор підкреслює: якщо церква шанувала раніше мучеників, що були катехуменами та простими мирянами, то єпископ тим паче заслуговує на таку славетну пам'ять. Та хто ж ці катехумени і "плебеї"? Зі значною вірогідністю це й були Феліцита, Перпетуя й інші катехумени, що зга-

дуються у джерелі початку III ст. Відповідно, Понтій, спираючись на традицію церкви Карфагену, вставляє "Життя Кипріяна", як продовження агіографічного наративу християнської спільноти Африки. Проте еволюція традиції аж ніяк не заперечує оригінальності написання цього нарису.

По-друге, як ми вже зазначали, автор трактату мав гідну риторичну освіту, адже формулює послідовний виклад матеріалу, чітко переслідуючи сукупність думок: пояснити всі незручні моменти біографії Кипріяна Карфагенського та завершити розповідь його мученицькою смертю, що в підсумку приводить до фактичної сакралізації карфагенського єпископа. Як зауважував на початку III ст. після Р. Х. апологет християнства у Римській Африці Тертуліан у праці "Апологія", у гл. 50: "кров християн – є сім'я" (Tertullian, 1977, р. 227), й автор "Життя Кипріяна" це чудово розумів, створивши другу половину тексту як розповідь про мученицьке страждання карфагенського єпископа, творячи це повноцінно у формі "Наслідкування Христа" (Imitatio Christi). У тексті подано безперервний і дуже збалансований виклад матеріалу: від часу навернення Кипріяна у християнство до його мученицької кончини, себто отримання "вінця мучеництва" (Goetz, 1891, р. 28). Автор тексту не надає фактично жодної зайвої емоції в оповіді, а дії Кипріяна описуються завдяки зовнішнім чинникам, себто, що за його обранням на посаду єпископа, його переховуванням від гоніння Деція Траяна, а згодом мучеництвом, стоїть не власне бажання, а "воля Бога". Провіденціалізму та у великій мірі імперсональної побудови речень автор дотримується протягом написання всього тексту "Життя Кипріяна". Якби текст писався багатьма авторами, чи був би інтерпольований, то ця схема написання була б порушена і це було б видно.

По-третє, аргументом щодо авторства Понтія служить також і те, що автор був добре ознайомлений з ученням Кипріяна, а, відповідно, і його трактатами. У кількох випадках ремінісценції до Святого Письма у Понтія не випадкові: порівняння життя Кипріяна зі Старозавітним Йовом і згадки книги Товита взяті через використання цих сюжетів самим же Кипріаном у трактаті "Про смертність" (de mortalitate), також помітне використання праці "До Квірина" ("Ad Quirinum") (Bobertz, 1992, р. 113). Це відповідає тому, що автор "Життя Кипріяна" мав би бути сучасником карфагенського єпископа, і кандидатура наближеного до нього диякона збігається з цією позицією. Тож не дивно, що навіть лише в одній згадці Понтій зазначається Єронімом Стридонським як диякон, що розділив з Кипріаном вигнання і написав "почесну працю" (egregium volumen). Цей нарис уже на момент життя Єроніма вважали гідним не тільки через те, що він сакралізував життєвий шлях Кипріяна, а й тому, що був досконало у художньому сенсі оформленим. Очевидно, що його писали для загалу, а точніше – для християн африканської церкви, тож автору не було потреби вказувати своє ім'я, адже сучасникам був, судячи з усього, відомий той факт, що саме диякон Понтій розділив із Кипріаном його заслання в Курубіс й описав це згодом. Зрештою, сам Понтій фактично не зазначає про себе нічого особливого в цьому тексті, окрім того, що пише у множині про прибуття до місця заслання. Як влучно підмічено Гарнаком: "ім'я автора загубилося в імені героя" (Harnack, 1913, р. 43). Тож варто поставити запитання, чи є дивним те, що ім'я Понтія, як автора

цієї праці, згадується тільки один раз, у IV ст. після Р. Х. в Єроніма? Зовсім ні, адже, найімовірніше, не було потреби постійно нагадувати про загальновідомий факт іншим.

По-четверте, Гарнак вказує на написання твору відразу після мученицької смерті Кипріяна, тобто близько 259 р. після Р. Х. (Harnack, 1913, р. 3). Неможливо точно встановити, коли був написаний текст, але необхідно звернути увагу на те, що він має апологетичні риси. Вочевидь, опоненти Кипріяна після його смерті ще жили й незручні моменти біографії африканського єпископа варто було пояснити та певної мірою виправдати супроти його недругів. Якби "Життя Кипріяна" було написано значно пізніше після його смерті, то виклад матеріалу міг би бути сфокусований виключно на панегіричному стилі. Виправдання Кипріяна не мали б сенсу. Апологія була актуальною насамперед під час його життя та мала б сенс у найближчі роки після мученицької кончини.

Зазначимо також і такий факт, що автор джерела вказує, що використовує "Акти" при описі чуду над Кипріаном: маються на увазі "Проконсульські акти святого Кипріяна". Проте, які саме? Сухий судовий протокол, чи переписаний й оброблений уже рукою християнина текст (Hartel, 1871, pp. CX–CXIV) в агіографічному жанрі "Акти мучеників" (Acta Martyrum), який дійшов до наших днів? Це намагався визначити Р. Райценштейн, який, урешті, дійшов висновку, що автора тексту не було під час суду над Кипріаном, адже для опису суду над ним він користувався вже зазначеними Проконсульськими актами (Reitzenstein, 1913, pp. 9–13).

До того ж, варто звернути увагу й на інший цікавий факт. Африканська церква, поряд із "Життям Кипріяна", породила ще два агіографічні тексти, які теж мають стосунок до гонінь імператорів Валеріана та Галлієна, а також згадують Кипріяна: "Страждання святих Маріана та Якова" та "Страждання святих Монтана та Луція" (Musurillo, 1972, pp. 194–213, pp. 214–239). В обох текстах фігурує Кипріан, який з'являється мученикам і допомагає їм у стражданнях. Тексти, судячи з усього, написані вже у 259 р. після Р. Х., або й пізніше, адже Кипріан у них уже є святим мучеником. Поширена думка, що "Страждання святих Монтана та Луція" було написане теж дияконом Понтієм (Musurillo, 1972, р. XXXV). Так чи інакше, якщо загалом подивитися на ці агіографічні тексти досліджуваного періоду, то формується певний канон написання, що розпочався ще зі "Страждання Перпетуї та Феліцити". Якщо допустити, що диякон Понтій був причетний до написання і наступних після "Життя Кипріяна" агіографічних текстів, то ці тексти є, зокрема, і продовженням загального наративу щодо сакралізації карфагенського єпископа. Реконструємо таку схему: спершу після його смерті пишуть опис його благих діянь і мученицької смерті, а вже згодом він як святий мученик з'являється у зазначених наступних агіографічних текстах, як той, хто допомагає християнам під час гоніння. Тож виходить надзвичайно логічним, що ці тексти з'являються після смерті Кипріяна. У момент, коли його опоненти були ще живими, коли церковні суперечки, у яких фігурував єпископ, ще не вщухли, коли пам'ять про те, що Кипріан переховувався під час першого гоніння, коли інші страждали, не забулася. Тож, як зазначалося вище, можливо до цих текстів і була дотичною одна рука, саме диякона Понтія. Імовірно, тут формується загальний наратив прихильників

і послідовників карфагенського єпископа. Ми не знаємо точно. Однак логіка написання текстів свідчить, що вони були написані дійсно незадовго після смерті єпископа Кипріяна й мали на меті наголосити на його святості.

Аналіз тексту показує на протилежність назви й наповненого вмісту. Тобто, автор від початку дає зрозуміти, що "Життя Кипріяна" зовсім не є сухим біографічним описом життя Тасція Цецилія Кипріяна. Це й не тільки панегірик, як стверджує Монсо (Monseaux, 1901, pp. 191–195). Понтій у гл. 2 зауважує: "По правді, діяння людини Божої не варто лічити з іншого місця, крім як від народження для Бога" (Hartel, 1871, р. ХСІ). Відповідно, Кипріан зображується вже після прийняття християнства, одержання "нового народження". Його попередня біографія автору не цікава, вона є елементом мирського життя, а не духовного. Важливим для автора є його шлях до святості. Однак, навіть попри доволі скупі біографічні дані, з тексту можна дізнатися коротку біографічну інформацію про Тасція Цецилія Кипріяна у тій же гл. 2: "Можливо, благочестива душа і була занурена в навчання й хороші мистецтва, а проте, я це опускаю, оскільки з цього немає користі, окрім мирської" (Hartel, 1871, р. ХСІ). "Навчання й хороші мистецтва" (*studia et bonae artes*) – так лаконічно описує Понтій попереднє життя Кипріяна. Однозначно визначити, що автор мав на увазі під цим явищем, складно, однак, урахувавши контекст античного середовища, освіченість Кипріяна, що відображається в його листах і трактатах, уміння апелювати до законів під час суду над ним, можна погодитися з твердженням, що Понтій дає натяк на попередню діяльність Кипріяна як ритора (Clarke, 1965, р. 638). Проте ця скрупульозність показує, знову ж таки, зовсім іншу мету тексту "Життя Кипріяна". Біографія тут полягає виключно в агіографічному контексті, і не більше.

Зміст джерела базується на таких ключових епізодах: вступна оповідь про те, що пам'ять про Кипріяна не повинна бути забутою; інформація про навернення Кипріяна до християнства, опис його чеснот, зокрема і згадка про роздачу свого майна бідним; здобуття священства; інформація про пресвітера Цецилія, який був наставником Кипріяна у християнській вірі, а перед смертю заповів йому опікуватися його дружиною та дітьми (звідси в Кипріяна ще одне ім'я – Цецилій); обрання ще неофітом Кипріяна на єпископа, завдяки проханням народу, який, за словами автора, був богонатхненним у ту мить; апологія, чому єпископ Карфагену укритися під час гоніння й ухилився від мучеництва задля того, щоб, як пише автор: "...очолював центральну дорогу церкви на бурхливому шляху, поміж хвилями схизм, що ворогують" (Hartel, 1871, р. ХСVІІ); опис спалаху епідемії чуми, під час якого Кипріан давав настанови щодо порятунку ближніх; розповідь про заслання єпископа Карфагену, коли настало нове гоніння в місто Курубіс; опис міста заслання, доброзичливості людей цієї місцевості до "майбутнього мученика"; розповідь про видіння Кипріану ангела уві сні, який жестами передбачив йому прийдешню мученицьку смерть через усікновення мечем; прохання Кипріяна у проконсула про відстрочку, яка йому була надана для узгодження й завершення всіх благих справ; різкий прихід принцепса із солдатами в сади Кипріяна, де він перебував, очікуючи мучеництва (згадка про те, що свої сади Кипріан колись продав для допомоги бідним, однак вдячною паствою вони йому були повернені); перенесення подій

у сам Карфаген, ведення Кипріяна до преторії; пропозиція воїна-тессарія дати свій одяг спітнілому єпископу (адже воїн бажав володіти закривавленим потом мученика); зачитування смертного вироку Тасцію Цецилію Кипріану; супровід єпископа великою кількістю людей до місця мучеництва; оспівування Кипріанової мученицької смерті та возвеличення його прикладу для всіх християн; сум автора, що не постраждав разом із ним.

Стислий опис інформації, яку подає це джерело, настановує на розуміння чіткої моделі написання твору, де кожна частина є логічним підведенням до наступного кроку в житті єпископа, наприклад, ухилення від гоніння є виправданим заради допомоги церкві, тим паче, що надалі мучеництво таки було здійснене. Передбачення ангелом кончини є підкріпленням доказу, що це воля Божа. Мабуть, чи не єдиним висловленням особистої емоції та бажання автора є останні слова тексту, коли автор сумує, що не постраждав разом зі своїм учителем. Це ще більше настановує на думку, що текст був написаний сучасником Кипріяна, людиною, яка його бачила і переживала все це на власні очі, адже в такому системному тексті не було б сенсу вставляти опис власних емоцій наприкінці, якби тільки вони не ятрили душу самого автора.

Характерною особливістю тексту є превалювання виключно ранньохристиянського типу мислення. Рання церква задля пояснення подвигу мучеництва, возвеличення конкретних постатей неодноразово шукала аналогії в рисах античної культури. Наприклад, у "Мучеництві Аполлонія" кінця II ст. після Р. Х. у гл. 41 (Musurillo, 1972, pp. 100–101) та "Мучеництві Піонія" у гл. 17 (Musurillo, 1972, pp. 158–159) зустрічаються згадки Сократа, його безневинної та героїчної смерті (Сократ часто фігурує в ранньохристиянській літературі (Franeck, 2016, pp. 31–58)). Мученика Піонія також порівнюють із благородним атлетом у гл. 22 (Musurillo, 1972, pp. 164–165). Згадана раніше карфагенська мучениця Перпетуя у видінні має фактично модель гладіаторського бою з велетнем-египтянином, що описується у гл. 10 (Musurillo, 1972, pp. 116–119). Однак нічого подібного в "Житті Кипріяна" немає. Текст сповнений багатьох посилань на сюжети зі Святого Письма, проте античні греко-римські мотиви з історії, міфології тощо, немов би навмисно не згадуються автором, що є особливою рисою цього джерела.

У тексті щонайменше близько десяти разів є пряме порівняння епізодів життя Кипріяна з діями й особами, що містяться у Святому Письмі. Автор, наприклад, згадує: Послання до Тимофія I, 3:6 (Біблія, 2004), про новонавернених; про євнуха, який був охрещений Пилипом; порівнює Кипріяна з Йовом Багатостраждальним; вказує на те, що обрання Кипріяна на єпископа великою кількістю народу могло повторити апостольський досвід "опущення через вікно", мається на увазі відсилка на євангельський епізод зі зціленням розслабленого у Капернаумі, якого спустили через дах до Христа, про це згадується у Євангеліях від Матвія 9, 1–8, від Марка 2, 1–8, від Луки 5, 17–26 (Біблія, 2004); порівняння Кипріяна з доброзичливим Товією та порівняння допомоги Кипріану під час заслання з поміччю птахів Іллі й ангелів Даниїлу; обіцяний день мучеництва, що показаний жестом у видінні ангелом Кипріану порівнюється з передбаченням пророку Захарії народження довгоочікуваного сина. Отже, влучні порівняння з епізодами Святого Письма не є випадковими, адже текст подає життя Кипріяна як досконале, й у такий спосіб виводить його на сакральний рівень.

Дискусія і висновки

В історичній науці немає єдиної думки щодо авторства й оригінальності твору "Життя Кипріяна", що дійшов до нас у кількох рукописах. Однак панівною є позиція, що текст оригінальний та не є компіляцією. Точне ім'я автора твору вказує Єронім Стридонський у середині IV ст. після Р. Х. – це Понтій, диякон єпископа Кипріяна Карфагенського. Немає істотних причин ставити під сумнів оригінальність тексту й авторство Понтія, оскільки:

- по-перше, текст стилістично однорідний, сповнений часто складних мовних зворотів, притаманних регіону Римської Африки. У ньому прослідковується данина попередньо написаному агіографічному джерелу "Страждання Перпетуї та Феліцити". Це підтверджує як те, що його писала одна особа, так і те, що текст був написаний у межах специфічного контексту та конкретного регіону і для Карфагенської церкви, відповідно;

- по-друге, джерело має чітку мету написання і не є зібранням багатьох не пов'язаних між собою християнських сентенцій. Автор "Життя Кипріяна" часто описує здійснення подій через перифраз, щоб подати це не як власне бажання Тасція Цецилія Кипріяна, а як те, що відбувається через призму "волі Божої";

- по-третє, автор був добре ознайомлений із творчістю і вченням самого Кипріяна Карфагенського, адже навмисно подає використовувані раніше Кипріаном біблійні аналогії в тексті. Те, що ім'я Понтія, як автора, згадується тільки в Єроніма Стридонського, пояснюють тим, що сучасникам не було потреби позначати загальновідомий факт, хто супроводжував Кипріяна в місце заслання та написав цей визначний трактат;

- по-четверте, "Життя Кипріяна" було написано незабаром після мученицької смерті Кипріяна, близько 259 р. після Р. Х., адже текст має апологетичні риси, де автор пояснює й виправдовує незручні моменти біографії карфагенського єпископа. Це було потрібно саме в той час, коли опоненти Кипріяна ще були живі, з метою закарбувати саме світлу пам'ять про нього, яка гідна хвалебності та наслідування.

"Життя Кипріяна" не можна вважати класичною біографією, оскільки текст вибірково подає інформацію про Кипріяна вже після його навернення до християнства, а про його попередній етап життя майже не вказує конкретної інформації. Головними подіями в тексті є обрання Кипріяна єпископом, панеґіричний опис його діянь, пояснення, чому він ухилився від першого гоніння, екзиль, видіння ангела та мученицька кончина.

Джерело написане в дусі ранньохристиянського світогляду. У ньому, на відміну від інших текстів ранньої церкви, відсутні порівняння із сюжетами античними, не використовуються філософські формулювання чи якісь явні риси, притаманні язичницькій культурі. Єдиний тип аналогій автор диякон Понтій віднаходить в епізодах Святого Письма. Він прямо згадує близько десяти разів різні пасажі Старого та Нового завітів, порівнюючи їх зі сторінками життя Кипріяна Карфагенського. Використання численних ремінісценцій до Біблії в описі життєвого шляху єпископа Кипріяна тим самим сакралізує його життя, яке у тексті й завершується мучеництвом за віру в Ісуса Христа.

Список використаних джерел

Біблія. (2004). Книги Священного Писання Старого і Нового Завіту: в українському перекладі з паралельними місцями. Видання Київської Патріархії Української Православної Церкви Київського Патріархату.

- Aronen, J. (1984). Indebtedness to Passio Perpetuae in Pontius' Vita Cypriani. *Vigiliae Christianae*, 38(1), 67–76. <https://doi.org/10.2307/1583532>
- Bobertz, C. (2023). *Cyprian of Carthage: Priest and Patron*. Peeters Publishers.
- Clarke, G. W. (1965). The Secular Profession of St. Cyprian of Carthage. *Latomus*, 24(3), 633–638. <http://www.jstor.org/stable/41523248>
- Dessau, H. (1916). Pontius, der Biograph Cyprians. *Hermes*, 51(1), 65–72. <http://www.jstor.org/stable/4473548>
- Goetz, K. (1891). *Geschichte der Cyprianischen Litteratur bis zu der Zeit der ersten Erhaltenen Handschriften*. Verlag von R. Reich vorm. C. Detlofs Buchhandlung.
- Hamack, A. (1913). *Das Leben Cyprians von Pontius: Die Erste christliche Biographie*. J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Hartel, G. (1871). *S. Thasci Caecili Cypriani Opera Omnia Vol. 3*. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum.
- Jerome, S. (1999). On illustrious men (T. P. Halton, Trans.). The Catholic University of America Press.
- Mohrmann, C. (1975). *Introduzione in Vita di Cipriano, Vita di Ambrogio, Vita di Agostino. Testo critico e commento a cura di A. A. R. Bastiaensen, Vite dei Santi III*. Milan.
- Monceaux, P. (1901). *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe. Tome deuxième. Saint Cyprien et son temps*. Leroux.
- Musurillo, H. (1972). *The acts of the christian martyrs. Introduction texts and translations by H. Musurillo*. The Clarendon Press.
- Pellegrino, M. (1955). *Vita e martirio di San Cipriano*. Alba.
- Reitzenstein, R. (1913). *Die Nachrichten über den Tod Cyprians: ein philologischer Beitrag zur Geschichte der Märtyrerliteratur*. Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse.
- Sage, M. (1975). *Cyprian*. Philadelphia Patristic Foundation.
- Sanday, W. (1891). *The Cheltenham List of the Canonical Books of the New Testament and of the Writings of Cyprian*. Studia Biblica et Ecclesiastica.
- Tertullian. (1977). *Apology de spectaculis* (T. R. Glover (Trans.)). Harvard University Press.
- Bobertz, C. (1992). An Analysis of "Vita Cypriani" 3.6–10 and the Attribution of "Ad Quirinum" to Cyprian of Carthage. *Vigiliae Christianae*, 46(2), 112–128. <https://doi.org/10.2307/1583785>

References

- Aronen, J. (1984). Indebtedness to Passio Perpetuae in Pontius' Vita Cypriani. *Vigiliae Christianae*, 38(1), 67–76. <https://doi.org/10.2307/1583532>
- Bobertz, C. (1992). An Analysis of "Vita Cypriani" 3.6–10 and the Attribution of "Ad Quirinum" to Cyprian of Carthage. *Vigiliae Christianae*, 46(2), 112–128. <https://doi.org/10.2307/1583785>
- Bobertz, C. (2023). *Cyprian of Carthage: Priest and Patron*. Peeters Publishers.
- Clarke, G. W. (1965). The Secular Profession of St. Cyprian of Carthage. *Latomus*, 24(3), 633–638. <http://www.jstor.org/stable/41523248>
- Dessau, H. (1916). Pontius, der Biograph Cyprians. *Hermes*, 51(1), 65–72. <http://www.jstor.org/stable/4473548>
- Goetz, K. (1891). *Geschichte der Cyprianischen Litteratur bis zu der Zeit der ersten Erhaltenen Handschriften*. Verlag von R. Reich vorm. C. Detlofs Buchhandlung.
- Hamack, A. (1913). *Das Leben Cyprians von Pontius: Die Erste christliche Biographie*. J. C. Hinrichs'sche Buchhandlung.
- Hartel, G. (1871). *S. Thasci Caecili Cypriani Opera Omnia Vol. 3*. Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum.
- Jerome, S. (1999). On illustrious men (T. P. Halton, Trans.). The Catholic University of America Press.
- Mohrmann, C. (1975). *Introduzione in Vita di Cipriano, Vita di Ambrogio, Vita di Agostino. Testo critico e commento a cura di A. A. R. Bastiaensen, Vite dei Santi III*. Milan.
- Monceaux, P. (1901). *Histoire littéraire de l'Afrique chrétienne depuis les origines jusqu'à l'invasion arabe. Tome deuxième. Saint Cyprien et son temps*. Leroux.
- Musurillo, H. (1972). *The acts of the christian martyrs. Introduction texts and translations by H. Musurillo*. The Clarendon Press.
- Pellegrino, M. (1955). *Vita e martirio di San Cipriano*. Alba.
- Reitzenstein, R. (1913). *Die Nachrichten über den Tod Cyprians: ein philologischer Beitrag zur Geschichte der Märtyrerliteratur*. Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse.
- Sage, M. (1975). *Cyprian*. Philadelphia Patristic Foundation.
- Sanday, W. (1891). *The Cheltenham List of the Canonical Books of the New Testament and of the Writings of Cyprian*. Studia Biblica et Ecclesiastica.
- Tertullian. (1977). *Apology de spectaculis* (T. R. Glover (Trans.)). Harvard University Press.
- The Bible. (2004). Books of the Holy Scriptures of the Old and New Testaments: in Ukrainian translation with parallel places. Publication of the Kyiv Patriarchate of the Ukrainian Orthodox Church of the Kyiv Patriarchate. [In Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 10.09.2024

Прорецензовано / Revised: 06.12.2024

Схвалено до друку / Accepted: 27.12.2024

Vladyslav BEREGOVYI, PhD Student
ORCID ID: 0000-0001-8708-0725
e-mail: fili.dwarf.vladislav@gmail.com
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

AUTHORSHIP, ORIGINALITY, CONTENT AND HISTORICAL CONTEXT OF WRITING "LIFE OF CYPRIAN"

Background. *Cyprian of Carthage is one of the most prominent patristic figures of early Christianity. His work significantly contributed to the institutionalization of the episcopal office, and his martyrdom elevated him to the status of a saint. "The Life of Cyprian" is a text that has survived to this day and provides information about Cyprian's actions as a Christian, bishop, and martyr. In historical scholarship, there is a plurality of opinions regarding the authorship and originality of this text. The lack of a unanimous position on this text underscores the relevance of a new analysis of "The Life of Cyprian" in studying the activities of Cyprian of Carthage. The aim of this research is to identify the author, the time period, genre, and the substantive content of "The Life of Cyprian".*

Methods. *In the research of the source, critical textual analysis was employed, utilizing a historical-comparative method to compare fragments of the text with other contemporary hagiographical texts from the 3rd century AD. To establish the time of writing of the source, the author applied a problem-chronological method.*

Results. *The article analyzes the previous historiography related to the study of this text. The author of "The Life of Cyprian" is established, and several arguments supporting this position are presented. An approximate chronology for the writing of this text is determined, and the compilatory nature of the source is refuted. The author characterizes the genre and purpose of writing this text, provides a summary of the source, and assesses its informativeness.*

Conclusions. *The discussion among scholars revolves around the authorship and originality of the text "The Life of Cyprian." The author of the text is Pontius, a deacon of Cyprian, as mentioned by Jerome of Stridon. Evidence for this includes the author's distinct style, the complexity and coherence of the information presented in the text, as well as references to fragments of Cyprian's early works. The text is original and fully adheres to the hagiographical tradition of the African Church. It was written by a contemporary of Cyprian after his death, around 259 AD. The author of "The Life of Cyprian" aimed to sanctify the life of Cyprian of Carthage and to explain any ambiguous aspects of his episcopate. Biographical details unrelated to Cyprian's ecclesiastical activities are virtually absent from the text. The source is written exclusively in the spirit of early Christian worldview and is filled with numerous allusions to the Bible.*

Keywords: *Society of the Ancient World, ancient Greco-Roman civilization and the Middle Ages, Christianity, Roman Empire, Carthage, Cyprian of Carthage, Roman Africa, hagiography, Church history, martyrdom.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 94(477:47):[323.232/27:025.172]"1918"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.159.3>

Артем ВАСИЛИНЧУК, асп.
ORCID ID: 0000-0001-6379-116X
e-mail: a.vasylynchuk@ukma.edu.ua
Національний університет "Києво-Могилянська академія", Київ, Україна

ЛИСТІВКОВА ПРОПАГАНДА ГЕТЬМАНСЬКИХ СИЛ ПІД ЧАС ПОВСТАННЯ ДИРЕКТОРІЇ (листопад–грудень 1918 року)

Вступ. Повстання Директорії Української народної республіки, що розпочалося в листопаді 1918 р., стало серйозним викликом для Української Держави і змусило її терміново вживати заходи як військового, так і пропагандистського спрямування з метою недопущення поширення повстання і його подолання. Одним із провідних напрямків пропагандистської діяльності у той час були листівки, які давали змогу поширювати настанови пропаганди на широку аудиторію, а відтак – відображати політичну ідеологію сторони конфлікту, образ ворога, рецепцію причин конфлікту і нагальні потреби сторони. З огляду на це за досить короткий період перебігу антигетьманського повстання в м. Києві було налагоджено випуск відозв і листівок як з боку держави, так і з боку російських парамілітарних утворень, що забезпечували підтримку уряду. Аналіз цих відозв сприятиме вивченню ідеології, на яку намагалися спертися гетьманські сили у цей період, візію майбутнього України, нагальні потреби гетьманських сил і певною мірою розуміння суспільну думку того часу. Метою пропонованої роботи є аналіз пропаганди гетьманських сил під час повстання Директорії за методологію Г. Лассвела.

Методи. В основу дослідження покладено комплекс загальнонаукових (аналіз, синтез, індукція, дедукція) і спеціальних історичних методів, а також контент-аналіз і методологію вивчення пропаганди Г. Лассвела.

Результати. Встановлено наявність 11 листівок, що були видані прогетьманськими силами під час антигетьманського повстання, які можна класифікувати у дві значні групи: державницькі і російські. У процесі дослідження проаналізовано ідейні настанови, висловлені у листівках, виділено характерні прийоми, які застосовували для впливу на людську свідомість, розглянуто образ ворога й образи Української Держави і Павла Скоропадського.

Висновки. З'ясовано, що дві групи значно різнилися між собою як методологічним підходом до організації листівкової пропаганди, так й ідейним наповненням. Зокрема, державницькі листівки, незважаючи на "Федеративну грамоту" 14 листопада 1918 р., продовжували стояти на позиціях україноцентризму й у більшості з них не проглядається русофільський вплив. Також важливу роль у них відігравав своєрідний "культ особи" Павла Скоропадського. З іншого боку, у російських листівках майже відсутні згадки про Україну і Павла Скоропадського. Також було встановлено наявність підтримки Української Держави з боку ієрархів православної церкви шляхом випуску відповідних відозв.

Ключові слова: антигетьманське повстання, Українська революція, пропаганда, інформаційна політика, листівки, Директорія УНР, Павло Скоропадський.

Вступ

У класичній праці "Техніка пропаганди у світовій війні", присвяченій вивченню пропаганди, Г. Лассвел відзначив, що під час Першої світової війни пропаганда зайняла настільки важливу роль у війні, що її можна назвати окремим, третім напрямком війни на рівні з безпосередньо військовими діями й економічним тиском (Lasswell, 1927, р. 9). Відтоді пропагандистська діяльність є невід'ємною супутницею всіх військових конфліктів і відіграє в них надзвичайно важливу роль. Особливо посилюється ця роль під час внутрішніх конфліктів (повстань, громадянських воєн), оскільки успіх сторін значною мірою залежить від рівня народної підтримки. Крім того, під час внутрішніх конфліктів сторони загалом мають однакову цільову аудиторію, що може не різнитися між собою мовою, вірою або громадянством. Тож у таких конфліктах успіх значною мірою залежить від того, наскільки вдасться отримати симпатії населення та привернути його на свій бік. Це може виявлятися в залученні цивільного населення до лав військовослужбовців, активізації забезпечення війська продовольством з боку громадян, впливі на бойовий дух комбатантів (як своїх, так і ворожих) і в такий спосіб прямо впливати на хід бойових дій. Зауваження Г. Лассвела про значущість пропаганди є більш ніж актуальними і для періоду Української революції, зокрема і для антигетьманського повстання, піднятого Директорією в середині 1918 р.

Стан дослідження теми. Тема пропаганди в часи Української революції наразі є слабо дослідженою. Ми маємо лише низку коротеньких публікацій, присвячених

агітаційно-пропагандистській діяльності українських урядів і місцевих органів влади. Зокрема, варто згадати розвідки Р. Панасюка (Панасюк, 2010), К. Лук'янца (Лук'янець, 2019), В. Гудими (Гудима, 2010), Б. Малиновського (Малиновський, 2023) і публікацію Р. Пирого щодо діяльності преси як джерела з історії Української революції (Пиріг, 2011). Також потрібно відзначити публікацію колекції листівок (волянськ) періоду Української революції за редакцією О. Надтоки (Надтока, 2018). Проте діяльність гетьманських агітаційно-пропагандистських структур наразі не є вивченою на належному рівні і сам факт її існування досить маловідомий.

Методи

В основу дослідження було покладено комплекс загальнонаукових (аналіз, синтез, індукція, дедукція) і спеціальних історичних методів, а також контент-аналіз і методологію вивчення пропаганди Г. Лассвела.

Відповідно до висновків Г. Лассвела, головними завданнями пропаганди під час війни є:

- мобілізувати ненависть до ворога,
- побудувати дружні відносини із союзниками,
- забезпечити дружбу або співпрацю щодо нейтральних країн/сторін,
- деморалізувати ворога (Lasswell, 1927, р. 196).

Маємо зауважити, що саме перший пункт є ключовим завданням пропаганди, оскільки другий і третій пункти стосуються, радше, сфери міжнародних відносин і з огляду на короткоплінність антигетьманського повстання дії в цьому напрямі не змогли розгорнутися в повну силу, а спроби здійснення такого впливу в ході Яської конференції вже були досліджені у відповідних

наукових публікаціях (Матяш, 2019). Деморалізація ж ворога є досить складним завданням для пропагандиста, урахувавши тогочасні технічні можливості впливу на підконтрольну ворогу територію й особовий склад.

У пропонованій праці ми зосередимо увагу на дослідженні такого виду пропаганди як листівки. Метою листівки є поширення серед максимально значної кількості людей необхідної для пропагандиста інформації та настанов. З огляду на це листівки:

- зазвичай є короткими, змістовними, позбавленими зайвої інформації;
- відображають квінтесенцію ідей того чи іншого руху, його ідеали, є втіленням "політичного міфу" в розумінні Г. Лассвела (а саме, сукупність соціальних переконань, які охоплюють стійкі уявлення про ідеальний тип влади в межах конкретного суспільного устрою (Павлов, 2015));
- видавалися спеціалізованими структурними підрозділами держави або політичної організації, а отже, позбавлені суб'єктивізму та відображають позицію саме керівників руху, а не побічних осіб (напр., редактора газети, незалежного журналіста тощо);
- зазвичай наповнені досить різкими, безкомпромісними й чіткими гаслами;
- видавалися масовими тиражами і поширювалися безкоштовно (на відміну від преси).

Зважаючи на зазначене, листівки є найзмістовнішим джерелом для вивчення пропаганди у сенсі розуміння "політичного міфу" сторони конфлікту, образу ворога, потреб і труднощів, з якими стикається сторона. Головним методом їх поширення було розклеювання на спеціалізованих тумбах для оголошень і на стінах будинків. Відповідно, вивчення листівок цього періоду дасть нам можливість з'ясувати ідеологію, на яку намагалися спертися прогетьманські сили в цей період, візію майбутнього України, нагальні потреби прогетьманських сил і, певною мірою, зрозуміти суспільну думку того часу. Крім того, ми дізнаємось, у який спосіб пропаганда впливала на хід бойових дій і перебіг повстання.

У нашій праці, спираючись на теоретичні напрацювання Г. Лассвела, спробуємо здійснити аналіз пропаганди прогетьманських сил. Спершу буде розглянуто організаційну структуру агітаційно-пропагандистської діяльності прогетьманських сил. Після цього листівки будуть безпосередньо вивчені та проаналізовані за виділеними Г. Лассвелом напрямками (відповідальність за конфлікт і його мета, демонізація ворога, політичний міф). Також визначимо цільову аудиторію, надамо оцінку ефективності пропаганди і її впливу на військові дії тощо.

На жаль, великою проблемою є відсутність збереженості нормативно-правових актів і розпоряджень, наказів, що безпосередньо би регламентували видання листівок. З огляду на зазначене, об'єктом дослідження будуть безпосередньо самі листівки, опубліковані джерела наративного характеру (спогади, мемуари, щоденники тощо). Зважаючи на те, що найбільша кількість збережених зразків друкованої пропаганди стосується м. Києва, то саме вона стане об'єктом дослідження.

Результати

Як заявляє Г. Лассвел, кожна з країн – учасниць Першої світової війни була змушена, зрештою, вдаватися до організації пропагандистської політики й утворювати відповідні державні структури, відповідальні за цей напрям діяльності. В Українській державі ефективність цього процесу була досить низькою. Один зі спів-

робітників "Пресового відділу" А. Маляревський у своїх спогадах неодноразово зауважував, що самого гетьмана не цікавили питання пропаганди і за весь час існування гетьманського режиму нормальний механізм її діяльності так і не запрацював. Про відсутність розуміння важливості ведення власної агітації він також неодноразово згадує, описуючи особу І. Кістяковського (міністра внутрішніх справ упродовж липня-жовтня 1918 р.) (Маляревський, 1923).

Проте саме до компетенції цього відомства з травня 1918 р. належали питання інформаційної політики та цензури, зокрема відомства Українського телеграфного агентства (далі – УТА) і Департаменту преси. Згадані установи виконували різноманітний спектр функцій, починаючи від затвердження правил цензурування і контролю за пресою, упровадження власних періодичних видань офіційного і неофіційного характеру, і закінчуючи створенням позитивного образу влади шляхом публікацій статей у незалежних виданнях, видавництвом листівок. За час із 29 квітня 1918 р. і до моменту початку повстання було випущено лише декілька листівок, причому більшість з них безпосередньо після перевороту, щоб пояснити громадянам сутність і програмні засади нового режиму (Відозва, 1918).

Варто зауважити, що серед політичних і громадських організацій де-факто не було майже жодної сили, яка би здійснювала підтримку режиму, за винятком Української народної громади, Української демократично-хліборобської партії (частково) і низки переважно проросійських політичних організацій (ПРОТОФІС, Союз земельних власників) (Любець, 2013). Однак їхні можливості для проведення масової агітації теж були вкрай незначними. З огляду на це держава не лише самостійно не проводила пропагандистську діяльність серед широких верств населення, але й не мала майже жодних союзників серед громадськості, які могли би здійснювати її підтримку замість державних структур.

Також важливим є те, що впродовж усього періоду існування Української Держави аж до проголошення "Федеративної грамоти" режим "розривався" між прихильниками української незалежності (більшість з яких зрештою об'єдналися в надпартійне утворення Український національний союз за винятком Української народної громади й Української демократично-хліборобської партії) і прихильниками єдності з Росією (українські філіали Всеросійського національного центру, Союзу відродження Росії, Партія народної свободи, Монархічний блок), між "вкрай лівими" (есери, есдеки як російські, так і українські) і "вкрай правими" (ПРОТОФІС, Союз земельних власників) в соціально-економічному сенсі. Не маючи єдиної політичної опори впродовж періоду свого існування і зрештою зважившись на "Федеративну грамоту", керівництво держави зробило вибір у бік проросійських й економічно правих кіл і було змушене шукати собі політичну опору, ведучи агітаційно-пропагандистську діяльність.

Усього нам вдалося виявити 11 матеріалів, що поширювалися як листівки у межах столиці, хоча без сумніву їхня кількість була більшою. Зокрема, про уривки листівок, які наразі не були віднайдені, згадують учасники оборони Києва від військ Директорії граф Ф. Келлер (Цветков, 2007) і Б. Хитрово (Волков, 2001, с. 143).

Листівкову пропаганду прогетьманських сил доцільно досліджувати за джерелами походження з огляду на значні відмінності між ними залежно від цього параметру. Насамперед варто розглянути листівки й відозви, що були випущені від імені самого гетьмана, а саме –

"Звернення до старшин, козаків і жовнірів" (Наказ армії..., 1918) (цей документ відомий і як наказ № 247 Армії Української держави) і "Грамота до хліборобів України" (від 19 листопада 1918 р.) (Пиріг та ін., 2015, с. 73). З огляду на те, що видавалися вони особисто від очільника держави, то саме їх ми можемо вважати найближчими до особистих поглядів П. Скоропадського в цей період. Обидва звернення були видані російською й українською мовами, написані досить дружньою мовою від першої особи (тобто у формі особистого звернення гетьмана до читача), а, окрім листівкового формату, їх друкували також і в пресі.

Першу відозву було видано в один день з початком повстання Директорії, однак поширювали її і пізніше, зокрема в "Державному віснику" була надрукована лише 30 листопада 1918 р. (Пиріг та ін., 2015, с. 73) й орієнтована на тих військовослужбовців, які ще лишалися в підконтрольних офіційній владі частинах. Відозва закликає до припинення національної і політичної ворожнечі та до збереження державного ладу й боротьби проти більшовизму заради порятунку як України, так і Росії. Видно, що видання відозви планували радше як засіб морально-психологічної підготовки військовослужбовців до майбутньої військової конфронтації з РСФРР цілком у контексті домовленостей, укладених з очільником Всевеликого Війська Донського П. Красновим на початку листопада 1918 р. (Буравченков, 2008, с. 79–80) і плану здійснення "гібридних" військових дій проти РСФРР, про які згадує у своїх спогадах П. Скоропадський (Скоропадський, 2016, с. 307). Друга ж відозва являє собою заклик до хліборобів-власників утворювати загони самооборони й самостійно підтримувати порядок і державний лад у селах (Пиріг та ін., 2015, с. 73). У відозвах гетьмана звертає на себе увагу відсутність будь-яких посилань на повстання Директорії і її лідерів. Головними мотивами обох листівок є боротьба проти більшовизму. Характерно, що якщо в першій листівці заклики до боротьби проти нього ми ще можемо пояснити запланованим курсом на майбутню боротьбу з більшовиками, то згадка про більшовиків у зверненні до хліборобів є спробою поєднати більшовиків з усім повстанським рухом. Водночас звертає на себе увагу те, що в гетьманських відозвах взагалі не згадують виступ Директорії. Лише у другій до більшовиків як ворогів додають безіменні "розбишаки", "темні сили", "вороги порядку" без чіткої персоніфікації. З такої риторики формується враження, що листівки мали на меті поєднати з більшовизмом будь-які виступи проти влади, а відтак і виступ Директорії, перевести його сприйняття населенням з організованого виступу проти влади на хаотичні бунти, дотичні до більшовизму. Також для обох гетьманських листівок провідною настановою є заклик до збереження державного ладу і стабільності, над яким, як видно з контексту, працював і продовжує працювати гетьман. Це ж ми і можемо вважати політичним міфом листівок гетьмана відповідно до методології Лассвела. Для виконання настанов використовують різні прийоми, зокрема:

- акцент на питанні власності ("У Росії... всяка, навіть мала, власність нищиться"). Отже, за допомогою цього читача підсвідомо залякували соціалізацією власності як у радянській Росії;

- апеляція до почуттів патріотизму, любові до своєї батьківщини;

- звернення до почуття обов'язку і совісті щодо захисту батьківщини ("зрада прийнятому обов'язку – великий гріх перед Богом і ганьба перед батьківщиною");

- зосередження уваги на серйозності становища (обидві відозви починаються з акцентуванні уваги на настанні важких часів).

Важливо зауважити, що у першій відозві, орієнтованій на військових, зроблено акцент на спільних інтересах України і Росії у боротьбі з більшовизмом, тоді як друга має чітке національне забарвлення і жодних згадок про Росію.

У своїх спогадах П. Скоропадський зазначав, що, на його думку, "під час громадянської війни голова держави не повинен особисто стояти на чолі однієї зі сторін" (Скоропадський, 2016, с. 323). І дійсно, характеризуючи відозви від самого гетьмана, складається враження, що вони дещо відірвані від подій, які відбуваються в Україні, підштовхують ворожість лише проти більшовиків й анархії на місцях і цілком могли би бути актуальними, до прикладу, під час Звенигородсько-Таращанського повстання літа 1918 р.

Ще однією категорією листівок є ті, які, ймовірно, були випущені раніше згаданими державними пропагандистськими структурами, а саме листівки:

- "Братья!" від 6 грудня 1918 р. (Братья, 1918);

- "Граждане Украинской державы!" (Граждане Украинской Державы, 1918);

- "Громадяне!" (Громадяне, 1918);

- "Къ чиновникамъ!" (К чиновникам, 1918).

На їхній державний характер видання вказує відсутність особи – підписанта відозв, що було би доречно у випадку їх випуску певною організацією, а на спільність їхнього походження – єдиний шрифт, відмінний від наявного в інших типах листівок.

За мовною ознакою три з них було видано російською мовою й одна – українською. Відразу варто зазначити, що вони є дещо нетиповими порівняно з більшістю листівок часів Української революції і являють собою полотнища середнього розміру (близько 26×20 см – 30×24 см), заповнені текстом (часто у два стовпчики) дрібного шрифту, через що їхнє читання є досить складним процесом. Листівки, видані російською мовою, зберігають дореволюційну орфографію.

Хоч велика кількість тексту та дрібний шрифт заважали адекватному сприйняттю листівок значному відсотку реципієнтів пропаганди, проте завдяки дуже детальному, логічному і послідовному викладу для дослідників вони можуть слугувати чудовим джерелом тих пропагандистських тез й ідеології, яку під час повстання намагалась підтримувати держава.

Насамперед варто звернути увагу, що ці листівки містять досить багато згадок про гетьмана і явно намагаються реабілітувати його культ особи. Відозва "Граждане Украинской державы!" (Граждане Украинской Державы!, 1918) (рис. 1) цілком і повністю присвячена цьому завданню. Вона звертає увагу на несправедливу критику гетьмана та демонструє його чисельні досягнення, мудрість й інші видатні особисті якості.

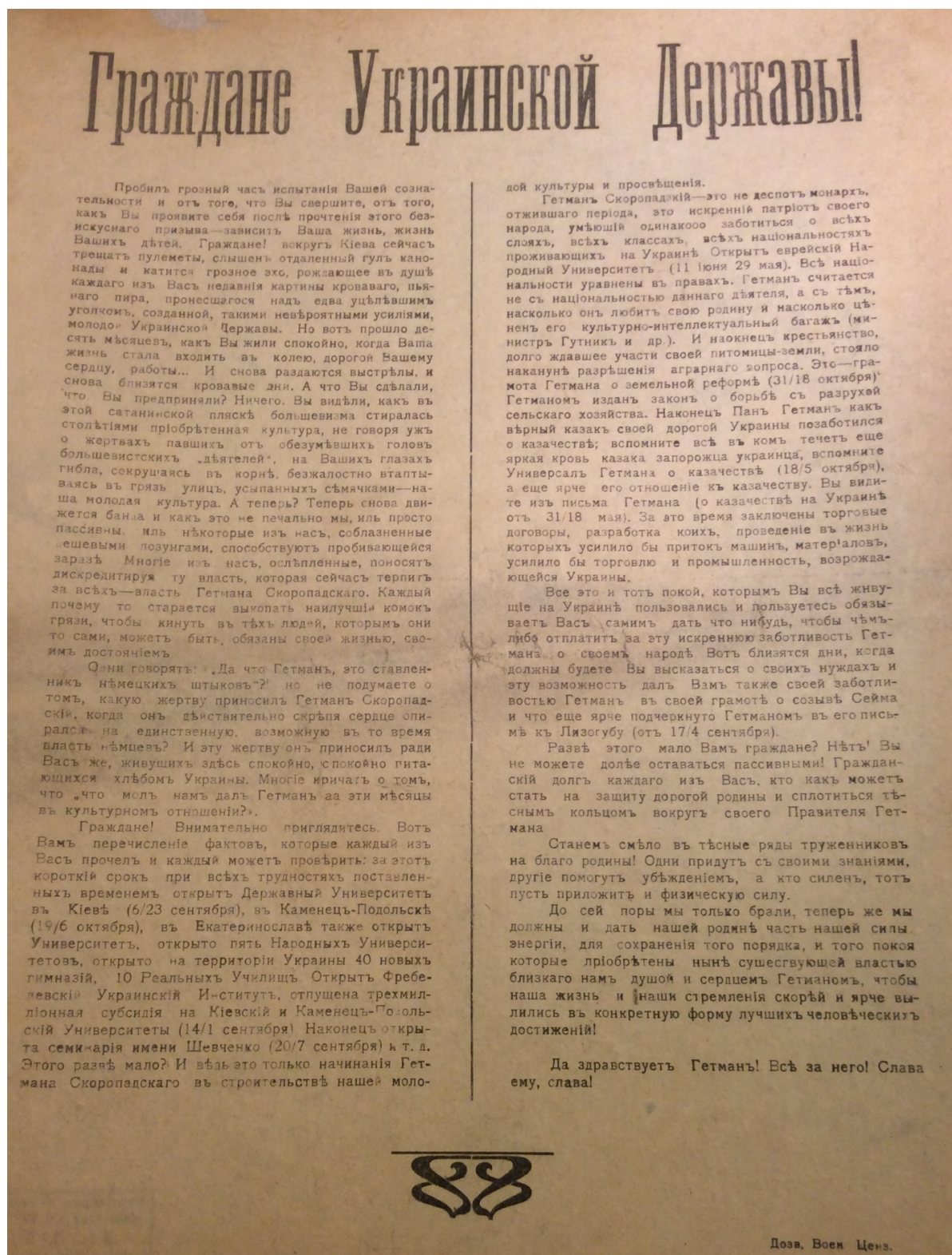

Рис. 1. Листівка "Граждане Украинской Державы!" (Граждане Украинской Державы, 1918)

Гетьману приписували такі досягнення: відновлення порядку; підтримання рівності всіх національностей, класів і релігій в Україні; проведення конкретних корисних заходів (відкриття університетів та турбота про культуру, створення національного війська, земельний закон, відновлення козацтва, торгові договори тощо). Показово, що жодного разу не згадано Раду Міністрів

дой культури і просвіщеня.

Гетмань Скоропадський—это не деспотъ монархъ, отжившаго періода, это искренній патріотъ своего народа, умѣющій одинаково заботиться о всѣхъ слояхъ, всѣхъ классахъ, всѣхъ національностяхъ проживающихъ на Украинѣ. Открытъ еврейскій Народный Университетъ (11 іюня 29 мая). Всѣ національности уравнины въ правахъ. Гетманъ считаетъ не съ національностью даннаго дѣятеля, а съ тѣмъ, насколько онъ любитъ свою родину и насколько ценитъ его культурно-интеллектуальный багажъ (министръ Гутникъ и др.). И наконецъ крестьянство, долго ждавшее участи своей питомицы-земли, стояло наканунѣ разрѣшенія аграрнаго вопроса. Это—грамота Гетмана о земельной реформѣ (31/18 октября). Гетманомъ изданъ законъ о борьбѣ съ разрухой сельскаго хозяйства. Наконецъ Панъ Гетманъ какъ вѣрный казакъ своей дорогой Украинѣ позаботился о казачествѣ; вспомните всѣ въ комъ течетъ еще яркая кровь казака запорожца украинца, вспомните Универсалъ Гетмана о казачествѣ (18/5 октября), а еще ярче его отношеніе къ казачеству. Вы видите изъ письма Гетмана (о казачествѣ на Украинѣ отъ 31/18 мая). За это время заключены торговые договоры, разработка коихъ, проведеніе въ жизнь которыхъ усилило бы притокъ машинъ, матеріаловъ, усилило бы торговлю и промышленность, возрождающейся Украинѣ.

Все это и тотъ покой, которымъ Вы всѣ живете на Украинѣ пользовались и пользуетесь обязываетъ Васъ самимъ дать что нибудь, чтобы чѣмъ-либо отплатить за эту искреннюю заботливость Гетмана о своемъ народѣ. Вотъ близятся дни, когда должны будете Вы высказаться о своихъ нуждахъ и эту возможность дасть Вамъ также своей заботливостью Гетманъ въ своей грамотѣ о созывѣ Сейма и что еще ярче подчеркнуто Гетманомъ въ его письмѣ къ Лизогубу (отъ 17/4 сентября).

Развѣ этого мало Вамъ граждане? Нѣтъ! Вы не можете долѣе оставаться пассивными! Гражданскій долгъ каждаго изъ Васъ, кто какъ можетъ стать на защиту дорогой родины и сплотиться тѣснымъ кольцомъ вокругъ своего Правителя Гетмана.

Станемъ смѣло въ тѣсные ряды труженниковъ на благо родины! Одни придутъ съ своими знаніями, другіе помогутъ убѣжденіемъ, а кто силенъ, тотъ пусть приложитъ и физическую силу.

До сей поры мы только брали, теперь же мы должны и дать нашей родинѣ часть нашей силы, энергіи, для сохраненія того порядка, и того покоя которые пріобрѣтены нынѣ существующей властью близкаго намъ душой и сердцемъ Гетманомъ, чтобы наша жизнь и наши стремленія скорѣй и ярче вылились въ конкретную форму лучшихъ человѣческихъ достиженій!

Да здравствуетъ Гетманъ! Всѣ за него! Слава ему, слава!

Дозв. Воен. Ценз.

креслити всезагальну любов до нього. Дуже часто вживається його офіційна титулатура ("Ясновельможний пан гетьман"), пишні епітети ("могутній коваль, що вигартує нашу будуччину"), але водночас іноді зустрічаються формалізовані звертання та фрази, покликані створити образ "доброго правителя", близького до народу ("Наш Правитель", "близкий нам душой и сердцем Гетман", "Да здравствует гетман! Все за него! Слава ему, слава!").

Загалом гетьману створюють образ мудрого та працьовитого верховного лідера, певною мірою технократа, який стоїть над партіями і найвище цінує єдність і добробут держави.

Також, як і у відозвах самого гетьмана, значну увагу приділено стабільності, порядку й відбудовчим процесам, що панували в державі. Громадян закликали цінувати це і підтримувати такий стан речей. Особливо це проглядається у відозві, адресованій до чиновників (рис. 2). У ній на контрасті до більшовицьких часів заявляється, що лише чинна влада може гарантувати чиновникам спокійну працю, надії на майбутнє та заможне життя, а також "все политические и культурные блага цивилизованного человека" (К чиновникам!, 1918).

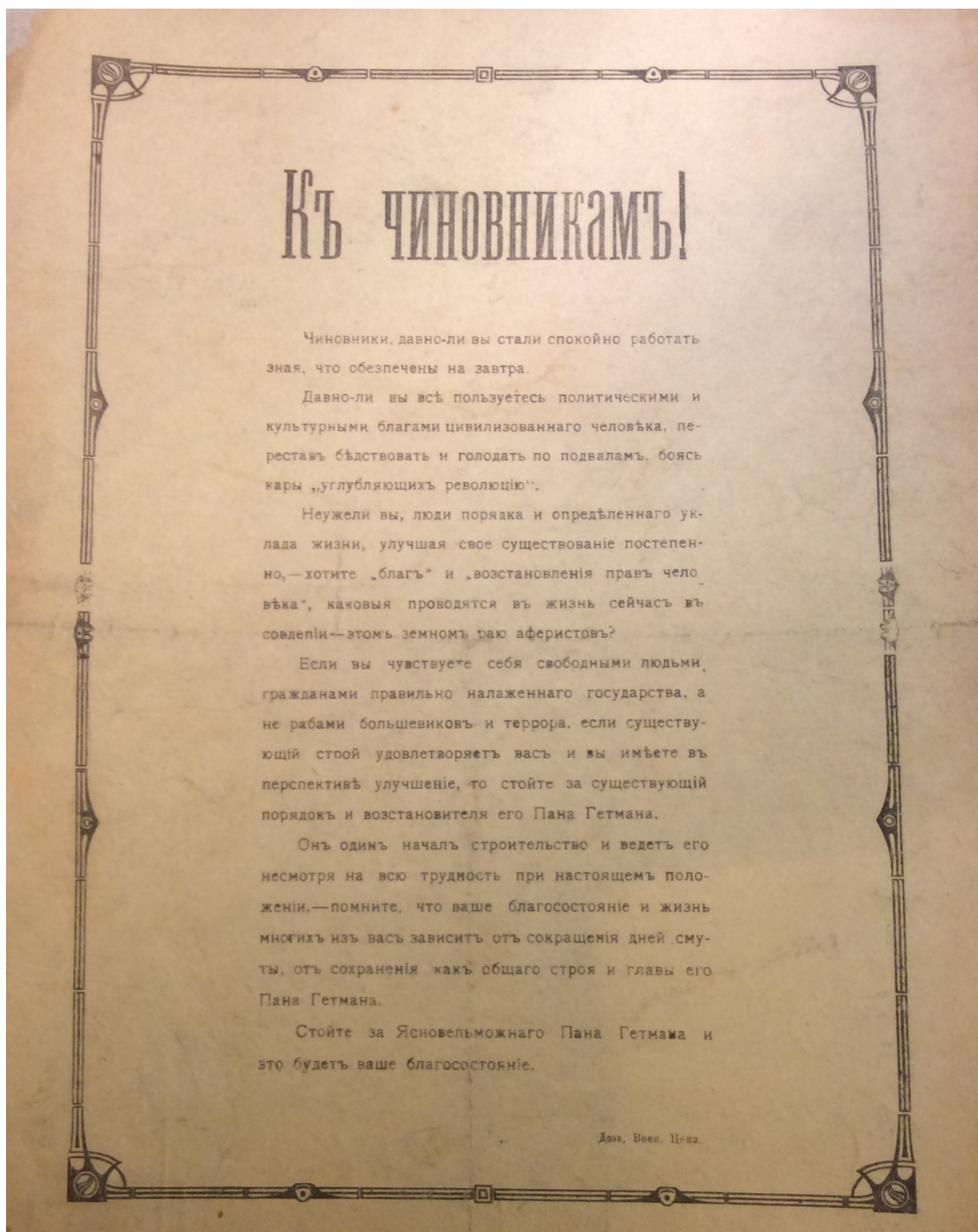

Рис. 2. Листівка "Къ чиновникамъ" (К чиновникам, 1918)

Усе це мало сформувати почуття поваги, вірності, вдячності до чинного ладу, а звідси і його підтримку населенням. З іншого боку, набагато поширенішим методом впливу на реципієнтів пропаганди у цих відозвах був вплив на почуття страху. Головним "страхопудом" у них (як і у попередніх відозвах самого гетьмана) є більшовизм. Громадянам нагадували про жахи більшовицької окупації початку 1918 р., а також повідомляли про жахи, які відбуваються в радянській Росії і погрожували, що у випадку падіння влади гетьмана більшовизм повернеться, разом з анархією, терором, голодом тощо, водночас іноді згадували про жертв більшовизму, насамперед жінок і дітей, що мало викликати емоції співчуття.

Також варто звернути увагу на досить часті апеляції до релігійних почуттів громадян, що виражалося у згадках Бога ("З Богом до праці" (Громадяне!, 1918), використання його для залякування ("великий гріх перед Богом" (Пиріг та ін., 2015, с. 73)) та мотивації ("встать на защиту святой православной церкви" (Чикаленко, 2011, с. 204–205)) й іноді і для демонізації ворога ("они потеряли совесть и забыли все заветы Божественного Искупителя" (Братья!, 1918), а також звернення до історичної пам'яті, зокрема і до козацької романтики. У відозвах підкреслювали спадкоємність Української Держави Війську Запорізькому XVII–XVIII ст. та ролі Скоропадського як голови нового козацтва ("Пан Гетман как верный казак своей дорогой Украины позаботился о казачестве. Вспомните все, в ком течет еще яркая кровь казака запорожца универсал гетмана о козачестве" (Граждане Украинской Державы!, 1918).

Паралельно із цим у відозвах здійснювали дискредитацію Директорії і всього республіканського війська. Імена керівників повстання (а саме Винниченка та Петлюри) називають лише у листівці "Громадяне!" (Громадяне!, 1918) (див. рис. 3) і відразу в негативному контексті. Реципієнту повідомляють, що лідери повстання вже були при владі, що саме вони не змогли врятувати країну від більшовизму, тож, якщо вони скинуть гетьмана – ситуація повториться. Також в усіх відозвах, крім звернення до чиновників, лідерів повстання називають демагогами, які прагнуть солодкими гаслами спокусити народ заради власних політичних амбіцій і бажання влади. Щодо них вживають такі епітети як "гнусные смутьяны", "обманщики", "красномовні піддурювачі", "вороги загального ладу і дійсної державності".

Ще цікаво, що війська Директорії гетьманська пропаганда намагалася звести до статусу банд ("нетъ никакихъ республиканскихъ войскъ, а есть разбойничьи хищныя банды грабителей и насильниковъ"), надавши йому характер не політичного, а радше бандитського виступу.

Також певне місце в окремих відозвах займають спроби спростувати звинувачення в бік гетьмана, зокрема міф про те, що він запросив німців, що він експлуататор і мріє про відновлення монархії.

Усі згадані наративи мали сприяти тому, щоб населення зберігало лояльність владі і підтримувало всіма можливими методами ("Одни придутъ съ своими знаніями, другіе помогутъ убѣжденіемъ, а кто силен, тотъ пусть приложитъ и физическую силу"). Характерно, що у відозвах немає прямої вказівки йти до війська і долучатися до оборони міста. Складається враження, що головне завдання відозв – це підрив довіри до пропаганди Директорії (взагалі поширення тез "не вірте ворогу" свідчить про те, що значна частка суспільства ворогу вірить), а також елементарне досягнення лояльності

внаслідок страху зради чи саботажу з боку громадян. Особливо це демонструє листівка "Къ чиновникамъ!", що містить украй прості тези й орієнтована на найпримітивніші інстинкти державного службовця у вигляді вдячності за отримання заробітної плати й залякування урядовців жахами більшовизму, втратою стабільності та порядку. Сам факт появи такої відозви свідчить про те, що значна частина державних службовців була нелояльною до влади і співчувала Директорії. Про це йдеться й у свідченнях очевидців, зокрема М. Галаган, який був членом підпільного Військово-революційного комітету, що діяв у Києві проти Директорії, паралельно працював у міністерстві Народного здоров'я і зауважував про поширення у цьому відомстві відозв Директорії та співчуття до них (Галаган, 2005, с. 567–568).

Наступною відозвою, яку ми розглянемо, буде відозва керівництва Української народної громади. Як відомо, Українська Народна Громада (далі – УНГ) була правоконсервативною українською політичною партією, утвореною навесні 1918 р., і відіграла вкрай важливу роль під час проведення гетьманського перевороту, а члени партії в перші місяці існування Гетьманату мали велику вагу в державній політиці. П. Скоропадський стояв біля її витоків і саме ідеологія цієї партії, одним із творців якої він був, певно, найповніше відображала його власні погляди. Усупереч популярній думці, партія не зникла після перевороту (Бойко, 2019), а продовжила своє існування і, ймовірно, упродовж усього періоду існування Гетьманату залишалася послідовно вірною гетьману. Лишилася вона вірною навіть після "Федеративної грамоти", про що свідчить поява її відозви, яку ми можемо датувати 17 листопада 1918 р. відповідно до запису у щоденнику Є. Чикаленка: "Вчора по вулицях розклеювали прокламації на двох мовах від організації хліборобів-власників з М. М. Устимовичем на чолі, які у свій час посадили гетьмана" (Чикаленко, 2011). Він же наводить і її текст, але, що цікаво: зазначена відозва була надрукована й у державних періодичних виданнях, зокрема в газеті "Армія" від 17 листопада 1918 р. (Відозва, 1918, с. 4). Відозва була своєрідною відповіддю на Декларацію Директорії УНР. Вона починалася зі звинувачення Петлюри, Винниченка і Грушевського у доведенні України доби Центральної Ради до анархії й захопленні її більшовиками і, як наслідок цього, – австро-німецької окупації. Описля описували гетьманський переворот, який подавали як "волю народу, який вимагав твердої влади" і його позитивні наслідки, а саме – відбудову держави. На контрасті до цього наводили жахливе становище Великої Росії під гнітом більшовиків і, з огляду на це, громадянам надавали настанову про необхідність допомоги "братам". Що цікаво, для посилення аргументації в необхідності допомоги Росії наводили історичні приклади, зокрема Погодінську теорію переселення на Північ жителів Південно-Західної Русі ("800 років тому назад з Києва йшли наші люди на північ і створили разом з нами найбільшу в світі державу... Тепер до нас спасаються нащадки тих, хто колись пішов від нас") і велику роль вихідців з України у становленні Російської православної церкви ("Москва була посвячена благословінням владики, уродженця України"). Членів Директорії звинувачували в невдоволенні планами звільнення Росії від більшовизму і намірах розпалити нову громадянську війну. І що цікаво, щоб остаточно дискредитувати лідерів Директорії, згадали про корупційний скандал колишнього міністра продовольчих справ доби Центральної Ради М. Ковалевського (мається на увазі викрадення банкіра Авраама Доброго,

до якого побічно був залучений і М. Ковалевський). Зрештою, відозва закликала не вірити Директорії і "всім стати на захист святої православної віри, першого народного Гетьмана Рідної Матері України". Це єдиний

приклад підтримки гетьманського уряду з боку якоїсь політичної організації і його риторики загалом викладена в тому ж дусі й містить ті ж ідейні настанови, що й державна пропаганда.

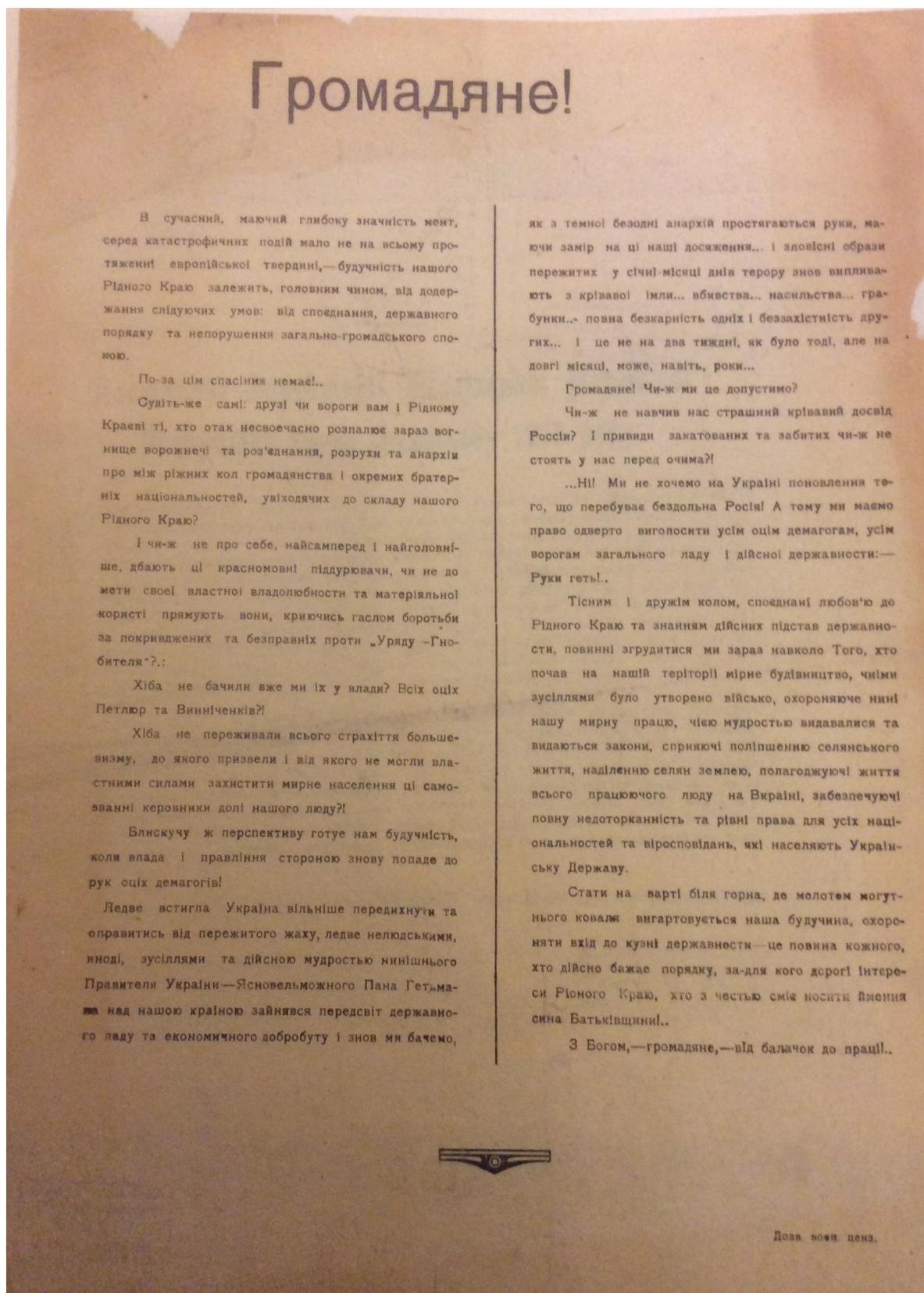

Рис. 3. Листівка "Громадяне!" (Громадяне, 1918)

Діаметрально інший характер мали відозви, випущені російськими парамілітарними структурами (офіцерські дружини у складі Особливого корпусу і добровольчі дружини у складі Національної гвардії України (Василинчук, 2021, с. 98–103)), на сили яких переважно довелося покладатися уряду в умовах майже повної відсутності власних надійних збройних сил. Незважаючи на де-юре знаходження у межах українського правового поля, зазначені формування де-факто проводили власну політику насамперед в інформаційній сфері і поповнювалися вони переважно виключно російськими офіцерськими кадрами, біженцями з Великої Росії. У Києві було утворено цілу низку бюро з формування добровольчих й офіцерських дружин, що діяли ще до початку повстання, при яких працювали відповідні пропагандистські органи, які, серед іншого, випускали й відозви.

Нами було виявлено три відозви, видані цими установами, а саме:

- "Кієвляне!" від 27 листопада 1918 р. (Кієвля[не], 1918);
- "Женщины! Вашей помощи ждет родина!" від 2 листопада 1918 р. (Женщины, вашей помощи ждет Родина, 1918);
- "Воззвание Киевской добровольческой дружины", видана до 20 листопада 1918 р. (Воззвание Киевской добровольческой дружины, 1918, с. 1).

Кожна із цих відозв була надрукована російською мовою і не мала українського перекладу. Орієнтовані вони були виключно на російське офіцерство й російських біженців в Україні. Для них характерна простота й чіткість тез, виділення більшим шрифтом важливих гасел, значна лаконічність. Отже, можемо визнати, що вони набагато краще виконували роль масової пропаганди, аніж листівки державних структур. Головним їх завданням було сприяння залучення людей до лав добровольчих дружин або, щонайменше, надання їм максимально можливої матеріальної допомоги.

Провідні гасла в листівках цього типу були пов'язані з наміром відбудови "Великої Росії". Їхня поява була закономірним наслідком "Федеративної грамоти" й організації згаданих російських формувань. Російські офіцерські кадри і біженців з радянської Росії було важко зацікавити ідеєю боротьби за незалежну Україну під владою гетьмана, тож цілком логічним кроком було їхнє залучення під зрозумілим їм гаслом боротьби за "єдину і неділиму Росію". У відозвах чітко заявляли, що офіцерів запрошують вступати в добровольчі дружини та йти в бій задля відновлення Єдиної і Великої Росії, нині спаленої більшовиками, апелюючи до почуття російського патріотизму. Згадки про Україну у двох із трьох відозв взагалі відсутні як такі, і лише в одній з них наявне гасло "... на защиту Украины, за спасение этой части великой России от большевистского ига" (Воззвание Киевской добровольческой дружины, 1918, с. 1). Що ж стосується гетьмана – то у відозвах взагалі не згадують про цього. Образ ворога у відозвах прописаний українофобно. В одній відозві ворогами названо "більшовизм і анархію", у другій – "петлюрівці і більшовики", у третій – взагалі не інформують, хто є ворогом, а просто зауважують, що він близько (Воззвание Киевской добровольческой дружины, 1918, с. 1).

Окрім апеляцій до почуття патріотизму, у всіх відозвах існувала також апеляція до почуття обов'язку та присоромлення й осуду тих, хто не бажає долучатися до лав оборонців міста. Особливо характерною в цьому сенсі є відозва "Женщины! Вашей помощи ждет родина!" (Женщины, вашей помощи ждет Родина, 1918),

звернена до жінок, хоча, правильніше сказати, до дружин російського офіцерства. У ній їх закликають агітувати своїх чоловіків вступати в добровольчі дружини. Поява такої листівки – чергове свідчення пасивного ставлення населення до мобілізації.

Неодмінним компонентом впливу на населення була апеляція до страху перед більшовиками. Хоч як ми й зауважували, у відозвах не було чітко названо ворога, проти якого необхідно буде боротися в разі вступу до лав дружин, але все ж усі відозви просякнуті почуттям ненависті до більшовизму й позиціонують його як найбільшого ворога. Узагалі, підсумовуючи зміст добровольчих відозв, можна зробити висновок, що, крім одної згадки про петлюрівців, у них взагалі нічого не видає української специфіки, і такі самі листівки могли без яких-небудь редагувань поширюватися, наприклад, у районах, зайнятих Добровольчою армією.

Останньою відозвою, яку розглянемо, є звернення головнокомандувача графа Келлера, яке, за своєю суттю, мало чим відрізняється від відозв російських добровольчих формувань (Чикаленко, 2011, с. 211–212). Єдина його відмінність – наявність досить специфічної інтерпретації України. Чітко заявлено, що існує єдиний російський народ, щоправда, у кожній місцевості є свої говірки (тобто українська мова – це говірка російської) і цей народ хочуть розділити злі люди заради своїх інтересів. Зважаючи на це, Келлер закликає обороняти Україну як частину Великої неподільної Росії. Крім того, подано інтерпретацію повстання як самовільний виступ С. Петлюри і "січовиків", які прагнуть захопити владу і з цією метою обдурюють селян. Також відозва характерна апеляцією до авторитету графа Келлера в офіцерських колах. Він заявляє про бажання підтримати чинний лад в Україні (як частині Росії) і закликає допомогти йому.

Окрім згаданих листівок, що були віднайдені і проаналізовані, очевидно, були й інші. М. Нестерович-Берг, наприклад, згадує про плакати із фотографіями 33 офіцерів, убитих, найімовірніше, повсталими селянами в Жулянах (Волков, 2001, с. 160–161). Про це ж зазначає і Р. Гуль, який брав участь в обороні міста від військ Директорії (Волков, 2001, с. 206). Причому обидва зауважують про широку розтиражованість цих фото. Очевидно, ця подія максимально використовувалась гетьманською пропагандою для деморалізації ворога, а 33 вбитих офіцери стали "сакральною жертвою" для прогетьманських сил. Про випадок з убивством добровольців оповідав і В. Андрієвський, який хоч і перебував тоді в Полтаві, але дав оцінку тому розголосу, який зробила преса довкола цього епізоду: "Зате в київській москвофільській пресі знято було великий галас із приводу замордовання, ніби повстанцями, кільканадцяти добровольців. Описувалося, що трупи їх трудно було пізнати, такі були страшні... З тої нагоди москвини урядили в Києві величезну маніфестацію. Трупи було перевезено у Володимирський собор, виставлено усім на показ й урочисто поховано. А що найголовніше – на панахиді в соборі був присутній сам "його світлість", від нього ж були вінки і т. д." (Андрієвський, 1923, с. 232–233). Додатково варто зауважити про існування досить специфічного виду відозв, які ми можемо також трактувати як прогетьманську пропаганду. Ідеться про відозви Всеукраїнського церковного собору, третя сесія якого проводила свою діяльність якраз у період антигетьманського повстання.

Під час діяльності Собору точилася жорстка боротьба між прихильниками автокефалії Православної церкви

і консервативним, переважно проросійським або помірковано-українським єпископатом. У підсумку останні отримали більшість на Соборі, що зрештою вилилося у дві відозви. У першій (від 19 листопада 1918 р.) Собор закликав народ України об'єднатися довкола гетьмана і його нового уряду заради спасіння всієї Росії, на славу Православної віри та церкви (Ульяновський, 1997, с. 312). У другій же (від 30 листопада 1918 р.) описували страхітливі картини смертовбивства, що відбувалися в Росії, та зауважували: тепер і в Україні з'явилися люди "движимые исключительно одной только жадной власти во что бы то ни стало", які хочуть "ввергнуть нашу страну в ужасы братоубийственной войны". Вони спокушають народ "разрешением безнаказанного грабежа, безнаказанного разбоя и убийства". Собор звертався до громадян із закликом залишатися християнами, законослухняними громадянами та відійти від призвідників безладу (Ульяновський, 1997, с. 313).

Дискусія і висновки

Загалом, усі прогетьманські відозви ми можемо умовно поділити за ідейно-ціннісними орієнтирами на державницькі (відозви самого гетьмана, видані державними структурами, відозва УНГ) і російські (відозви російських парамілітарних формувань, відозва графа Келлера тощо). До спільних для всіх тез належать такі:

- апеляція до страху перед більшовизмом і намагання прив'язати повстанців до більшовиків тим чи іншим способом;
- спроби знецінити ідейну основу повстання, звівши його до авантюрного бунту;
- заклики до єдності та підтримання стабільності.

Розбіжності ж між ними є досить значні і ми впевнено можемо стверджувати про існування цілком окремих пропагандистських систем, що різняться між собою ідеотемами, цільовою аудиторією, метою випуску й навіть візуальними параметрами.

Незважаючи на початок виступу Директорії, офіційний ідеологічний курс держави майже не змінився, про що свідчать ідеологічні позиції, висловлені в державницьких відозвах. Усі вони були пронизані хоч і дещо незвичним, але патріотизмом, любов'ю до рідної країни, певною мірою намагалися здійснювати пропаганду культу особи гетьмана, закликали до спокою, порядку, підтримки чинного ладу і закликали до людських почуттів вдячності владі за стабільність, добробут, налагодження державного апарату та спокійного життя, а також на почуття страху перед анархією і більшовизмом. У національному сенсі державна пропаганда не здійснювала жодних українофобських рухів, а в дусі поглядів самого П. Скоропадського намагалася діяти в русі примирення і єдності між українською та російською культурами, водночас намагаючись розбудити в реципієнтів відчуття співчуття до жителів радянської Росії і, спираючись на це, викликати бажання допомогти їм ("рятувати Україну, аби врятувати Росію").

Крім того, державницькі відозви мають досить складну структуру і значну кількість тексту, раціональні й логічні, однак складність викладу, ймовірно, негативно впливала на можливість сприйняття відозв широкими масами. Загалом ми можемо зробити висновок, що ці відозви були орієнтовані на громадян, які цінували порядок і стабільність, що дала їм Українська держава і які з практичних або ідейних переконань були би зацікавлені у її збереженні і мали як мінімум українофільські погляди. Проте водночас у споминах Є. Чикаленка, Д. Донцова, М. Галагана, Б. Антоненко-Давидовича

проглядається повна втрата віри в державні інституції і страх за свою безпеку та життя через діяльність російських добровольчих дружин, що стали справжніми господарями становища в цей час.

Характерно, що ніхто із сучасників, крім Є. Чикаленка, взагалі не згадав про існування державницьких відозв. Це свідчить про відсутність значного інтересу до них, що не призвело до бажаних результатів у вигляді підтримання внутрішнього порядку в місті.

Листівки ж російського спрямування мали чітку мету (вербування добровольців у військові частини), чітко визначену цільову аудиторію, а також були методологічно виконані більш правильно, а саме – містили прості й чіткі гасла, мінімум зайвої інформації. Апелювали вони не до логіки, а до почуття любові до батьківщини (щоправда, у їхньому випадку до Росії), обов'язку та страху перед більшовизмом. Вищу методологічну якість листівок, імовірно, можна пояснити наявністю досвіду ведення агітаційної діяльності в роки Першої світової війни співробітниками бюро добровольчих та офіцерських дружин. У державних ж структурах, очевидно, працювали співробітники без відповідного досвіду і їхня пропагандистська діяльність у листівках містить ознаки схожості на газетну полемічну публіцистику, що може вказувати на попередній досвід роботи її авторів.

Пропаганда російських кіл у Києві була ворожою щодо українського руху і повністю ігнорувала державні структури Української Держави, начебто намагаючись максимально відмежуватися від них. На підставі цього можна зробити обережні твердження про наявність своєрідного ідейного конфлікту між державним апаратом і російськими військовими структурами. Підтверджують це і спомины тих офіцерів, які вступили в добровольчі дружини. Характеризуючи політичну обстановку, вони чітко відмежовували гетьмана і його уряд від добровольчих дружин, вважаючи події в Україні радше громадянською війною, у якій вони, російські офіцери, просто допомагають одній зі сторін, з огляду на свої власні інтереси (Волков, 2001).

За чисельними спогадами, агітація не виконала своє завдання і набір добровольців, як і мобілізація, повністю провалилися. В. Андрієвський, перебуваючи в Полтаві, оповідав про появу у місті чисельних утікачів від мобілізації з Києва, які тікали в Харків або Кременчук на підконтрольну Директорії територію (Андрієвський, 1923, с. 232–233), а Д. Донцов у своєму щоденниковому записі від 7 грудня 1918 р. згадував, що "російська преса вие з розпачу з приводу байдужості російського елемента на Україні, який не думає сповнити свій "долг перед родіной" (Донцов, 1954, с. 90). Причиною цього є те, що для російських офіцерів гетьман й Україна так і лишилися чужими, незважаючи на федеративну грамоту. Ближчим їм видавався Денікін і Добровольча армія. Усупереч очікуванням гетьмана, "Федеративна грамота" не дала бажаного ентузіазму. Як він зауважив у своїх спогадах, "через декілька днів після Грамоти великоруські кола вже ніякої України абсолютно не визнавали" (Скоропадський, 2016, с. 318), а відтак і гетьман не був для них потрібен.

Незадовільний стан пропаганди всіх прогетьманських сил визнавали й сучасники: "Никто не подумал о лозунгах для агитации. Неужели лозунги правых зубров могут конкурировать с лозунгами петлюровцев и большевиков. Не мудрено, что притока добровольцев нет" (Пученков, 2011).

Список використаних джерел

- Андрієвський, В. (1923). *З минулого. Т. 2. Від гетьмана до Директорії. Ч. 1. Гетьман*. Видавництво "Українське слово".
- Бойко, О. (2019). Українська народна громада. У В. Смолій. *Енциклопедія історії України: Україна – Українці* (Кн. 2). Наукова думка. http://www.history.org.ua/?termin=Ukrainska_nar_hromada.
- Братя! (1918). Відділ стародруків. Колекція листівок, (№ 810), Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Київ, Україна.
- Буравченков, А. (2008). Гетьман П. Скоропадський і Білий рух. У В. Верстюк (Ред.), *Гетьманат Павла Скоропадського: історія, поста-ті, контрверсії* (с. 79–80). Видавництво Олени Теліги.
- Василинчук, А. (2021). Аналіз безздатності гетьманських парамілітарних структур під час повстання директорії (листопад-грудень 1918 р.). У *IstMilita: військова історія України та світу* (с. 98–103). Історичний факультет КНУ імені Тараса Шевченка.
- Відозва! (1918). Відділ стародруків. Колекція листівок (№ 3094), Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Київ, Україна.
- Відозва! (1918, 17 листопада). *Армія*, 4.
- Воззвання Киевской добровольческой дружины. (1918, 20 листопада). *Армія*, 1.
- Волков, С. (Ред.). (2001). *1918 год на Украине*. Центрполиграф.
- Галаган, М. (2005). *З моїх споминів (1880-ті – 1920 р.)*. Темпора.
- Громадяне! (1918). Відділ стародруків. Колекція листівок (№ 3100), Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Київ, Україна.
- Громадяне! (1918). Відділ стародруків. Колекція листівок (№ 3101), Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Київ, Україна.
- Гудима, В. (2010). Інформаційно-агітаційна діяльність місцевих органів влади в Подільській губернії доби Директорії Української Народної Республіки (1919 р.). У О. Завальнюк, В. Войтенко, & Л. Баженов (Ред.) та ін. *Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції* (с. 420–426). Кам'янець-Подільський Національний університет імені І. Огієнка.
- Донцов, Д. (1954). *Рік 1918*. Гомін України.
- Женщины, вашей помощи ждет Родина. (1918). Відділ стародруків. Колекція листівок (№ 808), Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Київ, Україна.
- К чиновникам! (1918). Відділ стародруків. Колекція листівок (№ 3127), Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Київ, Україна.
- Киевляне! (1918). Відділ стародруків. Колекція листівок (№ 803), Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Київ, Україна.
- Лук'янець, К. (2019). Агітаційно-пропагандистська аркушева література Директорії УНР (листопад 1918 р. – січень 1919 р.). *Сіверянський літопис*, 2, 97–105. http://nbuv.gov.ua/UJRN/sl_2019_2_10
- Любовець, О. (2013). Політична опора гетьманату П. Скоропадського. *Український історичний журнал*, 3, 31–44.
- Малиновський, Б. (2023). Політична пропаганда в Україні (1918): гетьманський уряд і більшовики. *Вісник Черкаського університету*, 1, 110–119.
- Малыревский, А. (1923). На перекрестках. П. П. Скоропадский и его время. *Архив гражданской войны*, 2, 103–142.
- Матяш, І. (2019). *Іноземні представництва в Україні (1917–1919 рр.): державна місія та повсякденність*. Інститут історії України НАН України.
- Надтока, О. (Упор.). (2018). *Українська революція 1917–1921 років у волянцях*. ДП "Інформ.-аналіт. агентство".
- Наказ армії Української Держави № 247. (1918, 15 листопада). Ф. 1074 "Міністерство військових справ Української Держави, м. Київ" (Оп. 2, Спр. 37, Арк. 245), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.
- Павлов, Д. (2015). Теорія політичної пропаганди Г. Лассвелла. *Панорама політологічних студій*, 13, 40–46. <https://www.politologia-rdgu.ru.ua/images/pan13/40.pdf>.
- Панасюк, Р. (2010). Агітаційна діяльність УНС та її вплив на настрої українського населення. У О. Лукашевич, Т. Нагайко (Упор.). *Історія повсякденності: теорія та практика* (с. 124–126). ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди". <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/978-966-2464-02-3.pdf>
- Пірір, Р. (2011). Джерела з історії Української революції 1917–1921 років: періодична преса. *Архів України*, 4, 132–145. http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2011_4_12
- Пірір, Р., Бойко, О., Гриценко, А., Кудлай, О., Лупандін, О., Маковська, Н., Осташко, Т., & Щусь, О. (2015). *Українська держава (квітень – грудень 1918 року). Документи і матеріали* (Т. 2). Темпора.
- Пученков, А. (2011). Киев в конце 1918 г.: падение режима гетмана П. П. Скоропадского. *НИР*, 2, 57–72.
- Скоропадський, П. (2016). *Спогади: кінець 1917 – грудень 1918*. Наш формат.
- Ульяновський, В. (1997). *Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського)*. Либідь.
- Цветков, В. (Ред.). (2007). *Граф Келлер*. Посев.
- Чикаленко, Є. (2011). *Щоденник (1907–1917)*. Темпора.
- Lasswell, H. (1927). *Propaganda technique in the world war*. Alfred A. Knopf.
- Buravchenkov, A. (2008). Hetman P. Skoropadskyi and the White Movement. In V. Verstiuk (Ed.), *The Hetmanate of Pavlo Skoropadskyi: History, Figures, Controversies* (pp. 79–80). Olena Teliha Publishing [in Ukrainian].
- Vasylynychuk, A. (2021). Analysis of the combat readiness of hetman paramilitary structures during the Directory uprising (November–December 1918). In *IstMilita: Military History of Ukraine and the World* (pp. 98–103). Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv [in Ukrainian].
- Appeal! (1918). Department of Rare Books. Postcard Collection (No. 3094), National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi, Kiev, Ukraine [in Ukrainian].
- Citizens of the Ukrainian State! (1918). Department of Rare Books. Postcard Collection (No. 3100), National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi, Kiev, Ukraine [in Russian].
- Citizens! (1918). Department of Rare Books. Postcard Collection (No. 3101), National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi, Kiev, Ukraine [in Ukrainian].
- To the Officials! (1918). Department of Rare Books. Postcard Collection (No. 3127). National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi, Kiev, Ukraine [in Russian].
- Kyiv citizens [sic]! (1918). Department of Rare Books. Postcard Collection (No. 803). National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi, Kiev, Ukraine [in Russian].
- Women, your help is waited by the Motherland! (1918). Department of Rare Books. Postcard Collection (No. 808). National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi, Kiev, Ukraine [in Russian].
- Brothers! (1918). Department of Rare Books. Postcard Collection (No. 810). National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi, Kiev, Ukraine [in Russian].
- Volkov, S. (Ed.). (2001). *The year 1918 in Ukraine*. Tsentrpolihraf [in Russian].
- Halahan, M. (2005). *From my memories (1880s – 1920s): Documentary and artistic publication*. Tempora [in Ukrainian].
- Hudima, V. (2010). Informational and agitational activities of local authorities in the Podil Province during the Directory era of the Ukrainian People's Republic (1919). In O. Zavalniuk, V. Voytenko, & L. Bazhenov (Eds.), *Proceedings of the XIII Podil Historical and Local History Conference* (pp. 420–426). Kamianets-Podilskyi Ivan Ohlenko National University [in Ukrainian].
- Dontsov, D. (1954). *The year 1918, Kyiv*. "Homin Ukrainy" Publishing House [in Ukrainian].
- Lukyanets, K. (2019). Agitation and propaganda leaflets of the Directory of the Ukrainian People's Republic (November 1918 – January 1919). *Syverianskyi Litopys*, 2, 97–105. http://nbuv.gov.ua/UJRN/sl_2019_2_10 [in Ukrainian].
- Liubovets, O. (2013). Political basement of the Hetmanate of P. Skoropadskyi. *Ukrainian Historical Journal*, 3, 31–44 [in Ukrainian].
- Malynovskiy, B. (2023). Political propaganda in Ukraine (1918): Hetman's government and Bolsheviks. *Cherkasy University Bulletin*, 1, 110–119 [in Ukrainian].
- Malayevskiy, A. (1923). At the crossroads. P. P. Skoropadskyi and his time. *Archive of the Civil War*, 2, 103–142 [in Russian].
- Matias, I. (2019). *Foreign representations in Ukraine (1917–1919): state mission and everyday life*. Institute of History of Ukraine [in Ukrainian].
- Nadtoka, O. (Ed.). (2018). *The Ukrainian Revolution of 1917–1921 in leaflets: collection of documents (to the 100th anniversary of the Battle of Kruty)*. DP "Inform.-analytical agency" [in Ukrainian].
- Pavlov, D. (2015). Theory of political propaganda of H. Lasswell. *Panorama of Political Studies*, 13, 40–46 [in Ukrainian]. <https://www.politologia-rdgu.ru.ua/images/pan13/40.pdf>
- Panasliuk, R. (2010). Agitational activities of the Ukrainian Nationalists' Union and its influence on the mood of the Ukrainian population. In O. Lukashkevych, & T. Nahayko (Eds.), *History of Everyday Life: Theory and Practice* (pp. 124–126). Pereiaslav-Khmelnytskyi State Pedagogical University named after Hryhorii Skovoroda [in Ukrainian]. <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-2464-02-3/978-966-2464-02-3.pdf>
- Pyrh, R. (2011). Sources to the history of the Ukrainian revolution of 1917–1921: periodical press. *Archives of Ukraine*, 4, 132–145 [in Ukrainian]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/ay_2011_4_12
- Puchenkov, A. (2011). Kyiv at the end of 1918: the fall of the regime of Hetman P. P. Skoropadskyi. *NIIR*, 2, 57–72 [in Russian].
- Skoropadskyi, P. (2016). *Memoirs: the end of 1917 – December 1918*. Nash Format [in Ukrainian].
- Ulyanovsky, V. (1997). *The Church in the Ukrainian State 1917–1920: (the era of Hetmanate of Pavlo Skoropadskyi): tutorial for students of higher educational institutions*. Libid [in Ukrainian].
- Tsvetkov, V. (Chief ed.). (2007). *Граф Келлер*. Posev [in Russian].
- Chykalenko, Ye. (2011). *Diary (1907–1917)*. Tempora [in Ukrainian].
- Order to the army of the Ukrainian State No. 247. (15.11.1918). F. 1074 "Ministry of Military Affairs of the Ukrainian State, Kyiv" (Op. 2, Case 37, P. 245), Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].
- Appeal! (1918, November 17). *Army*, 4 [in Ukrainian].
- Proclamation of the Kyiv Volunteer Squad. (1918, November 20). *Army*, 1 [in Ukrainian].
- Pyrh, R. et al. (2015). *Ukrainian State (April – December 1918). Documents and materials*. (Vol. 2). Tempora [in Ukrainian].

Отримано редакцію журналу / Received: 12.11.2024
Прорецензовано / Revised: 06.12.2024
Схвалено до друку / Accepted: 27.12.2024

Artem VASYLYNCHUK, PhD Student
ORCID ID: 0000-0001-6379-116X
e-mail: a.vasylynchuk@ukma.edu.ua
National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

PROPAGANDA IN LEAFLETS OF HETMAN'S FORCES DURING ANTI-HETMAN UPRISING (NOVEMBER–DECEMBER 1918)

B a c k g r o u n d . The beginning of the Anti-Hetman uprising in November 1918 had become a serious challenge for the Ukrainian State and prompted it to rapidly take military and propagandistic measures to stop the spread of the revolt and finally crush it. One of the most important directions of propaganda at that time was leaflets, which were a useful instrument for spreading propaganda ideas and guidance to the masses. These leaflets could represent the political ideology of one side of the conflict, the image of the enemy, the causes of the conflict, and the urgent needs of that side. Therefore, in a relatively short period of the Anti-Hetman uprising in Kyiv, leaflets were issued by both the government and pro-Russian military structures that supported the Hetman's government during the uprising. The examination of these leaflets provides the possibility to discover the ideology of the pro-Hetman forces, their vision of the future of Ukraine, and their urgent needs, as well as to understand public opinion at the time. The aim of the study is an analysis of the propaganda of the pro-Hetman forces during the Anti-Hetman Uprising using the methodology of H. Lasswell.

M e t h o d s . The research is based on a combination of general scientific methods (analysis, synthesis, induction, deduction) and specialized historical methods, as well as content analysis and Harold Lasswell's methodology for studying propaganda.

R e s u l t s . During the research were established the existence of 11 leaflets issued by pro-Hetman forces during the Anti-Hetman Uprising, which can be classified into two major groups: state-oriented and Russian. Were analyzed the ideological messages expressed in the leaflets, were identified typical propaganda techniques used in the leaflets to influence human consciousness, also were examined through the prism of these leaflets the images of the enemy, image of the Ukrainian State, and image of Pavlo Skoropadsky.

C o n c l u s i o n s . Were discovered that two major groups mentioned before were very different as in methodology of organization of propaganda in leaflets, as in ideas mentioned in them. In particular, despite the Federation Charter of 14.11.1918, the state-oriented leaflets continued to maintain a Ukraine-centric stance, and most of them showed no visible Russophilic influence. Additionally, the personality cult of Pavlo Skoropadsky played a significant role in these leaflets. On the other hand, the Russian leaflets contained almost no mention of Ukraine or Pavlo Skoropadsky. It was also established that the Ukrainian State received support from Orthodox Church hierarchs through the issuance of relevant proclamations.

K e y w o r d s : Anti-Hetman uprising, Ukrainian revolution, propaganda, information policy, leaflets, The Directorate of Ukrainian People's Republic, Pavlo Skoropadskyi.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 929:398+78.072+001.891]-051:069 Колесса Філарет"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.159.4>

Аліса ДАНИЛЕВИЧ, канд. іст. наук, асист.
ORCID ID: 0000-0002-7813-1209
e-mail: danilevich_78@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ФІЛАРЕТ КОЛЕССА: ОСНОВОПОЛОЖНИК УКРАЇНСЬКОГО ЕТНОГРАФІЧНОГО МУЗЕЄЗНАВСТВА ТА ЙОГО ВНЕСОК У ЗБЕРЕЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Вступ. В умовах глобалізації та швидких змін у культурному середовищі питання збереження національної культурної спадщини набуває особливої актуальності. Мета пропонованого дослідження – провести всебічне дослідження наукової діяльності Філарета Колесси як основоположника українського етнографічного музеєзнавства та проаналізувати його внесок у збереження національної культурної спадщини.

Методи. У дослідженні використано загальнонаукові методи (узагальнення, порівняння, індукція і дедукція); для аналізу життєвого шляху Філарета Колесси застосовано історико-біографічний метод; емпірико-теоретичні методи (аналіз, синтез) – для систематизації наукових праць Філарета Колесси; контент-аналіз використано для вивчення наукових текстів та джерелознавчий аналіз для вивчення архівних матеріалів.

Результати. Показано, що Філарет Колесса відіграв ключову роль у становленні українського етнографічного музеєзнавства. Встановлено, що його наукові експедиції та дослідження народної музичної творчості сприяли збереженню та популяризації багатого культурного спадку українського народу. З'ясовано, що Ф. Колесса розробив методи збору, систематизації та аналізу етнографічних матеріалів, що стали основою для подальшого розвитку української етномузикології. Встановлено, що роботи вченого мали значний вплив на формування національної ідентичності та збереження культурної спадщини, особливо в контексті дослідження музичних традицій Лемківщини, Бойківщини та Закарпаття для збору фольклорного матеріалу. Варто відзначити, що завдяки роботі Ф. Колесси було зібрано й опубліковано значну кількість українських народних пісень, що збереглися в архівах і продовжують досліджуватися сучасними науковцями. На основі проведеного аналізу можна констатувати, що внесок вченого у створення та розвиток музеїв і архівів з етнографічними матеріалами є важливим для культурної спадщини України, що підтверджує його статус як основоположника українського етнографічного музеєзнавства.

Висновки. Унаслідок проведеного дослідження можемо стверджувати, що Філарет Колесса відіграв центральну роль у формуванні українського етнографічного музеєзнавства та збереженні національної культурної спадщини. Встановлено, що його діяльність передбачала не лише систематизацію та збереження українського фольклору, але й активне впровадження наукових підходів до етнографічних досліджень, що стало основою для розвитку сучасного музеєзнавства в Україні.

Ключові слова: Філарет Колесса, українське етнографічне музеєзнавство, національна культурна спадщина.

Вступ

Нині, в умовах глобалізації та швидких змін у культурному середовищі, питання збереження національної культурної спадщини стає особливо актуальним. На початку ХХ ст. галицька етномузикологія переживала період активного розвитку, що було зумовлено як інтенсивною науковою діяльністю, так і впровадженням новітніх методологічних підходів. Члени Етнографічної комісії, серед яких видатні вчені Осип Роздольський, Станіслав Людкевич і Філарет Колесса, зробили значний внесок у становлення та розвиток цієї наукової дисципліни. Вони працювали в різних етномузикологічних напрямках, таких як польові дослідження, транскрипція народної музики, створення та видання музичних збірників, а також архівна діяльність, тим самим заклали фундамент для подальшого розвитку цієї науки в Галичині. Їхня робота ґрунтувалася на поєднанні досягнень попередників із новітніми європейськими методами, що, зі свого боку, дало їм змогу значно підвищити науковий рівень галицької етномузикології.

Діяльність Філарета Колесси була спрямована на збереження національної культурної спадщини, що стало основою для формування національної ідентичності українського народу. Учений залишив багату спадщину у вигляді наукових праць, етнографічних досліджень і зібрань народних пісень, які й тепер залишаються важливими джерелами для дослідників української культури. Саме завдяки його зусиллям зі збереження та популяризації народних традицій українське етнографічне музеєзнавство отримало потужний імпульс для розвитку. Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених Ф. Колесі, залишається низка аспектів його діяльності, які ще недостатньо вивчені, зокрема і його роль у розвитку українського етнографічного музеєзнавства та методи, якими він сприяв збереженню національної культурної спадщини.

Тематика статті базується на дослідженнях, що охоплюють різні аспекти діяльності Філарета Колесси, а також внесок його наукових досягнень в українське етнографічне музеєзнавство та збереження національної культурної спадщини. В. Гошовський у праці "До питання про музичні діалекти Закарпаття" (1958) досліджує регіональні особливості музичних діалектів Закарпаття, що було одним з основних напрямів наукових зацікавлень Філарета Колесси. Дослідження є вагомим внеском у розуміння ролі вченого у вивченні карпатських народних мелодій, а також його впливу на формування сучасних уявлень про музичну культуру регіону.

І. Довгалюк у статтях "Лемківщина у дослідженнях Філарета Колесси" (2012) та "Перша бойківська експедиція Філарета Колесси" (2009) детально аналізує конкретні експедиційні дослідження, проведені Ф. Колесою, що сприяли систематизації та збереженню музичної спадщини Лемківщини та Бойківщини.

Г. Карась у своїй роботі "Пісенники українців Східної Словаччини як джерело вивчення буття фольклору в сучасну епоху" (2011–2012) розглядає сучасний стан фольклору українців Східної Словаччини, підкреслюючи значення наукового доробку Філарета Колесси для сучасних етномузикологічних досліджень. Це дослідження демонструє, як роботи вченого продовжують впливати на розвиток науки про народну музику в сучасному контексті.

С. Людкевич у збірці "Дослідження, статті, рецензії" (1973) пропонує критичний аналіз робіт Ф. Колесси, акцентуючи увагу на його внеску в розвиток української музикознавчої науки. С. Людкевич підкреслює, що наукова діяльність вченого значно розширила уявлення про музичну культуру України та заклала основи для подальших досліджень у цій галузі.

О. Мельник у праці "Словацько-українські пісенні зв'язки" (1971) досліджує культурні взаємовпливи між українським і словацьким народами, розглядаючи їх у контексті робіт Ф. Колесси. Він підкреслює, що він був одним із перших дослідників, який систематично вивчав ці зв'язки, що робить його праці важливими для розуміння міжкультурної комунікації в музичній сфері.

І. Довгалик та Л. Лукашенко у праці "Галицька етномузикологія початку XX століття" (Dovhaliuk, & Lukashenko, 2024) досліджують становлення галицької етномузикології, підкреслюючи фундаментальну роль Філарета Колесси у формуванні цієї галузі наукових знань. Вони висвітлюють ключові методологічні підходи, які були впроваджені вченим і продовжують впливати на сучасні дослідження.

В. Витвицький у статті для "Енциклопедії України" (2004) надає огляд біографії та основних досягнень Філарета Колесси, що є важливим джерелом для загального розуміння його внеску в українське етнографічне музезнавство та музикознавство.

Загалом ці дослідження створюють основу для розгляду ролі Філарета Колесси як основоположника українського етнографічного музезнавства та його внеску у збереження національної культурної спадщини. Вони дають змогу глибше зрозуміти методи та підходи вченого у збиранні та систематизації народної творчості, а також їхнє значення для сучасної української культури та науки.

Методи

У дослідженні було використано комплекс наукових методів, що забезпечив усебічний аналіз наукової діяльності Філарета Колесси та його внеску в розвиток українського етнографічного музезнавства та збереження національної культурної спадщини. Зокрема, історико-біографічний метод сприяв вивченню життєвого шляху та наукової діяльності Ф. Колесси в історичному контексті, а методи аналізу та синтезу – дали змогу систематизувати його наукові праці. Метод експедиційних досліджень був використаний для аналізу його польових методик збору фольклорних матеріалів, а джерелознавчий аналіз – для дослідження архівних документів, пов'язаних з його діяльністю. Метод проблемно-хронологічного аналізу допоміг структурувати дослідження хронологічно, акцентуючи увагу на ключових періодах у науковій діяльності Колесси.

Мета роботи – провести всебічне дослідження наукової діяльності Філарета Колесси як основоположника українського етнографічного музезнавства та проаналізувати його внесок у збереження національної культурної спадщини. Для досягнення мети визначено такі завдання: провести аналіз наукової діяльності Філарета Колесси; дослідити його внесок у розвиток етнографічного музезнавства; оцінити вплив наукових досягнень вченого на збереження національної культурної спадщини.

Результати

Одним із важливих досягнень, завдяки якому галицька етномузикологія швидко зайняла провідні позиції на початку XX ст., стало широкомасштабне дослідження народної музики із застосуванням звукозапису на великій території. Збірник "Галицько-руські народні ме-

лоді", виданий у 1906 та 1908 рр., був систематизований на основі музичних критеріїв, запропонованих С. Людкевичем. Це видання стало важливим етапом у розвитку української етномузикології, адже використання новітнього на той час винаходу – фонографа – дало змогу започаткувати наукову школу, яку нині називають типологічною або львівською.

Значним досягненням галицької етномузикології було заснування в 1908 р. одного з перших у Центрально-Східній Європі фонографічного архіву, що став важливим центром збереження та систематизації народної музики. Архів забезпечив збереження численних зразків народної творчості, що стали основою для подальших наукових досліджень і видань. Не менш значущими були й теоретичні дослідження галицьких фольклористів, що отримали високе визнання в Європі завдяки працям Філарета Колесси, оскільки його наукова діяльність охоплювала широке коло питань, пов'язаних із народною музикою та її структурними особливостями (Dovhaliuk, & Lukashenko, 2024).

Філарет Колесса (1871–1947 рр.) є однією з ключових постатей у розвитку української етнографії та музезнавства, діяльність якого визнано науковою спільнотою та відзначається, що він здійснив вагомий внесок у збереження та популяризацію національної культурної спадщини. Варто наголосити, що його діяльність і дослідження мають особливе значення для української фольклористики, зокрема в галузях музичної діалектології, фоноархівознавства, історіографії музичного фольклору, історичної та порівняльної етномузикології, музичної славістики, типології, структурної лінгвістики, етнопсихології та експериментальної етномузикології.

Як зауважує В. Гошовський, саме Філарет Колесса заклав основи музичної діалектології в Україні, визначивши її як самостійну галузь наукових досліджень (Гошовський, 1958, с. 70–74). У своїх роботах, починаючи з 1920-х рр., вчений уперше вказав на існування українських музичних діалектів, зазначаючи, що вони сформувалися на території України і майже повністю збігаються з мовними діалектами (Колесса, 1970в). Незважаючи на те, що В. Гошовський визнавав Ф. Колессу першим дослідником у цій сфері, важливо підкреслити, що питання музичних діалектів порушували ще раніше. С. Людкевич розглянув це питання ще в 1906 р., у передмові до першого тому своїх "Галицько-руських народних мелодій". Хоча він не використовував термін *музичне наріччя*, проте зазначав, що Східна Галичина, будучи найзахіднішим краєм українсько-руських земель, має значну етнографічну різноманітність через своє географічне розташування та сусідство з іншими етнічними елементами. Учений підкреслював, що на невеликій території Східної Галичини виявляються значні етнографічні відмінності, як у мові, так і в музичних мелодіях, що робить цей регіон унікальним порівняно з іншими частинами України (Людкевич, 1973, с. 194; Pasichnyk, 2018).

Ф. Колесса, відомий український етномузикознавець, наголошував на тісному зв'язку фольклористики з історією літератури, психологією, історією релігії та соціологією. Він розглядав фольклор фундаментом для пізнання культурного розвитку нації та ключовим матеріалом для аналізу історико-літературних процесів, підкреслюючи надзвичайну важливість його вивчення. У своїх працях учений чітко диференціював поняття фольклору й усної словесності, розуміючи фольклор як науку, а усну словесність – як об'єкт дослідження цієї науки.

Філарет Колесса критично ставився до тенденцій школи компаративізму, яка інколи надмірно зосереджувалася на історичних аспектах й іноземних впливах. На його думку, дослідники на кшталт М. Драгоманова, М. Сумцова та І. Франка часто перебільшували роль зовнішніх впливів. Відповідно, найбільшим методологічним авторитетом для нього був М. Грушевський, який, на думку Колесси, обрав правильний напрямок дослідження, фокусуючи увагу на інтернаціональності мандрівних сюжетів і процесі їхньої денаціоналізації. Це дало змогу органічно інтегрувати зазначені елементи в український культурний контекст. Методологічний підхід Філарета Колесси можна охарактеризувати як комплексний, з акцентом на використання різних методів для аналізу усної словесності. Він вважав, що різні методології слід застосовувати до конкретних фольклорних жанрів для максимально повного висвітлення їхніх різних аспектів (Український музичний світ, 2024).

Вплив старшого брата, Івана Колесси, автора збірника "Галицько-руські народні пісні з мелодіями", на формування музичних і фольклорних інтересів молодшого брата, Філарета, був значним. Під впливом наставов Івана Філарет активно займався збиранням народної творчості й обробкою народних пісень для хорових і вокальних ансамблів. Його оригінальні композиції на вірші Т. Шевченка, Ю. Федьковича, О. Маковея, Олександра Олеся та інших поетів, а також численні обробки українських народних пісень здобули широке визнання та стали важливою частиною репертуару західноукраїнських хорових колективів.

Музичні здібності Ф. Колесси виявилися ще під час навчання у Стрийській гімназії, де він привернув увагу композитора О. Нижанківського. Під його впливом Філарет почав серйозно займатися вивченням історії та теорії музики, гармонії, з метою присвятити себе композиторській діяльності. Поглиблення музичної освіти він продовжив у Віденській духовній семінарії, де протягом року відвідував лекції з гармонії у видатного австрійського композитора Антона Брукнера та брав участь у культурних заходах Відня (Український музичний світ, 2024). У 1918 р. Філарет Колесса здобув науковий ступінь доктора філології у Віденському університеті, де згодом викладав українську літературу у Львові, зокрема в Українському таємному університеті (Український музичний світ, 2023).

На основі проведеного аналізу з'ясовано, що вчений реалізував низку значущих і різнопланових проєктів, що мали вплив на розвиток як української, так і світової музичної культури. Наприкінці XIX – на початку XX ст. він постав як один із провідних композиторів Галичини, створюючи популярні цикли народних пісень для хору та вокального квартету. Серед його відомих творів – "На щедрий вечір", "Гагілки", "Обжинки", "Вулиця" та "Наша дума" (Колесса, 1972). Починаючи з 1902 р., його інтерес до фольклору поступово трансформувався в науковий підхід до дослідження цього явища (Dovhaliuk, & Lukashenko, 2024).

Під час навчання на філософському факультеті Львівського університету (1892–1896 рр.) Філарет Колесса приділяв значну увагу композиторській діяльності, що знайшло вираження у створенні й публікації численних обробок народних пісень. Серед його хорових творів виділяються "в'язанки" – "На щедрий вечір", "Вулиця", "Козаки в піснях народних", а також підготовлені до видання збірки "Обжинки" і "Гагілки". Важливим результатом цієї наполегливої роботи став великий збірник обробок для чоловічого та мішаного хорів під на-

звою "Наша дума" (1902). Паралельно Філарет Колесса створював оригінальні твори, зокрема, "Ой умер старий батько" та "Якби мені черевики" на слова Тараса Шевченка, які часто виконували на концертах і перевидавали в різних музичних збірниках.

Наукова діяльність Філарета Колесси в галузі фольклору значно обмежувала його можливості систематично займатися композицією, проте він продовжував створювати хорові обробки на основі матеріалів, зібраних під час етнографічних досліджень Закарпаття, Полісся та Волині (Український музичний світ, 2024). Значну частину наукової діяльності Колесса присвятив польовим дослідженням прикордонних територій Галичини, таких як Лемківщина, Бойківщина, Гуцульщина та Полісся. Ці експедиції, зокрема спільні з польським дослідником Казиміром Мошинським, стали основою для його порівняльних досліджень і публікацій (Dovhaliuk, & Lukashenko, 2024). Зібраний під час цих експедицій фольклорний матеріал став основою для його збірок "Народні пісні з Підкарпатської Русі" (ч. I, 1923), "Народні пісні з Південного Підкарпаття" (ч. II, 1923) та "Волинські народні пісні" (1937). Як досвідчений етномузиколог, Колесса ретельно відбирав для обробок високохудожні зразки народної музики, зберігаючи діалектну лексику творів та додаючи пояснення до малозрозумілих слів. Твори Філарета Колесси продовжують виконувати професійні й аматорські колективи, зберігаючи своє значення як визначна складова української хорової спадщини (Український музичний світ, 2024).

Особливу увагу в науковій діяльності Колесси займали українські епічні жанри, зокрема думи. У 1908 р. він здійснив експедицію на Полтавщину, що на той час перебувала під окупацією Російської імперії, з метою фонографічного запису дум. Експедиція була організована за спеціальним запрошенням Климента Квітки та Лесі Українки. Під час цієї експедиції Ф. Колесса записав репертуари п'яти виконавців, а також скористався записами, зробленими художником й етнографом Опанасом Сластіоном, інженером Олександром Бородаєм, Лесею Українкою та Климентом Квіткою. Повернувшись до Львова, він переписав ці матеріали й об'єднав їх у двотомну збірку, видану в 1910 та 1913 рр. (Колесса, 1910; 1913б).

Ф. Колесса застосовував так звану куцово-гніздову методику дослідження, що передбачала спочатку фіксацію фольклору у вибраних базових селах, а згодом – у прилеглих населених пунктах, де проводили контрольну фіксацію. Це підтверджується кількістю записаних пісень у різних селах: наприклад, у селі Висова, що було базовим, записано 73 пісні, тоді як у селі-сателіті Бліхнарка – усього 2 пісні. Аналогічна ситуація спостерігалася і з іншими селами, такими як Ганчова (90 пісень) і його сателітами: Ставиша (16 пісень) та Квятонь (13 пісень), або Устя Руське (63 пісні) та Брунари Вижні (14 пісень).

У статті І. Довгалюк "Лемківщина у дослідженнях Філарета Колесси" йдеться, що Ф. Колесса намагався якнайповніше охопити всі музичні типи, які побутували на Лемківщині, а також представити різноманіття жанрів лемківської пісенної традиції. Серед записаних матеріалів були обрядові мелодії, такі як колядки, щедрівки, гаївки, собіткові пісні, обжинкові, весільні та хрестильні (Довгалюк, 2012). Зважаючи на досвід роботи із фонографом і вдосконалення методик запису, Ф. Колесса вперше застосував у Галичині методику дублювальних записів, що передбачала фонографічні та слухові фіксації (Колесса, 1930; 1970б).

Записи лемківського фольклору, здійснені Ф. Колессо, займають важливе місце в його дослідницькій діяльності. У 1913 р., під час експедиції на Сяноччині, Колесса зафіксував пісні, виконані Юлією Драгус. Ці записи стали частиною збірника "Народні пісні Галицької Лемківщини" (1929), який, окрім наукової, має значну історичну цінність, зберігаючи документальні свідчення Лемківщини. Відзначається, що цей збірник є останнім великим виданням народних мелодій, створеним Науковим товариством ім. Шевченка, і найповнішим зібранням лемківського музичного фольклору натеper.

Протягом літніх місяців 1911–1913 рр. Ф. Колесса здійснив три експедиції на Лемківщину для запису народних мелодій. Усього він відвідав 21 село Лемківщини та записав понад 800 мелодій, з яких зонайменше 220 були зафіксовані на фонографічних валики. Матеріали, зібрані під час цих експедицій, були опубліковані в 1929 р. в окремому виданні (Довгальок, 2009). І. Довгальок зазначає, що дослідження лемківської музичної культури стало важливим проєктом у серії фольклорних студій Колесси, а бойківська експедиція 1910 р. була успішним початком його досліджень (Народні пісні, 1929). Лемківський фольклор представлено і в монографії Ф. Колесси "Народні пісні Галицької Лемківщини" (Колесса, 1912), а також у Хроніках Наукового товариства ім. Шевченка та протоколах засідань філологічної секції і Етнографічної комісії (Книга протоколів..., 1873–1939, 1941–1944).

Філарет Колесса разом із Климентом Квіткою започаткував систематичне вивчення музичного фольклору Закарпаття у 1920–1930-х рр. У 1923 р. він видав збірник "Народні пісні з Південного Підкарпаття", що містить 153 пісні, записані в селах верхів'я ріки Уж у Східній Словаччині, у селах Тварожець і Цигелка Бардіївського округу під час його експедиції в 1912 р. Матеріал у цьому збірнику було систематизовано за ритмічними фігурами та структурою строфи. Окрім того, етнограф Михайло Роцаховський записав ще 14 мелодій у Радвані Гуменського округу (Мельник, 1971, с. 8), у зв'язку із чим цей збірник став важливим внеском у дослідження народної музики Підкарпатської Русі, нарівні з іншими значними роботами (Колесса, 1923).

Під час перебування на Пряшівщині Ф. Колесса ініціював запис народних пісень цього регіону, що стало основою для збірника "Народні пісні з Південного Підкарпаття" (Колесса, 1932). У 1929 р. вчений опублікував книгу "Карпатський цикл народних пісень, спільних українцям, словакам, чехам і полякам" у Празі, де досліджує музичні традиції цих націй. Як зазначає Г. Карась, хоча кількість записів Ф. Колесси була обмеженою, усе ж вони стали фундаментом для подальшого детального дослідження музичного фольклору Пряшівщини після Другої світової війни. У Чехо-Словаччині, у міжвоєнний період, було видано кілька збірників, серед яких важливим є 15-томне видання слов'янського фольклору "Слов'янство у своїх співках" (1922, 1933) під редакцією Людвіка Куби, де представлені також записи українського фольклору Пряшівщини (Карась, 2011–2012).

Філарет Колесса приділив значну увагу дослідженню фольклорних новотворів у своїй праці "Українська народна пісня в найновішій фазі свого розвитку" (1928), де аналізує відмінності у збереженні фольклорного матеріалу в Україні, які, на його думку, є наслідком історичних умов, соціально-політичних чинників, а також впливів сусідніх культур. Учений застосовує методи культурно-історичної школи й історико-порівняльний підхід для оцінювання рівня націоналізації мандрівних

фольклорних мотивів, де зазначений підхід дає йому змогу дослідити автохтонні жанри української усної словесності та виявити специфічні риси українського фольклору в контексті загальнослов'янської традиції.

Однією з ключових робіт Ф. Колесси є дослідження "Балада про дочку-пташку в слов'янській народній поезії", що являє собою детальний аналіз баладного жанру в історико-порівняльному аспекті. У цій праці вчений досліджує варіації того самого сюжету в усній поезії східно- і західнослов'янських народів, використовуючи історико-порівняльний метод для визначення національної специфіки балад і спростування ідеї їх повністю мандрівного характеру. Зазначений метод дослідження дає змогу Ф. Колессі стверджувати унікальність української усної словесності і її відмінності від фольклорних традицій сусідніх народів (Український музичний світ, 2024).

З 1929 р. Філарет Михайлович повністю присвятив свою діяльність науковій роботі. Значний вплив на формування його наукових поглядів та подальшу творчу діяльність мала співпраця з Іваном Франком. Упродовж багатьох років він активно співпрацював і з такими видатними діячами, як Микола Лисенко, Володимир Гнатюк, Климент Квітка, Леся Українка, Станіслав Людкевич, Осип Роздольський, а також із закордонними колегами, серед яких Ільмарі Крон, Роберт Лях, Матіаш Мурка і Ласло Лайт. Першу етнографічну працю Колесси "Людові вірування на Підгір'ї в селі Ходовичах" було опубліковано в 1890 р. в журналі "Народ" за сприяння Івана Франка. У 1894 р. він брав участь в організації Етнографічного комітету. Микола Лисенко відіграв ключову роль у формуванні Колесси як фольклориста та композитора, про що останній висловився у своїй книзі "Спогади про Миколу Лисенка". У 1903 р. Філарет Михайлович опублікував свої перші записи фольклору, що слугували музичними ілюстраціями до книги Володимира Шухевича "Гуцульщина", і здійснив записи мелодій Гуцульщини для скрипки та сопілки. Першою значною фольклорною працею Колесси стала "Ритміка українських народних пісень", яку Іван Франко ініціював до публікації у "Записках Наукового товариства імені Шевченка" (Український музичний світ, 2023).

У 1938 р. Ф. Колесса опублікував книгу "Українська усна словесність", що є об'ємним виданням на 643 сторінки і, ймовірно, стала першим підручником з фольклору, призначеним як для навчальних закладів, так і для самостійного навчання. Це видання поєднує хрестоматію усно-поетичних текстів і систематичний нарис курсу фольклору як дисципліни. Ф. Колесса класифікує українську усну словесність на три основні періоди:

- **старовинний** період (характеризується розквітом лицарсько-дружинної поезії та обрядовими піснями із християнськими елементами);

- **середній** період (золотий вік української народної поезії, що охоплює козацькі історичні пісні і думи, а також розвиток любовної лірики);

- **новітній** період (де у стародавніх формах утілюється новий зміст, зокрема через розвиток короткої пісенної форми).

Варто зауважити, що зазначена систематизація стала важливим внеском у розуміння еволюції фольклорної творчості, відображаючи як історичний, так і культурний контексти розвитку української народної поезії (Український музичний світ, 2024).

У 1938 р. вийшов його збірник "Народні пісні з Підкарпатської Русі", який вважають однією з найважливіших праць в українській фольклористиці Закарпаття, що містить 130 текстів та 159 мелодій разом з варіантами,

розділених на обрядові та світські пісні. Серед інших важливих праць Ф. Колесси варто згадати "Старинні мелодії українських обрядових пісень (весільних і колядок) на Закарпатті" (Колесса, 1934; 1970а). Ф. Колесса детально аналізував музичний фольклор Підкарпатської Русі, надаючи узагальнювальну характеристику на тлі сусідніх країн, і вперше обґрунтував існування діалектів у музичному фольклорі, звертаючи увагу на загальноукраїнську основу народних пісень Закарпаття (Фабрика-Процька, 2021).

Наукова діяльність Філарета Колесси була спрямованою на глибоке дослідження українського фольклору, зокрема й на системний аналіз українських дум. Учений

виступав на захист концепції народного походження дум, закладаючи теоретичні основи для їхнього вивчення й аналізу. Серед його найважливіших праць варто виділити такі публікації: "Огляд українсько-руської народної поезії" (1905), "Ритміка українських народних пісень" (1906), "Мелодії українських народних дум" (2 томи, 1910, 1913), "Варіанти мелодій українських народних дум: їх характеристика і групування" (1913), "Про генезу українських народних дум" (1920), "Народні пісні з Галицької Лемківщини" (1929) та "Українська усна словесність" (1938, репринт 1983) (див. табл. 1) (Wytwysky, 2004).

Таблиця 1

Основні публікації, праці та вшанування Ф. Колесси

Категорія	Назва твору та рік видання
Наукова діяльність	Огляд українсько-руської народної поезії (1905), Ритміка українських народних пісень (1906), Мелодії українських народних дум (1910–1913), Наверствування і характерні ознаки українських народних мелодій (1913), Українські народні думи (1920), Українські народні думи у відношенні до пісень, віршів і походження голосінь (1920–1921), Про генезу українських народних дум (1921), Погляд на історію української мови (1921), Про вагу наукових дослідів над усною словесністю (1922), Руські народні пісні з Підкарпатської Русі, ч. I (1923), Руські народні пісні з Південного Підкарпаття, ч. II (1923), Речитативні форми в українській народній поезії (1925), Українські народні пісні на переломі 17–18 ст. (1928), Українська народна пісня у найновішій фазі свого розвитку (1928), Народні пісні з галицької Лемківщини (1929), Балада про дочку-пташку в слов'янській народній поезії (1936–1937), Волинські народні пісні (1937), Українська усна словесність (1938), Формули закінчення в українських народних думах у зв'язку з питанням про наверствування дум (1939), Народні пісенні мелодії українського Закарпаття (1946), Мелодії гаївок, схоплені на фонограф Йосифом Роздольським. Т. 2 / списав і зредагував Ф. Колесса (1913), Українські народні думи: перше повне вид. з розвідкою, поясненнями, нотами і знімками кобзарів (1920), Історія української етнографії (рік невідомо)
Композиторська діяльність	Вулиця (1895), Обжинки (1898), Гаїлки (1900), Наша дума (1902), Ой умер старий батько (невідомо), Утоптала стежечку (невідомо), Якби мені черевики (невідомо), Було колись на Україні (невідомо), Воєнні квартети для вокального квартету, чоловічих і жіночих хорів (1915), Марш українських стрільців (сл. О. Маковея, 1915), Я русин був (сл. О. Духновича, 1928), Обробки українських народних пісень для дітей (рік невідомо), Грають труби над Дністром! (рік невідомо)
Ушанування пам'яті	Меморіальна таблиця на будинку Наукового товариства ім. Шевченка (1922)

Примітка. Сформовано автором на основі джерела: (Український музичний світ, 2024).

Діяльність Філарета Колесси є невід'ємною частиною української культурної та наукової спадщини, а його численні праці та композиції стали основою для подальшого розвитку етномузикології та музикознавства в Україні. Особливу увагу вчений приділяв дослідженню народної пісенної творчості регіонів Підкарпаття, Полісся та Лемківщини, що дало йому змогу закласти основи для вивчення українських музичних діалектів. Його наукова спадщина охоплює численні хорові твори й обробки народних мелодій, що стали важливою частиною української музичної культури. Багато з праць дослідника були зібрані та перевидані посмертно у трьох томах: "Музикознавчі праці" (1970), "Фольклористичні праці" (1970) та "Музичні твори" (1972). Значущість творчого доробку Ф. Колесси була підтверджена виходом у 1992 р. бібліографічного довідника, підготовленого М. Морозом (Wytwysky, 2004).

Транскрипційні вміння Філарета Михайловича високо оцінює угорський композитор і фольклорист Бела Барток, який мав можливість порівняти транскрипції з оригінальними записами. Матеріали, зібрані та записані Колессою, залишаються унікальними не лише для української, але й для світової культури. Його звукова колекція збережена майже в повному обсязі, оцифрована та доступна для громадськості (Kolessa, 2013).

Дискусія і висновки

Філарет Колесса належить до кола видатних українських діячів, які зробили значний внесок у збереження та розвиток української культури в умовах імперсько-

радянської русифікації. Досліджуючи ритмічні особливості українських народних пісень, учений підкреслював їхню оригінальність і стійкість, зосереджуючи увагу на унікальних народних джерелах. Його наукові роботи, представлені на міжнародних етнографічних форумах, суттєво сприяли популяризації української пісенної культури за межами України. Особливо важливим є його внесок у розроблення наукових методів збору й аналізу пісенного фольклору, що стало ключовим для розуміння історичного розвитку української фольклорної музики (Український музичний світ, 2023).

Дослідження Філарета Колесси щодо взаємозв'язків між українським та словацьким пісенним фольклором викликає значний науковий інтерес. Він був першим українським музичним фольклористом, який поставив це питання як самостійний об'єкт дослідження. У вступній статті до збірника "Народні пісні з Галицької Лемківщини" Колесса ретельно аналізує спорідненість лемківського пісенного матеріалу з мелодіями, притаманними словацькому та чесько-моравському фольклору. Особливу увагу він звертає на подібність ритміки, мелодичної структури й інших характеристик лемківських пісень із пісенними традиціями сусідніх народів. Водночас Колесса закликав дослідників виявляти обережність у визначенні конкретного географічного походження тих чи інших пісенних форм, які є спільними для українців і словаків, що підкреслює його прагнення до об'єктивності та врахування складних міжетнічних культурних процесів у Карпатському регіоні. Філарет Михайлович

стверджував, що пісенний фольклор галицьких лемків, українців Пряшівщини і Закарпаття має унікальні місцеві мелодії, які не мають аналогів у збірниках інших народів, що свідчить про локальну оригінальність і значущість цього культурного явища в контексті фольклорних досліджень (Мельник, 1971, с. 5).

Узагальнюючи дослідження, можна стверджувати, що Філарет Колесса відіграв ключову роль у становленні українського етнографічного музезнавства та збереженні національної культурної спадщини. Його діяльність охоплювала не лише систематизацію та збереження українського фольклору, але й активне впровадження наукових підходів до етнографічних досліджень, що заклало основи сучасного музезнавства в Україні. Завдяки його наполегливій праці було збережено значну частину національної культурної спадщини, що стало фундаментом для подальшого розвитку української етнографії та фольклористики. Отже, внесок Філарета Колесси в розвиток музичної діалектології та етномузикології є надзвичайно важливим для розуміння культурних і музичних процесів в Україні, а його роботи слугують фундаментом для подальших досліджень у цій галузі.

Практичне значення проведеного дослідження полягає в тому, що висновки та рекомендації, розроблені автором та запропоновані в статті, можуть бути використані для вдосконалення методик збирання, систематизації та збереження українського фольклору в сучасних умовах. Крім того, ці матеріали можуть слугувати основою для розроблення освітніх програм, спрямованих на поглиблене вивчення української культурної спадщини, а також бути корисними для музезнавців, етнографів і культурологів у їхній практичній діяльності. Подальші дослідження можна спрямувати на проведення аналізу методів, розроблених Філаретом Колессою, для їхньої адаптації до сучасних умов збереження та популяризації українського фольклору, урахування новітніх технологій та цифрові платформи, що може охоплювати дослідження нових підходів до музеефікації та віртуалізації фольклорних матеріалів з метою збереження та доступу до них для майбутніх поколінь.

Список використаних джерел

- Гошовський, В. (1958). До питання про музичні діалекти Закарпаття. *Матеріали першої Ужгородської міжвузівської конференції, присвяченої вивченню карпатських говорів: доп. та повідомл. Ужгородського державного університету. Серія філологічна*, 3, 70–74.
- Довгалик, І. (2009). Перша бойківська експедиція Філарета Колесси. *Вісник Львівського університету. Серія: Мистецтвознавство*, 9, 54–69.
- Довгалик, І. (2012). Лемківщина у дослідженнях Філарета Колесси. *Вісник Львівського університету. Серія: Мистецтвознавство*, 11, 150–169.
- Карась, Г. (2011–2012). Пісенники українців Східної Словаччини як джерело вивчення буття фольклору в сучасну епоху. *Етнос і культура*, 8–9, 87–94. http://nbuv.gov.ua/UJRN/etnik_2011-2012_8-9_12
- Книга протоколів засідань філологічної секції. (1873–1939, 1941–1944). Ф. 1 "Наукове Товариство ім. Шевченка, м. Львів" (Оп. 309. Од. зб. 40), Центральний державний історичний архів України, м. Львів, Україна.
- Колесса, Ф. (1910). *Мелодії українських народних дум. Серія I*. Друкарня НТШ.
- Колесса, Ф. (1912). Справоздане з етнографічної екскурсії. *Хроніка НТШ у Львові*, 52, 24.
- Колесса, Ф. (1913а). Варіанти мелодій українських народних дум, їх характеристика і групування. *Записки НТШ*, 116, 126–165.
- Колесса, Ф. (1913б). *Мелодії українських народних дум. Серія II*.
- Колесса, Ф. (1923). Народні пісні з південного Підкарпаття: тексти й мелодії із вступною розвідкою. *Науковий збірник товариства "Просвіта" в Ужгороді*, 2, 83.
- Колесса, Ф. (1929). Народні пісні з Галицької Лемківщини. Тексти й мелодії. *Етнографічний збірник НТШ* (Т. XXXIV–XL). Львів.
- Колесса, Ф. (1930). Характеристичні признаки західної групи українських діалектів музичних в мелодіях народних пісень з Лемківщини. *Pamiętnik II zjazdu słowiańskich geografów i etnografów odbytego w Polsce w roku 1927*, II, 139–143.

Колесса, Ф. (1932). Карпатський цикл народних пісень (спільних українцям, словакам, чехам і полякам). У Jiri Horák, Matyáš Murko, Miloš Weingart, & Stanislav Petrá (Укл.). *Sborník prací I. Sjezdu Slovanských filologů v Praze 1929* (с. 93–114). Прага.

Колесса, Ф. (1934). Старинні мелодії українських обрядових пісень (весільних і колядок) на Закарпатті. *Науковий збірник товариства "Просвіта" в Ужгороді*, 10, 121–148.

Колесса, Ф. (1970а). Старинні мелодії українських обрядових пісень (весільних і колядок) на Закарпатті. *Музикознавчі праці*, 368–397.

Колесса, Ф. (1970б). Характеристичні признаки мелодій народних пісень з Лемківщини. *Музикознавчі праці*, 352–356.

Колесса, Ф. (1970в). *Музикознавчі праці* (Л. В. Ревуцький, М. М. Гордійчук (Ред.)). Наукова думка.

Колесса, Ф. (1972). *Музичні твори*. Наукова думка.

Людкевич, С. (1973). *Дослідження, статті, рецензії* (З. Штундер, (Упоряд.)). Музична Україна.

Мельник, О. (1971). *Словацько-українські пісенні зв'язки*. Вид-во Львівського ун-ту.

Український музичний світ. (2023). *Філарет Колесса: його твори є цінною частиною української хорової спадщини*. <https://musical-world.com.ua/filaret-kolessa-jogo-tvory-ye-czinnoyu-chastyynou-ukrayinskoyi-horovoyi-spadshhyny/>

Український музичний світ. (2024). *Колесса Філарет Михайлович 1871–1947*. <https://musical-world.com.ua/artists/kolessa-filaret-myhajlovych/> Фабрика-Процька, О. Р. (2021). *Народна музична культура лемків і русинів Карпатського регіону в контексті ідентифікаційних процесів XX – початку XXI століть* [Неопубл. дис. д-ра мистецтвознавства]. Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника.

Dovhaliuk, I., & Lukashenko, L. (2024). Galician Ethnomusicology of the Beginning of the 20th Century. *Pathways in Early European Ethnomusicology Pioneers and Discourses*. <https://doi.org/10.7767/9783205219187>

Kolessa, F. (2013). Аудіозаписи кобзарів і лірників з приватного архіву Філарета Колесси [Audio records of kobzars and lyre players from the private archive of Filaret Kolessa]. [Compact disc].

Pasichnyk, V. (2018). Volodymyr Hoshovsky's study of musical dialects. *Вісник Львівського університету. Серія: Мистецтвознавство*, 19, 99–108.

Wytywsky, W. (2004). Kolessa, Filaret. *Енциклопедія України в інтернеті*. <https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CCK%5CO%5CKolessaFilaret.htm>

References

- Book of minutes of meetings of the philological section.* (1873–1939, 1941–1944). Lviv F. 1 "TsDIAL of Ukraine" (Op. 309. Unit coll. 40), Central State Historical Archive of Ukraine, Lviv, Ukraine [in Ukrainian].
- Dovhaliuk, I., & Lukashenko, L. (2024). Galician Ethnomusicology of the Beginning of the 20th Century. *Pathways in Early European Ethnomusicology Pioneers and Discourses*. <https://doi.org/10.7767/9783205219187>
- Dovhaliuk, I. (2009). The first Boykiv expedition of Filaret Kolessa. *Bulletin of Lviv University. Series: Art Studies*, 9, 54–69 [in Ukrainian].
- Dovhaliuk, I. (2012). Lemkivshchyna in the studies of Filaret Kolessa. *Bulletin of Lviv University. Series: Art Studies*, 11, 150–169 [in Ukrainian].
- Fabrika-Prottska, O. R. (2021). *Folk musical culture of the Lemkos and Ruthenians of the Carpathian region in the context of identification processes of the 20th – early 21st centuries* [Unpublished doctoral of Art Studies]. Prykarpattia National University named after Vasyl Stefanyk [in Ukrainian].
- Goshovsky, V. (1958). *On the issue of the musical dialects of Transcarpathia: Materials of the first Uzhgorod interuniversity conference dedicated to the study of Carpathian dialects: add. and reported Uzhhorod State University: Philological Series*, 3, 70–74 [in Ukrainian].
- Karas, G. (2011–2012). Songwriters of Ukrainians of Eastern Slovakia as a source of studying the existence of folklore in the modern era. *Ethnicity and culture: coll. science and theory Art*, 8–9, 87–94 [in Ukrainian]. http://nbuv.gov.ua/UJRN/etnik_2011-2012_8-9_12
- Kolessa, F. (1910). *Tunes of Ukrainian folk duma [Tunes of Ukrainian folk duma]. Seria I*. NTSH Printing House [in Ukrainian].
- Kolessa, F. (1912). Report on an ethnographic excursion. *Chronicle of NTSH in Lviv*, 52, 24 [in Ukrainian].
- Kolessa, F. (1913a). Variants of the melodies of Ukrainian national Dumas, their characteristics and grouping. *Notes of SSS*, 1164, 126–165 [in Ukrainian].
- Kolessa, F. (1913b). *Tunes of Ukrainian folk duma [Tunes of Ukrainian folk duma]. Series II*. NTSH Printing House [in Ukrainian].
- Kolessa, F. (1923). *Folk songs from southern Subcarpathia: texts and melodies with an introductory survey*. Scientific collection of "Prosvita" society in Uzhgorod, II. (Separate print) [in Ukrainian].
- Kolessa, F. (1929). Folk songs from Galician Lemkivshchyna. Lyrics and melodies. *Ethnographic Collection of the National Academy of Sciences* (Vol. XXXIV–XL) [in Ukrainian].
- Kolessa, F. (1930). Characteristic features of the western group of Ukrainian musical dialects in the melodies of folk songs from the Lemkiv region. In *Pamiętnik II zjazdu słowiańskich geografów i etnografów odbytego w Polsce w roku 1927* (Vol. II, pp. 139–143) [in Ukrainian].
- Kolessa, F. (1932). *Carpathian cycle of folk songs (common to Ukrainians, Slovaks, Czechs and Poles* In Jiri Horák, Matyáš Murko, Miloš

Weingart, & Stanislav Petřa (Eds.). *Sborník prací I. Sjezu Slovanských filologů v Praze 1929* (pp. 93–114). Praha [in Ukrainian].

Kolessa, F. (1934). Ancient melodies of Ukrainian ceremonial songs (wedding and carols) in Transcarpathia. *Scientific collection of "Prosvita" society in Uzhhorod*, X, 121–148 [in Ukrainian].

Kolessa, F. (1970a). Ancient melodies of Ukrainian ceremonial songs (wedding and carols) in Transcarpathia. In *Musicological works* (pp. 368–397). Scientific opinion [in Ukrainian].

Kolessa, F. (1970b). Characteristic features of the melodies of folk songs from Lemkivshchyna. In *Musicological works* (pp. 352–356). Scientific opinion.

Kolessa, F. (1970c). *Musicological works* (L. V. Revutskiy, M. M. Gordiychuk (Eds.)). Scientific opinion [in Ukrainian].

Kolessa, F. (1972). *Musical works*. Scientific opinion [in Ukrainian].

Kolessa, F. (2013). *Audio records of kobzars and lyre players from the private archive of Filaret Kolessa* [Audio records of kobzars and lyre players from the private archive of Filaret Kolessa]. [1 compact disc].

Lyudkevich, S. (1973). *Research, articles, reviews* (Z. Shtunder, Ed.). Musical Ukraine [in Ukrainian].

Melnyk, O. (1971). *Slovak-Ukrainian song connections*. View of Lviv university [in Ukrainian].

Pasichnyk, V. (2018). Volodymyr Hoshovsky's study of musical dialects. *Bulletin of Lviv University. Myst-vo Series*, 19, 99–108.

Ukrainian Music World. (2023). *Filaret Kolessa: his works are a valuable part of the Ukrainian choral heritage* [in Ukrainian]. <https://musical-world.com.ua/filaret-kolessa-jogo-tvory-ye-czinnoyu-chastynoyu-ukrayinskoyi-horovoyi-spadshhyny>

Ukrainian Music World. (2024). *Kolessa Filaret Mykhailovych 1871–1947* [in Ukrainian]. <https://musical-world.com.ua/artists/kolessa-filaret-mykhailovych>

Wytwycky, W. (2004). *Kolessa, Filaret*. <https://www.encyclopediaofukraine.com/display.asp?linkpath=pages%5CK%5CO%5CKolessaFilaret.htm>

Отримано редакцією журналу / Received: 25.11.2024

Прорецензовано / Revised: 06.12.2024

Схвалено до друку / Accepted: 27.12.2024

Alisa DANYLEVYCH, PhD (Hist.), Assist.

ORCID ID: 0000-0002-7813-1209

e-mail: danilevich_78@ukr.net

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FILARET KOLESSA: THE FOUNDER OF UKRAINIAN ETHNOGRAPHIC MUSEOLOGY AND HIS CONTRIBUTION TO THE PRESERVATION OF THE NATIONAL CULTURAL HERITAGE

B a c k g r o u n d. The purpose of the study is to conduct a comprehensive study of the scientific activity of Filaret Kolessa as the founder of Ukrainian ethnographic museology and to analyze his contribution to the preservation of the national cultural heritage.

M e t h o d s. The research used general scientific methods (generalization, comparison, induction and deduction), applied the historical-biographical method to analyze the life path of Filaret Kolessa, as well as empirical-theoretical methods (analysis, synthesis) to systematize the scientific works of Filaret Kolessa, content analysis for studying scientific texts, and source analysis for archival materials research.

R e s u l t s. The results of the study showed that Filaret Kolessa played a key role in the formation of Ukrainian ethnographic museology. It has been established that his scientific expeditions and research into folk music contributed to the preservation and popularization of the rich cultural heritage of the Ukrainian people. It was found that F. Kolessa developed methods of collecting, systematizing and analyzing ethnographic materials, which became the basis for the further development of Ukrainian ethnomusicology. It was established that the works of F. Kolessa had a significant impact on the formation of national identity and the preservation of cultural heritage, especially in the context of researching the musical traditions of Lemkivshchyna, Boykivshchyna and Transcarpathia for the collection of folklore material. It is worth noting that thanks to the activities of F. Kolessa, a significant number of Ukrainian folk songs were collected and published, which have been preserved in the archives and continue to be studied by modern scientists. Based on the analysis, it can be stated that F. Kolessa's contribution to the creation and development of museums and archives with ethnographic materials is important for the cultural heritage of Ukraine, which confirms his status as the founder of Ukrainian ethnographic museology.

C o n c l u s i o n s. As a result of the conducted research, we can note that Filaret Kolessa played a central role in the formation of Ukrainian ethnographic museology and preservation of the national cultural heritage. It was established that the activity included not only the systematization and preservation of Ukrainian folklore, but also the active implementation of scientific approaches to ethnographic research, which became the basis for the development of modern museology in Ukraine.

K e y w o r d s: Filaret Kolessa, Ukrainian ethnographic museology, national cultural heritage.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

УДК 323.2:327.8 (477)

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.159.5>

Руслан КИРПИЧНИК, д-р філософії з політології

ORCID ID: 0000-0002-3729-4968

e-mail: rus971an@ukr.net

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ФІНЛЯНДИЗАЦІЯ ЯК ІСТОРИКО-ПОЛІТИЧНИЙ ДОСВІД І ВИКЛИК ДЛЯ УКРАЇНИ

В с т у п . Поняття фінляндизація сформувалось у геополітичних реаліях другої половини ХХ ст., що визначало специфічний баланс як зовнішньої, так і внутрішньої політики Фінляндії в умовах холодної війни. Відмова від вступу у військові альянси, що стосувалося насамперед НАТО, визнання територіальних поступок, а також обмеження в зовнішньополітичних ініціативах в обмін на відносну внутрішню стабільність були головними умовами, які СРСР висунув Фінляндії по завершенню Другої світової війни.

М е т о д и . У процесі дослідження було застосовано низку загальнонаукових методів: порівняльно-історичний, структурно-функціональний, системний та прогностичний.

Р е з у л ь т а т и . За результатами дії "Договору про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу", який СРСР нав'язав Фінляндії в 1948 р., країна хоч і зберігала демократичний устрій та капіталістичну модель економіки, але була вимушена прийняти нові "правила" співіснування зі своїм східним сусідом. Варто зазначити, що СРСР у своїй політиці впливу не обмежувався нейтральними статусом Фінляндії, аж до 1991 р. економіка Фінляндії була вимушено орієнтована на радянські замовлення, що, зі свого боку, не давало країні в повній мірі розвивати тісніші економічні відносини із Заходом. Після розпаду СРСР Фінляндія позбулася свого політичного нейтралітету, ставши членом ЄС у 1995, а вирішальним завершенням статусу військового нейтралітету став вступ до НАТО у 2023 р., як прямий наслідок повномасштабного російського вторгнення в Україну.

В и с н о в к и . Хоча фінляндизація зі вступом Фінляндії до НАТО втратила свою класичну основу вимушеного нейтралітету, але реалії російсько-української війни та геополітичні аспекти сьогодення вимагають чіткого усвідомлення тієї небезпеки, яку країна-агресор Росія намагається нав'язати Україні. Масштаб бойових дій і реалій російсько-української війни у світових геополітичних процесах станом на 2024 р. є унікальним. Проте незмінною залишається позиція Росії щодо нейтрального статусу України та відмови від окупованих територій, що сукупно з масовою інформаційною кампанією, націленою на українське суспільство та західні владні кола, створює нові виклики для України.

К л ю ч о в і с л о в а : російсько-українська війна, фінляндизація, національна безпека, інформаційна війна, Фінляндія, Україна.

Вступ

Повномасштабне російське вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р. стало переломним моментом для світової системи безпеки та європейського порядку, сформованого після Другої світової війни. Було зруйновано ключове поняття про непорушність кордонів однією державою іншої, закріплене в Гельсінських угодах 1975 р., що, зі свого боку, викликало дискусії щодо нейтрального статусу держав у сучасній системі міжнародних відносин.

Для Фінляндії ці динамічні політичні процеси зумовили докорінні зміни в системі національної безпеки. Зважаючи на загальноєвропейську небезпеку, яку спричинила російська збройна агресія проти України, а також маючи кордон з Російською Федерацією довжиною 1271 км, було ухвалено рішення про подання заявки на членство в НАТО. Це стало символом нового етапу у фінській зовнішній політиці, що віднині спирається на колективну безпеку як ключовий інструмент захисту від російської загрози. Крім цього, це завершило епоху вимушеного нейтралітету, що в роки холодної війни отримало назву фінляндизація. Наративи зазначеного історико-політичного явища активно поширювались російською пропагандою в українському суспільстві задовго до 2014 р. До того ж вимога про нейтральний статус України є головною позицією російського керівництва в сучасній війні.

Показовим фактом, що домінував у фінському суспільстві та більшості політичного істеблішменту до повномасштабного вторгнення Росії в Україну, було небажання вступу до НАТО. Однак збройна агресія РФ та її колосальна шкода для українського суверенітету й територіальної цілісності кардинально змінили громадську думку та політичний консенсус у Фінляндії.

В умовах нових безпекових викликів, що постали в Європі у зв'язку з російською збройною агресією, виникає нагальна необхідність детальнішого дослідження та переосмислення феномена післявоєнної фінської політики безпеки, починаючи з кінця 1940-х рр. Варто детально дослідити та проаналізувати таке явище, як "післяфінляндизація", яке, як наголосив 12 травня 2022 р. під час дебатів у фінському парламенті про подання заявки до НАТО депутат, а нині прем'єр-міністр Фінляндії Петтері Орпо, було примарною вірою в демократизацію Росії в пострадянський період.

Мета дослідження:

- з'ясувати ключові аспекти становлення й еволюції фінської моделі вимушеного нейтралітету, розглядаючи фінляндизацію як інструмент спочатку радянського, а потім уже російського впливу на сусідні держави з метою утримання їх у своїй зоні впливу;
- проаналізувати трансформацію цієї моделі в умовах сучасних викликів, зокрема після агресії Росії проти України;
- провести паралелі фінського історичного досвіду для України, яка, як і Фінляндія у свій час, стикається із загрозою втрати суверенітету, територій і людських життів, але обирає шлях активної інтеграції в євроатлантичні безпекові інституції.

Методи

Використання порівняльно-історичного методу дає змогу порівняти досвід фінляндизації в умовах холодної війни із сучасними викликами для України, досліджуючи спільні й відмінні риси їхньої геополітики. Структурно-функціональний метод допомагає зрозуміти, як механізми взаємодії між великими державами та малими країнами працюють у минулому та функціонують нині, а також які елементи системи забезпечують стабільність міжнародного правопорядку.

За допомогою прогностичного методу аналізуємо, які елементи фінляндизації можуть бути адаптовані до українських реалій, зважаючи на зовнішньополітичні цілі країни, її інтеграцію до євроатлантичних структур і загрози з боку Росії. З огляду на це маємо можливість сформувати кілька сценаріїв розвитку подій, ураховуючи різні геополітичні реалії.

Застосування системного підходу дає змогу приділити достатньо уваги внутрішньополітичній динаміці, а саме формуванню політичної культури, громадянського суспільства та ролі інформаційного впливу на формування політики. Це сприяє дослідженню, яке є не лише теоретично обґрунтованим, а й придатним для практичного використання.

Отже, кожен із методів доповнює інший, створюючи цілісну систему дослідження, що допомагає виявити неочевидні аспекти теми та запропонувати рекомендації для політичних рішень.

Результати

Концепція фінляндизації описує вимушену політичну стратегію, за якої слабкі у військовому сенсі держави вимушені адаптувати свою зовнішню, а також, як показує практика, внутрішню політику відповідно до державних інтересів сильнішого сусіда, зберігаючи формальний суверенітет і незалежність. Ця концепція має історичне коріння в досвіді Фінляндії після Другої світової війни, коли країна дотримувалася нейтралітету, але водночас була змушена враховувати інтереси Радянського Союзу, щоб уникнути прямої конфронтації та втрати незалежності.

Фінляндизація як історико-політичне явище є чітко визначеним періодом фінської політичної історії, що робить її важко адаптованою до інших контекстів міжнародних відносин включно з подіями сучасної російсько-української війни. На відміну від багатьох інших держав, політична культура Фінляндії сформувалася під впливом тривалої приналежності, зокрема з 1150 по 1809 р., до Швеції. Цей період став ключовим у формуванні західної ідентичності у фінському суспільстві. Варто зауважити, що перебування у складі Російської імперії з 1809 по 1917 р. як Великого князівства Фінляндського залишало за країною автономію, що давало змогу функціонувати проєвропейському громадянському суспільству. Ця історична специфіка унеможливорює пряме застосування фінського досвіду до інших країн, зокрема України, яка має зовсім інший історичний і культурний досвід (Forsberg, & Pesu, 2016, p. 479–482).

Більшість істориків солідарні в думці, що найбільш динамічний період формування радянсько-фінських відносин припадає на кінець 1960-х та початок 1980-х рр. Проаналізувавши низку рішень, прийнятих фінським керівництвом, яке переважно було продиктовано з СРСР, можна дійти висновку, що фінляндизація, хоча й стала закономірним явищем у протистоянні між Сходом і Заходом, також була імплементована у фінський політичний дискурс (Arter, 1996, p. 618).

Наріжним каменем фінської зовнішньої політики післявоєнного періоду став Договір про дружбу, співробітництво та взаємну допомогу з СРСР 1948 р.

Особливу увагу привертають перші дві статті договору:

Стаття 1: У разі, якщо Фінляндія або Радянський Союз (через територію Фінляндії) стане об'єктом збройного нападу з боку будь-якої іншої держави, Фінляндія, дотримуючись своїх обов'язків, повинна відбити напад цієї держави. У разі необхідності це можна робити у співпраці з Радянським Союзом.

Стаття 2: Фінляндія та СРСР зобов'язуються проводити консультації одна з одною у разі виникнення за-

грози збройного нападу, щоб узгодити заходи, необхідні для забезпечення безпеки обох держав.

На практиці політична еліта Фінляндії намагалася мінімізувати ризики втрати суверенітету, зокрема уникаючи консультацій чи спільних військових заходів, які могли б поглибити залежність від СРСР. З 1954 по 1978 р. Радянський Союз неодноразово наполягав на проведенні спільних військових навчань, використовуючи це як механізм зміцнення свого впливу на фінську політику безпеки. Проте фінська сторона уникала таких ініціатив, апелюючи до свого бажання залишатися нейтральною державою, що дотримується усіх юридичних зобов'язань договору, але зберігає контроль над власною політикою національної безпеки.

Внутрішній вплив фінляндизації на демократію всередині країни переоцінити дуже важко. Договір 1948 р. зобов'язував Фінляндію заборонити антирадянську пропаганду. У квітні 1948 р. були ухвалені зміни до кримінального законодавства, що засуджували фінських журналістів і письменників до двох років ув'язнення у разі написання матеріалів, що компрометують зовнішню та внутрішню політику СРСР. Видавництво літератури у Фінляндії під час холодної війни перебувало під суворим контролем радянських спецслужб. Восени 1944 р. понад 20 тис. книг були вилучені з бібліотек через вказівку радянської окупаційної влади, що твори літератури, "які можна вважати ворожими щодо СРСР", мають бути недоступними для широкого загалу. Близько 300 літературних творів також було вилучено з книжкових магазинів, оскільки вважали, що вони можуть завдати шкоди фінсько-радянським відносинам. Більшість зазначених обмежень скасували в 1958 р., але деякі твори все ще були забороненими, зокрема усі літературні та науково-публіцистичні праці радянських дисидентів, які публікували в західних ліберальних країнах (Kuntunen, 2017, pp. 64–72).

Хоча реалії холодної війни вимагали від Фінляндії постійно пам'ятати про переважаючий військовий потенціал Радянського Союзу, усе ж фінській дипломатії вдалося переконати західних союзників на чолі із США, що країна залишається повністю відданою демократичним цінностям, ринковій економіці та верховенству права, хоч і вимушена робити певні винятки задля глобальніших цілей у спільній меті щодо стримування СРСР. Досягнення пом'якшувального сприйняття фінляндизації серед західних країн стало можливим завдяки дипломатичній діяльності Швеції, країни, для якої незалежність Фінляндії мала екзистенційне значення. Зі свого боку, більшість аналітиків схильні вважати: у разі, якщо СРСР зважився б на військову агресію щодо Фінляндії, Швеція прагнула б вступити до НАТО, що стало б значною стратегічною поразкою Радянського Союзу. На той час широкому загалу було ще невідомо, що Швеція фактично користувалася гарантіями безпеки з боку США, а всі дипломатичні зусилля були спрямовані на поліпшення важкого становища Фінляндії (Koskimaa, & Raunio, 2024, p. 17).

Внутрішньополітичне становище відіграло значну роль у формуванні політики пом'якшення наслідків фінляндизації. Із фактичною відсутністю затвердженої конституції (офіційно прийнята в 1999 р.), форма правління країни визначалась окремими законами 1919 р. Країна була парламентсько-президентською республікою, де функції президента республіки передбачали: управління зовнішньою політикою, призначення уряду, вищих посадових осіб і головнокомандувача збройних сил за результатами виборів до парламенту. Водночас не існувало обмежень щодо кількості термінів президентства,

що за сформованою традицією становив шість років. Це, зі свого боку, дало змогу Урхо Кекконену перебувати на посаді президента безперервно з 1956 по 1981 р. Особисті контакти Кекконена з керівництвом Кремля, часто в неформальній атмосфері (т. зв. зустрічі в сауні), сприяли тому, що президент фактично отримав право "інтерпретувати позицію Москви" й відповідно впливати на внутрішню політику країни (Allison, 1985).

Розпад Радянського Союзу хоч і приніс певні полегшення для формування проєвропейського майбутнього Фінляндії, але економічна криза, спричинена великим товарообігом з радянською планово-економічною системою в першій половині 90-х років, зумовила нові виклики та стала однією з причин "постфінляндизації" (Pihkala, 1999, p. 35).

Договір про дружбу, співробітництво та взаємодопомогу між Фінляндією та Радянським Союзом було скасовано та замінено новим договором із Росією в 1992 р. Однак Фінляндія залишилася позаблоковою державою та зберігала обережність, намагаючись уникати кроків, які могли б "образити" Росію. Саме ці аспекти дають змогу проаналізувати та дійти висновку, що "постфінляндизаційний" період у внутрішній і зовнішній політиці Фінляндії був зумовлений збереженням основних підходів формування політики за часів холодної війни, а також продовженням дипломатичного стилю часів президентства Кекконена. Небажання визнавати фальшивість демократизації та порушення прав людини в Російській Федерації та вчасно не розгледіти ознаки авторитаризму з відродженням постімперіалістичної агресії в зовнішній політиці Путіна мали серйозні наслідки не тільки для безпеки Фінляндії, а й усієї Європи (Arter, 2023, p. 180).

Анексія Криму та військове вторгнення Росії в Україну, що супроводжується масштабною інформаційною кампанією, ціллію якої є недопущення вступу України в НАТО, породжують нові виклики в системі безпеки Європи. Нині зусилля української дипломатії спрямовані на те, щоб остаточно зняти ідею фінляндизації як можливого сценарію закінчення війни. Небезпека реалізації цієї концепції, яку активно розвиває російська сторона, передбачає не тільки відмову від вступу в НАТО, а й також обмеження будь-якої співпраці з міжнародними військовими союзами, що позбавить Україну реальних гарантій колективної безпеки. Це, зі свого боку, створює постійний ризик повторних військових нападів з боку РФ. Будь-які поступки агресору неминуче будуть призводити до посилення пропаганди та впливу на внутрішню політику з його боку, що сприяє поширенню авторитарних практик і послабленню демократичних інституцій. Саме євроатлантична інтеграція була найбільшим стимулом для лібералізації країн Центральної та Східної Європи. Перспектива членства в ЄС та НАТО допомогла змінити авторитарні корумповані режими на ліберальні, що відстоюють верховенство права та права людини. У цьому аспекті будь-яка схема фінляндизації була б катастрофічною для майбутніх прагнень України як вільної демократії західноєвропейського типу.

Російський вплив на внутрішню політику України від самого початку становлення незалежності був прямо протилежним принципам демократії, індивідуальних свобод і відкритої ринкової економіки. Для України це означатиме збереження олігархічної системи, що знищувала її протягом останніх 30 років. Незважаючи на численні недоліки, фінська демократія в умовах фінляндизації була достатньо стійкою, а її суспільство досить згуртованим, щоб протистояти тиску

радянської гегемонії та її руйнівного впливу. Фінляндія вийшла з епохи холодної війни неушкодженою як західна демократія. Україна, урахувуючи значне збереження корупції у всіх сферах суспільного життя та постколоніальні травми, якими Росії дуже легко маніпулювати, є однією з найгірших кандидатів на фінляндизацію. Нав'язування Україні такої домовленості фактично віддало б країну у сферу впливу Росії. Спроби світової спільноти не допустити ескалації, намагаючись подати фінляндизацію як компроміс і справедливий мир, тільки закріплює геополітичну залежність України від Росії та підриває її суверенітет. У сучасних умовах такий сценарій є неприйнятним, оскільки не гарантує ні миру, ні стабільності.

Історичний досвід фінляндизації показує, що це лише тимчасовий компроміс, який в українських реаліях є неприйнятним, оскільки призведе до стратегічної перемоги Росії, визнання за нею окупованих південно-східних регіонів і подальшої агресії. Україні та її союзникам потрібно насамперед зосередитись на виробленні стратегії, що буде унеможливлювати будь-які обмеження суверенітету на користь агресора. Формування післявоєнної архітектури безпеки з ідеями вимушеного нейтралітету, які намагаються нав'язати Україні, є виявом капітуляції перед цінностями, загрозу яким несе Росія. Заборона на вступ України до НАТО стане порушенням ключових принципів європейської системи безпеки, встановлених після завершення холодної війни. Ці принципи закріплені в міжнародних угодах і гарантують кожній державі право самостійно обирати політичні та безпекові альянси.

Дискусія і висновки

Фінляндизація була унікальним історико-політичним явищем для періоду холодної війни. Історія Фінляндії має тривалий період розвитку на принципах європейських демократичних цінностей, а також однорідну, неслов'янську культуру та мову, які завжди чинили опір російському імперіалізму. Тим часом Україна, з огляду на історичний колоніальний вплив з боку Росії, має більше внутрішніх проблем, які зробили б її опір російській політичній і військовій експансії набагато важчим, якби не вагома допомога Заходу.

Радянський Союз підтримував Фінляндію як взірці для своїх відносин із некомуністичними країнами з певної причини, а саме – Москву влаштовував поступливий політично нейтральний уряд у Гельсінкі, що цензурував свою пресу на будь-які негативні коментарі про Радянський Союз чи його комуністичних союзників, повертав утікачів-дисидентів і вів торгівлю на вигідних для Москви умовах. Це робило радянсько-фінські відносини ще однією "перемогою" СРСР у встановленні зони впливу після однопартійного комуністичного правління в Польщі чи Східній Німеччині. Те, що всього цього можна було досягти без розміщення в країні континенту радянських окупаційних військ, зробило фінляндизацію ще привабливішою для Москви. У роки розрядки, коли політичні рухи по всій Західній Європі закликали до одностороннього роззброєння та розпуску НАТО, існував справжній страх перед тим, що "привид фінляндизації" навис над європейським континентом. Приректи Україну на цю долю – означає допустити масштабний стратегічний і моральний провал Заходу. Фінляндизована Україна не задовольнить апетити Росії, вона завжди вимагатиме аналогічних заходів для всіх країн, де, як вона вважає, має зону впливу. Як російську імперіалістичну експансію, так і фінляндизацію варто розглядати головними загрозами для зовнішньої та внутрішньої безпеки України.

Список використаних джерел

- Allison, R. (1985). *Finland's relations with the Soviet Union*. Macmillan.
- Arter, D. (1996). Finland: from neutrality to NATO? *European security*, 5 (4), 614–632.
- Arter, D. (2023). From Finlandisation and post-Finlandisation to the end of Finlandisation? Finland's road to a NATO application. *European security*, 32(2), 171–189.
- Forsberg, T., & Pesu, M. (2016). The 'finlandization' of Finland: the ideal type, the historical model and the lessons learnt. *Diplomacy and statecraft*, 27(3), 473–495.
- Kuntunen, T. (2017). Helsinki syndrome: the parachronistic renaissance of finlandization in inter-national relations. *New perspectives: interdisciplinary journal of central and east European politics and international relations*, 25(1), 55–83.
- Koskimaa, V., & Raunio, T. (2024). Effective and democratic policymaking during a major crisis: an in-of Finland's decision to apply for NATO membership after Russia attacked Ukraine. *Journal of European Public Policy*, 1–24.
- Pihkala, E. (1999). The political economy of post-war Finland 1945–1952. *Scandinavian Economic History Review*, 47(3), 26–48.
- Allison, R. (1985). *Finland's relations with the Soviet Union*. Macmillan.
- Arter, D. (1996). Finland: from neutrality to NATO? *European security*, 5 (4), 614–632.
- Arter, D. (2023). From Finlandisation and post-Finlandisation to the end of Finlandisation? Finland's road to a NATO application. *European security*, 32(2), 171–189.
- Forsberg, T., & Pesu, M. (2016). The 'finlandization' of Finland: the ideal type, the historical model and the lessons learnt. *Diplomacy and statecraft*, 27(3), 473–495.
- Kuntunen, T. (2017). Helsinki syndrome: the parachronistic renaissance of finlandization in inter-national relations. *New perspectives: interdisciplinary journal of central and east European politics and international relations*, 25(1), 55–83.
- Koskimaa, V., & Raunio, T. (2024). Effective and democratic policymaking during a major crisis: an in-of Finland's decision to apply for NATO membership after Russia attacked Ukraine. *Journal of European Public Policy*, 1–24.
- Pihkala, E. (1999). The political economy of post-war Finland 1945–1952. *Scandinavian Economic History Review*, 47(3), 26–48.

Отримано редакцією журналу / Received: 27.09.2024
Прорецензовано / Revised: 06.12.2024
Схвалено до друку / Accepted: 27.12.2024

References

Ruslan KYRYPCHNYK, PhD (Political Sci.)
ORCID ID: 0000-0002-3729-4968
e-mail: rus97lan@ukr.net
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

FINLANDIZATION AS A HISTORICAL AND POLITICAL EXPERIENCE AND CHALLENGE FOR UKRAINE

Background. The concept of Finlandization was formed in the geopolitical realities of the second half of the 20th century, which determined the specific balance of both foreign and domestic policy of Finland in the context of the Cold War. Refusal to join military alliances, which primarily concerned NATO, recognition of territorial concessions, as well as restrictions on foreign policy initiatives in exchange for relative internal stability, were the main conditions that the USSR put forward to Finland after the end of World War II.

Methods. A number of general scientific methods were used in the research process: comparative-historical, structural-functional, systemic and prognostic.

Results. As a result of the "Treaty of Friendship, Cooperation and Mutual Assistance" imposed by the USSR on Finland in 1948, the country, although it retained a democratic system and a capitalist economic model, was forced to accept new "rules" of coexistence with its eastern neighbor. It is worth noting that the USSR did not limit its policy of influence to Finland's neutral status; until 1991, Finland's economy was forcibly oriented towards Soviet orders, which in turn prevented the country from fully developing closer economic relations with the West. After the collapse of the USSR, Finland lost its political neutrality by becoming a member of the EU in 1995, and the decisive end of military neutrality was its accession to NATO in 2023, as a direct consequence of the full-scale Russian invasion of Ukraine.

Conclusions. Although Finlandization with Finland's accession to NATO has lost its classical basis of forced neutrality, the realities of the Russian-Ukrainian war and the geopolitical aspects of today require a clear awareness of the danger that the aggressor country Russia is trying to impose on Ukraine. The scale of hostilities and the realities of the Russian-Ukrainian war in world geopolitical processes as of 2024 is unique, but Russia's position regarding the neutral status of Ukraine and the rejection of the occupied territories remains unchanged, which, together with a massive information campaign aimed at Ukrainian society and Western power circles, creates new challenges for Ukraine.

Keywords: Russian-Ukrainian war, Finlandization, national security, information war, Finland, Ukraine.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 929:7.072.2-051:378(477.411)Павлуцький"1920/1924"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.159.6>

Олена ЛЯПІНА, канд. іст. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-8123-3345
e-mail: liapina@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ГРИГОРІЙ ПАВЛУЦЬКИЙ У 1920-Х РОКАХ: ОБРАЗ У КОНТЕКСТІ ДОБИ

Вступ. Григорій Григорович Павлуцький – важлива й помітна постать в історії українського мистецтвознавства й вітчизняної вищої освіти. Його наукова і педагогічна практика неодноразово ставали предметом вивчення вітчизняних дослідників, проте основну увагу вони приділяли періоду до 1920 р., особливо 1917–1919 рр., як найбільш плідному для Г. Павлуцького і в науковому, і в професійно-викладацькому, і громадсько-організаційному сенсі. Натомість дослідники свою увагу не акцентували на останніх роках життя вченого, подавали досить побіжні згадки про роботу й тогочасний побут ученого. Отже, мета пропонованої статті – окреслити основні напрями діяльності професора Павлуцького у період із 1920 до 1924 р.

Методи. Загальнонаукові та загальноісторичні методи дали змогу здійснити всебічний аналіз й оцінку історичного контексту окресленої теми. Факти, проаналізовані в роботі, розглянуті в розвитку, на тлі конкретно-історичної обстановки, що передбачає застосування методу порівняльно-співставного аналізу. Під час підбору й аналізу джерел були застосовані комплексний підхід, проблемно-хронологічний і компаративний методи.

Результати. Реконструйовано події останніх років життя професора Г. Павлуцького – його педагогічна й адміністративна діяльність у Вищому інституті народної освіти (ВІНО) початку 1920-х рр., охарактеризовано основні напрями роботи зі студентами, описано взаємини з колегами по інституту. Особливо акцентовано кінцевий період функціонування Музею / кабінету мистецтв, завідувачем якого Г. Павлуцький незмінно був з 1898 р.

Висновки. Початок 1920-х рр. виявився досить складним періодом у житті Г. Павлуцького. Упродовж 1920–1922 рр. з огляду на економічну кризу в країні він зосередив свою увагу на педагогічній діяльності – продовжував викладати історію європейського й українського мистецтва в новостворених або реформованих київських вишах, велику увагу приділяв підготовці слухачів до майбутніх наукових студій. Основним місцем його роботи в цей час був Вищий інститут народної освіти ім. М. Драгоманова. Шанований професор обіймав різні адміністративні посади, керував роботою багатьох структурних підрозділів інституту. Водночас влада демонструвала, що він – релікт епохи, яка незворотно минула. Це підтверджує історія Кабінету красних мистецтв, який просто був знищений буквально за кілька років після смерті Г. Павлуцького.

Ключові слова: Г. Павлуцький, Київ, Вищий інститут народної освіти ім. М. Драгоманова, педагогічна діяльність, кабінет мистецтв.

Вступ

Григорій Григорович Павлуцький – непересічна постать в історії українського мистецтвознавства й історичної освіти. Його наукова і педагогічна практика неодноразово ставали предметом вивчення українських дослідників, проте, за словами А. Пучкова, "діяльність ... типового київського професора зразка другої половини XIX ст. ...промальовується смутно: ...за фрагментами і дециціями чийхось спогадів, аркушків з нотатками, епістолярних шматків, що випадково збереглися в давньосховищах" (Пучков, 2017, с. 8). Варто зауважити, що інтерес до спадщини й особистості професора активізується в 1990-х рр., а впродовж 1930–1980-х рр. його ім'я дослідники згадували рідко й побіжно (Цапенко, 1959; 1967; Таранушенко, 1976; Удріс, 1991). З-поміж робіт останніх років варто виділити доробок О. Сторчай, яка вивчала розвиток мистецької освіти в Київському університеті (Сторчай, 2004; 2008; 2009; 2013), та А. Пучкова, який студіює постаті українських мистецтвознавців (Пучков, 2017; 2018а; 2018б). Зауважимо, що дослідники концентрують увагу на періоді до 1920 р., особливо 1917–1919 рр., як найбільш плідному для Г. Павлуцького і в науково-дослідному, і в професійно-викладацькому та громадсько-організаційному сенсі.

Мета і завдання дослідження. Заслужений ординарний професор імператорського Університету св. Володимира, дійсний статський радник проф. Г. Павлуцький був активно залучений до громадсько-політичної й освітньо-організаційної діяльності доби визвольних змагань, зокрема він завзято долучився до розбудови системи охорони пам'яток української культури, українських закладів вищої освіти. Встановлення радянської влади на теренах України в 1920 р. мало для професора важкі наслідки. Період 1920–1924 рр. –

це, фактично, час фізичного і творчого згасання талановитого дослідника. Ця сторінка в біографії Г. Павлуцького залишається мало вивченою через уривчастість інформації і фрагментарність документальних матеріалів. Отже, мета пропонованого дослідження – реконструювати події останніх років життя професора Г. Павлуцького у період з 1920 до 1924 р. Основні завдання: уточнити та проаналізувати ключові напрями його педагогічної й адміністративної діяльності у ВІНО початку 1920-х рр., охарактеризувати напрями та форми роботи зі студентами, описати взаємини з колегами в інституті, простежити кінцевий період функціонування Музею / кабінету мистецтв, завідувачем якого Г. Павлуцький незмінно був з 1898 р.

Методи

Основою дослідження є принципи історичної науки: історизм, наукова об'єктивність, достовірність, що дали змогу зробити огляд історичних процесів у їхньому реальному розвитку та взаємозв'язку, здійснити всебічний аналіз й оцінку історичних фактів. Автор застосовувала як загальнонаукові методи – історичний і логічний, з притаманними їм аналізом, синтезом і системним підходом, так і загальноісторичні методи – порівняльний, ретроспективний, синхроністичний тощо. Будь-який історичний факт, проаналізований у пропонованій статті, розглянуто в розвитку, на тлі конкретно-історичної обстановки, що передбачає застосування методу порівняльно-зіставного аналізу. Під час підбору й аналізу джерел був використаний комплексний підхід. Компаративний метод сприяв визначенню рівня достовірності різних груп джерел. Проблемно-хронологічний метод допоміг реконструювати останній період життя й діяльності Г. Павлуцького, окреслити основні напрями та форми його педагогічної й адміністративної діяльності у ВІНО.

© Ляпіна Олена, 2024

Результати

Варто зауважити, з початку ХХ ст. професор Г. Павлуцький справді завзято опікується питаннями збереження пам'яток мистецької спадщини як член Українського наукового товариства (очільник секції історії мистецтв), Історичного товариства Нестора-літописця, Київського товариства охорони пам'ятників старовини та мистецтва, Центрального комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва на Україні, завідувач відділом пластичних мистецтв Головного управління в справах мистецтва і національної культури міністерства народної освіти. Упродовж 1918 р. він брав участь у створенні УАН, Національної бібліотеки Української Держави, виконував обов'язки заступника голови й експерта Культурної комісії на переговорах Української Держави з РСФРР щодо повернення культурних цінностей (Денисенко, 2011, с. 16–17; Кот, 2013, с. 468). За твердженням А. Пучкова, у 1890-х – на початку 1900 рр. Павлуцького ніхто з університетських колег не цінував як науковця, але його завзятість, наполегливість, стратегічне мислення дали йому можливість стати одним з очільників вищої гуманітарної освіти Києва доби визвольних змагань (Пучков, 2018а, с. 82). "...Після революції 1917 р., – зазначає Ф. Ернст, – Павлуцький весь кипів енергією. Натхненний гарячою любов'ю до України, він працював із виключним запалом у всіх українських художніх організаціях, брав участь в організації у Києві Академії мистецтв, у влаштуванні виставок, з'їздів, у розробленні зразків поштових марок, грошових знаків, державного герба, комітеті по вивченню Св. Софії" (Ернст, 1924, с. 59).

Паралельно професор Г. Павлуцький активно долучився до розбудови системи українських вищих навчальних закладів. Зокрема, він був головою організаційної комісії, згодом деканом історико-філологічного факультету Київського українського народного університету (1917), з вересня 1918 р. Г. Павлуцький – декан історико-філологічного факультету Київського державного українського університету; був одним з ініціаторів заснування і професором Київського археологічного інституту (Завальнюк, 2005, с. 112–116; Богатікова, 2018, с. 37).

Становлення радянської влади на теренах України тісно пов'язане з реформами в усіх галузях суспільного життя, зокрема і в системі освіти. Зміни, що відбувалися упродовж 1919 – початку 1930-х рр., суттєво вплинули на розвиток науки у вищих навчальних закладах України, на формування нової наукової еліти, на напрями і методи наукових досліджень. Як відомо, освітня реформа розпочалася в 1919 р. відповідно до схеми, викладеної тодішнім народним комісаром освіти УСРР Г. Гриньком. Нею передбачили ліквідацію "цитаделі буржуазної освіти" – університетів як таких, що не відповідають "завданням народного господарства і державного будівництва", а з ними і всієї старої системи освіти (Народное просвещение на Украине, 1924, с. 4).

6 березня 1920 р. Управління вищих шкіл (УВШ) затвердило устав інститутів народної освіти. Згідно із загальними положеннями, метою нових навчальних закладів була "підготовка робітників для всіх галузей народної освіти у сферах дошкільної, шкільної та поза-шкільної". Окремо для підготовки науковців-дослідників і викладачів вищої школи планували створити Академію теоретичних знань у Харкові та Києві, до якої мали входити інститути суспільних і фізико-математичних наук (Матеріали про роботу..., 1921, арк. 28–30, 32). Проект

було реалізовано лише в столиці радянської України. Натомість у Києві з'явився новий навчальний заклад – Вищий інститут народної освіти ім. М. Драгоманова (ВІНО, з 1924 р. КІНО), що веде свою історію з 15 липня 1920 р. До його складу поступово ввійшли різні навчальні заклади Києва, зокрема Київський університет (утворений 1 червня 1919 р. шляхом злиття Університету св. Володимира та Київського державного українського університету (Постанова Наркомосу УСРР..., 1919, арк. 16)), Київські вищі жіночі курси, Учительський інститут та ін.

Г. Павлуцький був активно залучений до громадсько-політичної й освітньо-організаційної діяльності доби визвольних змагань, тому турбулентні зміни 1920-х рр. мали для професора важкі наслідки. Ні, він не залишив Київ, як це зробила значна кількість його колег з Університету св. Володимира (Історія Київського університету, 2019, с. 368), продовжував працювати, але загальна тенденція освітньої політики радянської влади, спрямована на практичну і самостійну роботу студентів, а також підготовку кваліфікованих кадрів для "народного господарства", не залишала сумнівів у тому, що гуманітарна сфера відходила на другий план (Тезиси к докладам..., 1926, арк. 10–13). Власне, його фах, дисципліни, які він викладав, досить швидко опинились на маргінесі. Приміром, у березні 1921 р. Київський губернський відділ професійної освіти (Губпрофобр) вимагав виключити з навчального плану ВІНО курс "Історія мистецтва" і запровадити замість нього суспільствознавчі дисципліни ("Радянська конституція", "Політика рад. влади у сфері освіти", "Історія РСДРП і РКП" тощо). Щоправда, адміністрація інституту на це не погодилась, і до смерті професора Г. Павлуцького його курси залишались у навчальних планах факультету професійної освіти.

Окрім того, важлива справа його життя – створення української системи вищої освіти також зазнала руйнації. За спогадами Олександра Оглоблина, на початку 1920-х рр. в Києві точилась запекла боротьба двох академічних концепцій, університетської і педагогічної, іншими словами двох національних ідей – української і російської. Професор Г. Павлуцький послідовно наполягав на відновленні університетів в Україні, насамперед Київського університету. Однак ці зусилля виявились марними, і ВІНО/КІНО на десятиліття так і залишився педагогічним інститутом (Оглоблин, 2003, с. 240–243).

У новоствореному ВІНО Григорій Григорович обіймав низку адміністративних посад (упродовж 1920 – початку 1923 р. він був проректором з навчальної частини ВІНО, головою господарської комісії інституту, деканом шкільного факультету (1920–1922 рр.), брав активну участь у налагодженні роботи інституту (Списки адміністративного..., 1920–1923, арк. 141; Протоколи засідань..., 1921–1922, арк. 7–8), паралельно, вірогідно у 1922 р., він був призначений директором інститутської бібліотеки, залишався очільником Музею красного мистецтва). Слушно зауважив О. Новицький, "адміністративна і господарська праця [у ВІНО] чим далі, тим більше забирала часу, не даючи вже місця для наукових дослідчих праць, між якими важне значіння мали обслідування київських пам'яток по певному плану з участю студентів. Лише побіжно виступав тепер Павлуцький зі своїми поясненнями та характеристиками..." (Новицький, 1923–1924, арк. 1 зв.) Останній публічний виступ професора відбувся у січні 1923 р. на святкуванні

50-річчя славетного Василя Кричевського в Археологічному інституті (Пучков, 2018а, с. 82–83).

Крім того, Григорій Григорович продовжував свою педагогічну діяльність. До 1923–1924 рр. навчальні плани ВІНО були неусталені, значною мірою вони наслідували програми історико-філологічного та фізико-математичного факультетів університету. Зокрема, на історичному та літературному циклах факультету професійної освіти ВІНО в 1921/1922 рр. проф. Г. Павлуцький викладав історію мистецтва доби античності, середньовіччя, Відродження і нового часу, окремо був запроваджений курс українського мистецтва; паралельно він же вів практичні заняття з відповідних дисциплін (Матеріали про роботу..., 1921, арк. 3–3 зв). Згідно зі звітами інституту за 1922 р., тільки в другому півріччі згаданого року "проф. Павлуцький вів наступні курси історія українського мистецтва, число слухачів на початку 20, 25 згодом зросло до 70 [для I курсу літературно-лінгвістичного й історичного циклів], історія російського мистецтва для студентів 1 курсу Профобру, число слухачів 40–50 чоловік, історія нового українського мистецтва для студентів III курсу Профобру, історія середньовічного мистецтва, III курс, кількість слухачів 10–15 чоловік. Окрім теоретичних лекцій, щонеділі відбувались практичні заняття для бажаючих, ... практичні заняття проходили у формі читання доповідей, екскурсій; в практичних заняттях і теоретичних лекціях брав участь асистент Гіляров" (Матеріали про учбово-виховну роботу..., 1922–1924, арк. 86). О. Сторчай слушно зауважує, що професор проводив заняття неординарно і цікаво, застосовуючи порівняльний і стилістичний аналіз творів мистецтва. Його лекції вирізнялись конструктивністю та чітким викладом матеріалу. Обов'язкові практичні заняття в Музеї красних мистецтв учений поєднував із плановими обстеженнями київських пам'яток, систематичними екскурсіями по Києву і поза його межами, що давало можливість студентам вивчати історію мистецтва на оригіналах (Сторчай, 2019, с. 179–180, 187). Принагідно зауважимо, що проф. Г. Павлуцький був одним із небагатьох викладачів ВІНО, хто практично з перших років роботи інституту викладав свої курси українською мовою.

Г. Г. Павлуцький мав авторитет у нової влади. У фонді О. Оглоблина зберігся цікавий анонімний документ – "Список професорів і викладачів КІНО ім. М. Драгоманова" (із характеристиками). Щодо Павлуцького, зокрема, зазначено так: "Один і з небагатьох старих професорів, який стоїть уповні на радянській платформі. Активно працює на ниві реформи вищої школи" (Списки лекторів..., 1921–1931, арк. 18 зв.). Звичайно, слова про "радянську платформу", на наше переконання, є перебільшенням, але загалом досить промовиста атестація та висловлення пошани.

У Кабінеті красного мистецтва ВІНО професор Г. Павлуцький та асистент С. Гіляров опікувались роботою студентського гуртка, організували науково-дослідну й екскурсійну роботу його слухачів (Матеріали про учбово-виховну роботу..., 1922–1924, арк. 31). У грудні 1923 р. в інституті з метою поглиблення науково-навчальної підготовки найздібніших студентів і їхньої підготовки до майбутньої аспірантури на науково-дослідних кафедрах організували так звані семінари підвищеного типу. Першими свою роботу розпочали педагогічний та історичний семінари. Головою секції історії українського мистецтва, яка працювала у складі

останнього, став проф. Г. Павлуцький. Кількість учасників була невеликою – усього п'ять осіб. Планували, що керівник прочитає теоретичний курс дисципліни, згодом слухачі проведуть практикум з українського мистецтва литовської доби. Зрозуміло, що унаслідок хвороби керівника і його передчасної смерті робота секції дещо пригальмувала, а згодом і взагалі припинилась через ліквідацію Кабінету мистецтв і фахової бібліотеки.

Цікаві відомості щодо взаємин між викладачами ВІНО подає анонімний автор "Листів Хлестакова" – сатиричного оповідання, що зберіглося в паперах С. Маслова і приписується ним Василю Базилевичу. Власне, твір описує перші роки роботи О. Оглоблина в Київському ІНО, адже відомо, що він не завершив навчання на історико-філологічному факультеті Університету св. Володимира, але попри це в 1921 р. був призначений деканом основного (підготовчого) курсу інституту. Власне, автор саркастично описує прихильність проф. Г. Павлуцького до вискочки, який нібито запобігливо пропонував останньому прикрасити його новий кабінет речами з Музею красного мистецтва, а згодом власноруч витирав їх від пилу своєю рукавичкою (Базилевич, 1921, арк. 4–5, 8–9). Сам С. Маслов у примітках зауважив, що О. Оглоблин заслужив приязнь "старого професора" не тільки через свою посаду, але й через успішну спробу створити в інституті так званий історичний кабінет – реорганізований Історико-філологічний семінарий Університету св. Володимира. Планували, що кабінет стане навчально-допоміжною установою, основне завдання якої "налагодження практичних занять з історії, створення можливих лабораторій розроблення історичних проблем, методики історії". Він мав стати єдиним центром, що об'єднав би роботу навчально-допоміжних установ історичного профілю ІНО – Музею старовини, Кабінету (музею) красного мистецтва, Музею війни і революції, мюнц-кабінету, кабінету західно-європейської історії, спеціалізованої бібліотеки, архівного (рукописного) відділу, педагогічної лабораторії. Упродовж 1921–1924 рр. реалізувати цей задум почасті вдалося.

На історії Музею красних мистецтв варто зупинитись докладніше. Відомо, що за 20 років своєї професорської діяльності Г. Павлуцький, фактично останній його справжній завідувач, зібрав в університеті гарну добірку пам'яток мистецтва. Експонати кабінету наочно демонстрували еволюцію художніх ідей і форм у різних народів світу і стали чудовими ілюстраціями до лекцій. У цій збірці були й унікальні предмети, які заслуговували на почесне місце у найкращих мистецьких музеях. При кабінеті працювала і невелика бібліотека, що мала дуже рідкісні видання (М. М., 1927, с. 3–4).

У післяреволюційні часи колекцію музею поповнювали досить своєрідно: через передавання з колишніх університетських установ атрибутів імператорської Росії. Зокрема, у 1920 р. за розпорядженням Управління вищих навчальних закладів м. Києва (т. зв. УВУЗ) Правління ВІНО постановило передати до Музею мистецтв портрети колишніх російських імператорів Петра I і Катерини II, які прикрашали стіни професорського лекторію, з Анатомічного театру отримали герб Російської імперії. Наступного року, знову ж таки, за постановою Правління інституту церкву колишнього Університету св. Володимира як релігійну установу ліквідували. Її приміщення та все майно, що мало художньо-історичне значення, передали до Музею мистецтв. Відповідно до

рішення спеціальної комісії у складі проф. Г. Павлуцького, секретаря правління П. Воловенка, зав. господарством М. Мельниченка, представника "студентського рев. колективу" Поліщука і служителя Дибенка до музею передали іконостас з іконами, комплекти приладдя для проведення євхаристії, шість підсвічників, великі лампади до іконостасу, чотири Євангелія, шість великих образів, десять невеликих ікон і п'ять хрестів (Распоряжение о передаче..., 1921, арк. 1–13в.). Деякі музейні експонати керівництво інституту згодом використовувало для прикрашання власних кабінетів, приміщення відділу імперіалістичної війни у Музеї війни і революції (Музей войны и революции..., 1919–1924, арк. 15 зв.; Базилевич, 1921, арк. 4, 8–9).

Однією з пекучих проблем функціонування ВІНО була постійна нестача навчальних аудиторій і кімнат для культурно-освітньої роботи. Наприкінці ректорства М. Лободи (1924) керівництво навчального закладу вирішило використати ті приміщення, які, на його думку, не відповідали новим напрямом роботи закладу. За спогадами учня проф. Г. Павлуцького, відомого мистецтвознавця Ф. Ернста, "Спіткала біда і його [Г. Павлуцького] "кабінет мистецтв" колишнього університету – музей викинули із приміщення колишньої університетської церкви..., що знадобилося під клуб. Прекрасний іконостас 1840 р. з підписним живописом Ф. Брюллова і К. Павлова... розпиляли на шматки та зробили з них сценічний простінок. Коли ж музейний працівник отямився – було вже пізно" (Сторчай, 2009, с. 191). Після смерті завідувача кабінету мистецтв проф. Г. Павлуцького в березні 1924 р. його наступником призначили проф. В. Данилевича. Розпочалася боротьба за спадок професора. Керівництво Інституту пластичного мистецтва прагнуло отримати всі мистецькі збірки Павлуцького, власне, активно діяв у цьому напрямі один із небагатьох учнів Григорія Григоровича Федір Ернст. На проти-

вагу йому, інтереси ВІНО обстоював М. Макаренко. Він наголошував "Хіба ж студенти ІНО ... що готуються навчати робітництво й селянство, не потребують знати художнє виробництво та творчість минулого? Од цих майбутніх навчителів художні й технічні здобутки минулого таким чином сховано. І от, коли вони самі навчатимуть молодь, то, натрапивши на художні пам'ятки, муситимуть мовчати, бо не зможуть пояснити дітям, що перед ними є" (М. М., 1927, с. 4). Проте музей виявився непотрібним для педагогічного навчального закладу. Уже у травні того ж року президією Укрголовпрофосвіти було створено спеціальну комісію з представників Київського ІНО, інституту пластичних мистецтв, Академії наук, науково-дослідної кафедри мистецтва та Губполітпросвіти для розподілу всіх предметів кабінету "у відповідності з їх характером і призначенням" (Резолюція Київського бюро..., 1924, арк. 26). Тривав цей процес понад чотири роки. У підсумку музейне зібрання виявилось розпорощеним поміж Інститутом мистецтв, Музейним містечком (колишня Києво-Печерська лавра) та міськими музеями.

Візуальний образ Г. Павлуцького 1910–1920-х рр. відомий за спогадами сучасників, світлинами й художніми портретами. Досить красномовно описала професора Н. Полонська, слухачка Вищих жіночих курсів 1910-х рр. Про 46-річного Григорія Григоровича вона згадувала: "Історію мистецтва читав професор Григорій Григорович Павлуцький. Він був тоді не старий, але значно старший на вигляд, цілком сивий, елегантний з борідкою «а ля Буланже»" (Полонська-Василенко, 2011, с. 186). Також є кілька відомих світлин занять у кабінеті образотворчих мистецтв Імператорського університету св. Володимира весни 1913 р. На них ми бачимо елегантного чоловіка, який знає собі ціну, упевненого, власне такого, яким більшість й уявляла типового університетського професора (Alma Mater, 2000, с. 329, 386 (фото 1, 2)).

Фото 1. Заняття в кабінеті образотворчих мистецтв Імператорського університету св. Володимира (весна 1913 р.)

Фото 2. Заняття в кабінеті образотворчих мистецтв Імператорського університету св. Володимира (весна 1913 р.)

У фонді Олександра Оглоблина збереглися світлини, що відображають життя Київського інституту народної освіти початку 1920-х рр. Саме на них легко помітити різючі зміни, які відбулися з проф. Г. Павлуцьким буквально за кілька років. На портреті 1913 р. перед нами напрочуд вишуканий чоловік 53 років, одягнений зі смаком і сучасно, який дещо зверхньо дивиться на глядача (фото 3). Натомість світлина початку 1920-х р. (вірогідно, 1922 р.) представляє членів правління ВІНО та показує хворобливий і важкий стан Григорія Григоровича (фото 4). Уже не бачимо пишної зачіски і гордого погляду, одяг дещо зношений і завеликий, хоча й проглядається комір вишиванки. Про колишні модні уподобання нагадує хіба що тростина (Фотокартки великого формату, арк. 10, 22). Цю ж тростину бачимо і на відомому портреті Г. Павлуцького роботи Ф. Кричевського 1922 р. (фото 5).

Сам Г. Павлуцький був непоганим музикантом-самоуком і гарним художником-аматором. Упродовж 1910-х рр. його твори з успіхом експонувались на виставках київських художників. Зазвичай малював пейзажі, зрідка портрети. Частина його мистецького спадку нині зберігається у фондах Національного художнього музею України. Зокрема, це автопортрети 1910-х рр. і 1918 р., портрет матері та кілька пейзажних етюдів, що вирізняються ліричним настроєм, простотою композиції і витонченістю (Сторчай, 2013б, с. 130–132).

Фото 3. Професор Г. Павлуцький (1913)

Фото 4. Правління Вищого інституту народної освіти М. Драгоманова (вірогідно, 1922 р.)
Другий праворуч – проф. Г. Павлуцький

Фото 5. Федір Кричевський. Портрет історика мистецтва, професора Григорія Павлуцького (1922)

Подано за виданням: Майстер і час. Федір Кричевський : альбом-каталог виставки творів / упор. Д. Нікітін, О. Маричевська. Харків : Вид-во "НТМТ", 2017. С. 71.

Про останні роки життя Г. Павлуцького нам відомо зі спогадів Н. Полонської-Василенко. Вона зазначала, що свій вік "старий професор" завершував у великих злиднях. Його 5-кімнатну квартиру реквізувала радянська влада, залишивши колишнім власникам лише одну кімнату, у якій панував "страшений" хаос: "на підлозі розкидано малюнки – пам'ятки мистецтва, фотографії, книги з історії мистецтва... сам Павлуцький в котиковій шапці, в шубі з потертим коміром, руки в рукавицях: у кімнатах страшний холод, як і у всіх нас було в 1921–1922 роках" (Полонська-Василенко, 2011, с. 187). Попри те, що вчений працював у кількох вишах Києва, а у ВІНО займав важливі адміністративні посади, грошей катастрофічно не вистачало, адже звичайний заробіток викладачів становив лише 1/7 частину прожиткового мінімуму (Протокол загальних зборів..., 1921–1922, арк. 38). З весни 1923 р. Павлуцький важко хворів. У лютому 1924 р., прибираючи подвір'я перед власним будинком по вул. Микільсько-Ботанічній, 11 (будинок знесений 2016 р.), він застудився. 63-річний, старий, слабкий ледь одужав (Пучков, 2018а, с. 5). На початку березня, оглядаючи залишки Кабінету мистецтв, захворів на запалення легень і відійшов у засвіти 15 березня 1924 р.

На превеликий жаль, цілісного архіву вченого не збереглося. За словами М. Макаренка, "негайно після смерті Гр. Гр. хтось... зараз-таки взяв порпатися в небіжчикових паперах та матеріалах. Забрало те, що, мовляв, здається, здерто декотрі фотографічні знімки, рукописи і все загалом так переплутано та перемотлошено, що знайти тепер у цій безладній купі нікому нічого не пощастить" (Макаренко, 1927, с. 7).

Як ми вже згадували, матеріальна скрута спіткала родину Павлуцьких ще на початку 1920-х рр. На утриманні уже немолодого професора були хвора дружина, пасербиця-удова і малолітній онук. Упродовж кількох років після смерті Григорія Григоровича його дружина через численних знайомих і колег чоловіка зверталася до академіка Д. Багалія з проханням допомогти отримати персональну пенсію. Це вдалося тільки в 1927 р. (Павлуцькая Софія... Письма, 1924, арк. 1–13зв.; Павлуцькая Софія... Письма, 1925, арк. 1–23зв.; Павлуцькая Софія... Письмо..., 1926, арк. 1–2 зв.) Стали в нагоді і залишки мистецьких колекцій чоловіка, які Софія Афанасіївна змушена була продавати. Зокрема, кілька речей на початку 1930-х рр. потрапили до збірки Музею мистецтв ВУАН ім. Б. та В. Ханенків (сучасний Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвара Ханенків). Авторські художні роботи були придбані в удови Всеукраїнським історичним музеєм ім. Т. Шевченка (нині – Національний художній музей України). Більшість речей – бібліотека, науковий архів, приватне листування і фото, колекції антиків, малюнки втрачені.

Дискусія і висновки

Отже, початок 1920-х рр. виявився останнім і напруженим складним періодом у житті Г. Павлуцького. Його зацікавлення українським мистецтвом початку ХХ ст. логічно продовжилось активною громадською діяльністю у добу визвольних змагань, що була спрямована на розвиток культурної політики молодого Української держави і системи національної вищої школи. Утвердження радянської влади на теренах України змусило українську інтелігенцію підлаштовуватись під нові виклики, методи й цілі культурної політики. Професор Г. Павлуцький упродовж 1920–1922 рр. з огляду на економічну кризу в країні зосередив свою увагу на педагогічній діяльності. Він продовжував викладати історію європейського й українського мистецтва в но-

востворених або реформованих київських вишах, велику увагу приділяв підготовці слухачів до майбутньої наукової роботи. Основним місцем його роботи в цей час був Вищий інститут народної освіти ім. М. Драгоманова. З часу його створення (15 липня 1920 р.) і до смерті професора (15 березня 1924 р.) Григорій Григорович був важливою особою в інститутському житті. Як член правління брав активну участь у налагодженні роботи новоствореного ІНО, обіймав різні адміністративні посади, керував роботою низки структурних підрозділів інституту. Однак було зрозуміло, що він – релікт епохи, що минула назавжди. На нашу думку, це підтверджує історія Кабінету красних мистецтв, який просто був знищений буквально за кілька років після смерті Г. Павлуцького.

Список використаних джерел

- Alma Mater: Університет св. Володимира напередодні та в добу Української революції. 1917–1920. Матеріали, документи, спогади.* (2000). Кн. 1. Університет св. Володимира між двома революціями. Прайм.
- Базилевич, В. М. (1921, 11 листопада). [Письма Хлестакова]. Ф. 33 "Маслов Сергій Іванович, 1880–1957" (№ 3737, Арк. 1–2), Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Київ, Україна.
- Богатікова, О. (2018). Викладацька діяльність Григорія Павлуцького та розбудова вищої освіти в Україні (к. ХІХ – п. ХХ ст.). *Схід*, 1(153), 34–39.
- Денисенко, Г. Г. (2011). Павлуцький Григорій Григорович. У В. А. Смолій (Ред.). *Енциклопедія історії України: Т. 8. Па-Прик* (с. 16–17). Наукова думка. http://www.history.org.ua/?termin=Pavlutskiy_H
- Завальнюк, О. Г. (2005). Г. Павлуцький і становлення національної університетської освіти в Україні (1917–1920 рр.). *Історичний журнал*, 1, 112–120.
- Історія Київського університету.* (2019). Т. 1. ВПЦ "Київський університет".
- М. М. (1927). Григорій Григорович Павлуцький. У Г. Павлуцький. *Історія українського орнаменту*. Друкарня УАН.
- Макаренко, М. (1927). Передмова од редактора. У Г. Павлуцький. *Історія українського орнаменту*. Друкарня УАН.
- Матеріали про роботу Вищого інституту народної освіти ім. М. Драгоманова, педикіл та педкурсів Київської губернії / звіти, доповіді, протоколи, доповідні записки, статистичні відомості, учбові плани, огляди, списки викладачів.* (1921, 23 березня). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 2, Спр. 286, 93 арк.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.
- Матеріали про учбово-виховну роботу Київського інституту народної освіти та робфаку при ньому за 1921/22–1923/24 навчальні роки / протоколи, звіти, плани, програми, відомості, списки викладачів інституту та студентів робфаку* (11 жовтня 1922 р. – 1 жовтня 1924 р.). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 2, Спр. 1077, 401 арк.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.
- Музей війни і революції при Києвському університеті / поже при ВІНО.* (1919–1924). Ф. 33 "Маслов Сергій Іванович, 1880–1957" (№ 2074–2077), Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Київ, Україна.
- Народное просвещение на Украине.* (1924). Червоний шлях.
- Наукові архівні фонди рукописів і фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського.* Ф. 13-4/272. Ернст Ф. Некрологи про мистецтвознавця Г. Г. Павлуцького і художницю Є. А. Левитську. Арк. 4 (Цит. за: Сторчай, О. (2009). *Мистецька освіта в Київському університеті (1834–1924 рр.)*. Щек).
- Новицький, О. (1923–1924). [Проф. Павлуцький. Стаття, Замітка до неї]. Ф. Х. "Всеукраїнська Академія наук (ВУАН) (1918–1933). Архів і колекція документів ХІХ–ХХ ст." (№ 17859–17861, Арк. 1 зв.), Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Київ, Україна.
- Оглоблин, О. (2003). Спогади про Миколу Зерова й Павла Филиповича. *Київські неокласици*, 237–252. Факт.
- Павлуцькая Софія [Багалію] Дмитрію Івановичу. [Письмо 18 июня 1926 г. из Киева. Письмо. 27 декабря 1927 г.]. Ф. І "Комплексний фонд "Літературні матеріали" (№ 46083–46084), Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Київ, Україна.
- Павлуцькая Софія [Багалію] Дмитрію Івановичу. Письма. Март 1924. (1924, март). Ф. І "Комплексний фонд "Літературні матеріали" (№ 46085–46086), Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Київ, Україна.
- Павлуцькая Софія [Багалію] Дмитрію Івановичу. Письма: 10 марта, 12 мая 1925 г. (1925, 10 марта, 12 мая). Ф. І "Комплексний фонд "Літературні матеріали" (№ 46087–46088), Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Київ, Україна.
- Полонська-Василенко, Н. (2011). *Спогади*. Вид. дім "Києво-Могилянська академія".

Постанова Наркомосу УСРР про організацію управління вищими учбовими закладами. Доповідні записки завідуючих відділами Наркомосу про роботу відділів. Накази Наркомосу по особистому складу, списки та посвідчення співробітників (1919, 1 березня – 21 серпня). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 1, Спр. 22, 84 арк.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Протокол загальних зборів студентів Вищого інститут народної освіти ім. Драгоманова в м. Києві про підсумки академічної та учбово-виховної роботи за 1921/1922 р. та листи відповідальних працівників Київського губвідділу народної освіти про матеріальне становище київських робітників освіти, моральний настрій, стан освіти. (1921, 18 лютого – 1922, 10 липня). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 2, Спр. 287, 65 арк.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Протоколи засідань підкомісії по реорганізації інституту. (1921–1922). Ф. Р-346 "Київський державний педагогічний інститут ім. О. М. Горького Міністерства освіти УСРР" (Оп. 1, Спр. 18), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Пучков, А. (2017). Григорій Павлуцький як перший український мистецтвознавець, або Замкнений у часі просторовий обрій архітектурознавця. У Г. Г. Павлуцький. *Деревяні та муровані храми України* (с. 7–24). Видавець Олександр Савчук.

Пучков, А. (2018а). *Мистецтвознавець Григорій Павлуцький, перший український*. Алмаз.

Пучков, А. (2018б). Верхів'я статечних кипарисів: Григорій Павлуцький як перший власне український мистецтвознавець-компаративіст, або осанна здоровому глузду. В А. Пучков. *Між навігаційними щоглами: Профілі українських мистецтвознавців (архітектура і візуальне мистецтво)* (с. 95–196). Дух і літера.

Распоряжение о передаче Музею института помещения бывшей церкви Университета св. Владимира и её имущества, имеющего художественно-историческое значение (1921, 23 марта). Ф. 33 "Маслов Сергей Иванович, 1880–1957" (№ 1666, 1 арк.), Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Київ, Україна.

Резолюція Київського бюро зубкома КП/б/У від 2.VIII.1924 по доповіді про КІНО; звіти про роботу та бюлетені Інституту (1924, 9 січня – 30 грудня). Ф. 166 "Міністерство освіти і науки України, м. Київ" (Оп. 4, Спр. 634, 103 арк.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Списки адміністративного, викладацького і технічного персоналу з біографічними даними. (1920–1923). Ф. Р-346 "Київський державний педагогічний інститут ім. О. М. Горького Міністерства освіти УСРР" (Оп. 1, Спр. 11), Державний архів міста Києва, Київ, Україна.

Списки лекторів ВІНО ім. М. Драгоманова. (1921–1931). Ф. 3561 "Особистий фонд професора Олександра Петровича Оглоблина, доктора історії української культури" (Оп. 1, Спр. 259, 73 арк.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Сторчай, О. (2004). З історії мистецтвознавчої та викладацької діяльності Григорія Павлуцького. *Студії мистецтвознавчі*, 4, 58–71.

Сторчай, О. (2008). Панорамний огляд мистецько-освітніх процесів у Київському університеті 1834–1924 рр. *Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки*, 1, 270–278. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmpmn_2008_1_44.

Сторчай, О. (2009). *Мистецька освіта в Київському університеті (1834–1924): Монографія*. Щек.

Сторчай, О. (2013а). Художні твори Григорія Павлуцького на київських виставках 1910-х років. *Образотворче мистецтво*, 2, 118–119;

Сторчай, О. (2013б). Художні твори Григорія Павлуцького на київських виставках 1910-х років. *Образотворче мистецтво*, 3, 130–133.

Таранушенко, С. А. (1976). *Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України*. Будівельник.

Тезиси к докладам, письма, докладные записки Народного комиссариата просвещения УСРР в ЦК КП/б/У о состоянии высшего образования на Украине (1926, 1 января – 31 декабря). Ф. 1 "Центральний Комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м. Київ (1918–1991)" (Оп. 20, Спр. 2264, 256 арк.), Центральний державний архів громадських об'єднань та українців, Київ, Україна.

Удрис, И. (1991). Украинское искусствознание последней четверти XIX – начала XX века (Проблемы становления и развития). [Автореф. дис. канд. искусствоведения]. Московский пед. гос. ун-т имени В. И. Ленина.

Фотокартки великого формату. Ф. 3561 "Особистий фонд професора Олександра Петровича Оглоблина, доктора історії української культури" (Оп. 1, Спр. 342, 69 арк.), Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, Київ, Україна.

Цапенко, М. П. (1967). *Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков*. Стройиздат.

Цапенко, М. П. (1959). З історії шукань національного стилю в архітектурі України. *Питання історії архітектури та будівельної техніки України*, 285–302.

Эрнст, Ф. (1924). Григорий Григорьевич Павлуцкий. *Среди коллекционеров*, 5–6, 59–60.

References

Alma Mater: St. Volodymyr's University on the Eve of and during the Ukrainian Revolution. 1917–1920. Materials, documents, memoirs. (2000). B. 1. St. Volodymyr's University between the two revolutions. Prime [in Ukrainian].

Bazilevich, V. M. (1921, November 11). [Letters of Khlestakov]. F. 33 "Serhii Ivanovich Maslov, 1880–1957" (№ 3737, S. 1–2), Manuscript Institute National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi, Kyiv, Ukraine [in Russian].

Bogatikova, O. (2018). Teaching activity of Gregory Pavlutskiy and the development of higher education in Ukraine (the end of the XIX-th and the beginning of the XX-th century). *East*, 1(153), 34–39 [in Ukrainian].

Decree of the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR on the organisation of management of higher education institutions. Reports of the heads of departments of the People's Commissariat of Education on the work of the departments. Orders of the People's Commissariat of Education on personnel, lists and certificates of employees. (1919, March 1 – August 21). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (In. 2, F. 22, 84 s.), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Denisenko, G. G. (2011). Pavlutskiy Hryhorii Hryhorovych. In V. A. Smolii (Ed.). *Encyclopedia of the history of Ukraine. Vol. 8. Pa – Pryk* (pp. 16–17). Naukova Dumka. http://www.history.org.ua/?termin=Pavlutskiy_H [in Ukrainian].

Ernst, F. (1924). Hryhoriy Hryhorovych Pavlutskiy. *Among collectors*, 5–6, 59–60.

History of Kyiv University. (2019). Vol. 1. PPC "Kyiv University" [in Ukrainian].

Lists of administrative, teaching and technical staff with biographical data. (1920–1923). F. R-346 "O. M. Gorky Kyiv State Pedagogical Institute of the Ministry of Education of the Ukrainian SSR" (In. 1, F. 11), State Archives of Kyiv, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Lists of lecturers of the Higher Institute of People's Education named after M. Dragomanov (1921–1931). F. 3561 "Personal fund of Professor Oleksandr Petrovych Ogloblyn, doctor of the history of Ukrainian culture" (In. 1, F. 259, 73 s.), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

M. M. (1927). Hryhorii Hryhorovych Pavlutskiy. In H. Pavlutskiy. *History of Ukrainian ornamentation*. Printing house of the Ukrainian Academy of Sciences [in Ukrainian].

Makarenko, M. (1927). Preface by the editor. In H. Pavlutskiy. *History of Ukrainian ornamentation*. Printing house of the Ukrainian Academy of Sciences [in Ukrainian].

Materials about the educational work of the Kyiv Institute of People's Education and the workers' faculty at the 1921/22–1923/24 academic years/ protocols, reports, plans, programs, statements, lists of lecturers of the institute and students of the workers' faculty (1922, October 11–1924, October 1). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (In. 2, F. 1077, 401 s.), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Materials on the work of the Higher Institute of People's Education named after M. Dragomanov, pedagogical schools and pedagogical training courses of the Kyiv province / reports, reports, minutes, memos, statistics, curricula, reviews, lists of teachers. (1921). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (In. 2, F. 286, 93 s.), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Museum of War and Revolution at Kyiv University / later at HIPE. (1919–1924). F. 33 "Serhii Ivanovich Maslov, 1880–1957" (№ 2074–2077), Manuscript Institute National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi, Kyiv, Ukraine [in Russian].

Novytskyi, O. (1923–1924 pp.). Prof. Pavlutskiy. [Article, Note to it]. F. X "Ukrainian Academy of Sciences (1918–1933). Archive and collection of documents of the sixteenth and twentieth centuries." ((№ 17859–17861, S. 1 b. s.), Manuscript Institute National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Ohloblyn, O. (2003). Memories of Mykola Zerov and Pavlo Filipovych. *Kyiv neoclassic*, 237–252. Fakt [in Ukrainian].

Order on the transfer of the premises of the former church of the University of St. Vladimir and its property of art-historical importance to the Museum of the Institute. (1921, March 23). F. 33 "Serhii Ivanovich Maslov, 1880–1957" (№ 1666, S. 1), Manuscript Institute National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi, Kyiv, Ukraine [in Russian].

Order on the transfer of the premises of the former church of the University of St. Vladimir and its property of art-historical importance to the Museum of the Institute (1921, 23 March). F. 33 "Serhii Ivanovich Maslov, 1880–1957" (№ 1666, 1 s.), Manuscript Institute National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi, Kyiv, Ukraine [in Russian].

Pavlutskaia Sofia to [Bagalyi] Dmitri Ivanovich. Letter of 18 June 1926 from Kiev. Letter. 27 December 1927. F. I "Integrated fund "Literary materials" (№ 46083-46084)", Manuscript Institute National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi, Kyiv, Ukraine [in Russian].

Pavlutskaia Sofia to [Bagalyi] Dmitri Ivanovich. Letters. March 1924. (1924, March). F. I "Integrated fund "Literary materials" (№ 46085-46086)", Manuscript Institute National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi, Kyiv, Ukraine [in Russian].

Pavlutskaia Sofia to [Bagalyi] Dmitri Ivanovich. Letters: 10 March, 12 May 1925. (1925, March 10, May 12). F. I "Integrated fund "Literary

materials" (№ 46087-46088)", *Manuscript Institute* National Library of Ukraine named after V. I. Vernadskyi, Kyiv, Ukraine [in Russian].

Photocards of the great format. F. 3561 "Personal fund of Professor Oleksandr Petrovych Ogloblyn, doctor of the history of Ukrainian culture" (In. 1, F. 342, 69 s.), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Polonska-Vasylenko, N. (2011). *Memories*. Kyiv-Mohyla Academy Publishing House [in Ukrainian].

Protocol of the general meeting of students of the Higher Institute of People's Education named after M. Dragomanov in Kyiv on the results of academic and educational work in 1921/1922 and letters from responsible employees of the Kyiv Regional Department of Public Education on the financial situation of Kyiv educators, morale, and the state of education. (1921, February 18 – 1922, July 10). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (In. 2, F. 287, 65 s.), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Protocols of meetings of subcommittees on the reorganisation of the institute. (1921–1922). F. R-346 "O. M. Gorky Kyiv State Pedagogical Institute of the Ministry of Education of the Ukrainian SSR" (In. 1, F. 18, 20 s.), State Archives of Kyiv, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Public education in Ukraine. (1924). Chervonyi shliakh [In Russian].

Puchkov, A. (2017). Hryhoriy Pavlutsky as the first Ukrainian art historian, or the spatial horizon of an architectural historian locked in time. In H. Pavlutskyi. *Wooden and stone churches of Ukraine* (pp. 7–24). Publisher Oleksandr Savchuk [in Ukrainian].

Puchkov, A. (2018b). The tops of stately cypress trees: Hryhoriy Pavlutskyi as the first Ukrainian comparative art researcher, or hosanna to common sense. In A. Puchkov. *Between the navigational masts: Profiles of Ukrainian art historians (architecture and visual arts)*. (p. 95–196). Duh i litera [in Ukrainian].

Puchkov, A. (2018a). *Art researcher Hryhoriy Pavlutsky, the first Ukrainian*. Almaz [in Ukrainian].

Resolution of the Kyiv Bureau of the KP/b/U General Committee of 2.8.1924 on the report on the KIPE; reports on the work and bulletins of the Institute (1924, 9 January – 30 December). F. 166 "Ministry of Education and Science of Ukraine, Kyiv" (In. 4, F. 634, 103 s.), The Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Scientific archival fonds of manuscripts and phonorecordings of the M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology. F. 13-4/272.

Ernst F. Memorials of art historian H. H. Pavlutskyi and artist E. A. Levytska. S. 4 (Cit by: Storchai, O. (2009). *Art Study at Kyiv University (1834–1924)*. Shchek [in Ukrainian].

Storchai, O. (2004). From the History of Hryhoriy Pavlutskyi's Art History and Teaching. *Art Studies*, 4, 58–71 [in Ukrainian].

Storchai, O. (2008). A panoramic overview of artistic and educational processes at Kyiv University in 1834–1924. *Actual problems of artistic practice and art history*, 1, 270–278. http://nbuv.gov.ua/UJRN/apmpmn_2008_1_44 [in Ukrainian].

Storchai, O. (2009). *Art Study at Kyiv University (1834–1924)*. Shchek [in Ukrainian].

Storchai, O. (2013a). Art Works of Hryhoriy Pavlutsky at Kyiv Exhibitions in 1910's. *Fine art Magazine*, 2, 118–119 [in Ukrainian].

Storchai, O. (2013b). Art Works of Hryhoriy Pavlutsky at Kyiv Exhibitions in 1910's. *Fine art Magazine*, 3, 130–133 [in Ukrainian].

Taranushenko, S. (1976). *Monumental wooden architecture of the Left Bank of Ukraine*. Budivelnik [in Ukrainian].

Theses to reports, letters, report notes of the People's Commissariat of Education of the Ukrainian SSR to the Central Committee of the Communist Party of Ukraine on the state of higher education in Ukraine (1926, January 1 – December 31). F. 1 "The Central Committee of the Communist Party of Ukraine (CCPU), Kyiv (1918–1991)" (In. 20, F. 2264, 256 s.), Central State Archives of Public Organizations and Ukrainica, Kyiv, Ukraine [in Ukrainian].

Tsapenko, M. P. (1959). From the history of the search for a national style in Ukrainian architecture. *Issues of the history of architecture and construction equipment in Ukraine*, 285–302 [in Ukrainian].

Tsapenko, M. P. (1967). *Architecture of the Left-Bank Ukraine of the XVII–XVIII centuries*. Stroyizdat [in Russian].

Udrys, I. (1991). Ukrainian art history of the last quarter of the XIX – early XX century (Problems of formation and development). [Autoref. Diss. PhD. art history]. Moscow State V. I. Lenin Pedagogical Institute [in Russian].

Zavalniuk, O. H. (2005). H. Pavlutskyi and the Formation of National University Education in Ukraine (1917–1920). *Historical journal*, 1, 112–120 [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 01.10.2024

Прорецензовано / Revised: 06.12.2024

Схвалено до друку / Accepted: 27.12.2024

Olena LIAPINA, PhD (History), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0002-8123-3345

e-mail: liapinai@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

HRYHORII PAVLUTSKYI IN THE 1920S: AN IMAGE IN THE CONTEXT OF THE ERA

Background. *Hryhoriy Hryhorovych Pavlutskyi is an important and prominent personality in the history of the Ukrainian study of art and Ukrainian higher education. His scientific and pedagogical practice has repeatedly been the subject of study by Ukrainian researchers, but they focused on the period before 1920, especially 1917–1919, as the most fruitful for Pavlutskyi in terms of research, teaching, public and organizational activities. However, the last years of the scientist's life were not emphasized, with rather cursory mentions of his work and life at the time. The purpose of this article is to outline the main activities of Professor H. H. Pavlutskyi in the period from 1920 to 1924.*

Methods. *General scientific and historical methods made it possible to carry out a comprehensive analysis and assessment of the historical context of this topic. The facts analyzed in this article are considered in development in the context of a specific historical situation, which implies the use of the method of comparative and contrastive analysis. In selecting and analyzing the sources, a comprehensive approach, problematic-chronological, and comparative methods were applied.*

Results. *The article reconstructs the events of the last years of Professor H. Pavlutskyi's life, i. e. his pedagogical and administrative activities at the Higher Institute of People's Education named after M. Dragomanov in the early 1920s, characterize the main directions of work with students, and describes his relationships with colleagues at the institute. The final period of functioning of the Museum/Cabinet of Arts, which H. Pavlutskyi had been heading since 1898, is emphasized separately.*

Conclusions. *The beginning of the 1920s turned out to be a rather difficult period in the life of H. Pavlutskyi. In 1920–1922, due to the economic crisis in the country, he focused his attention on teaching: he continued to teach the history of European and Ukrainian art in newly established or reformed Kyiv universities and paid great attention to preparing students for future research. His main place of work at that time was the Higher Institute of People's Education named after M. Dragomanov. The professor held various administrative positions and supervised the work of several structural units of the institute. At the same time, the authorities demonstrated that he was a relic of a period that had passed irreversibly. This is confirmed by the history of the Cabinet of Fine Arts, which was destroyed just a few years after Pavlutskyi's death.*

Keywords: *Pavlutskyi, Kyiv, the Higher Institute of People's Education named after M. Dragomanov, pedagogical activity, cabinet of arts.*

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 929:75+7.047Сезанн
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.159.7>

Олена МИРОНЮК, д-р філософії, асист.
ORCID ID: 0000-0003-3854-6642
e-mail: olena.myroniuk@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПРОСТОРУ ТА ФОРМИ В ПЕЙЗАЖАХ ПОЛЯ СЕЗАННА: ГОРА СВЯТОЇ ВІКТОРІЇ ЯК КОНЦЕПТ МОДЕРНІСТСЬКОЇ ЕСТЕТИКИ

В с т у п . Досліджено творчий метод Поля Сезанна, зокрема його інноваційний підхід до відображення простору, форми та кольору в пейзажах з горою Святої Вікторії, що вплинуло на розвиток модернізму в мистецтві. Гора Святої Вікторії, зображена Сезанном понад сто разів за різних умов освітлення та погоди, стала для митця символом монументальності та сталості природи. Художник використовував її як основу для втілення універсальних форм і пошуку гармонії у світовій структурі через геометризовані мазки та композиційні рішення. Метою пропонованої роботи є аналіз творчого методу Сезанна, його новаторського підходу до перспективи та композиції, що зруйнував традиційне розуміння просторової ілюзії. Увагу зосереджено на тому, як митець створив новий просторовий підхід, де всі об'єкти – гори, дерева, будівлі – функціонують як рівноправні елементи, що взаємодіють між собою та розкривають глибшу структуру природи.

М е т о д и . У дослідженні використано історико-біографічний метод для аналізу творчого шляху Сезанна, контекстуальний метод для вивчення впливу культурних і соціальних факторів на його стиль, а також візуально-аналітичний метод, що дає змогу дослідити особливості передання простору, перспективи, кольорової структури та композиції в пейзажах митця.

Р е з у л ь т а т и . Аналізуючи творчий спадок Поля Сезанна, можемо побачити, що митець не просто зображав природу, а й створював нову модель сприйняття, де природні елементи стають засобами вираження універсальних структур і взаємодій. З огляду на це його роботи з горою Святої Вікторії стали взірцем нового просторового мислення, що вплинуло на модернізм і подальший розвиток мистецтва.

В и с н о в к и . Підтверджено, що творчий підхід Сезанна до пейзажу з горою Святої Вікторії заклав основи нового розуміння просторової композиції. Це сприяло розвитку модерністських течій у мистецтві та змінило традиційне уявлення про взаємодію об'єктів у картині.

К л ю ч о в і с л о в а : Поль Сезанн, пейзаж, мотив, ключовий мотив, гора Святої Вікторії, гора Сент-Віктуар.

Вступ

Творчість Поля Сезанна, зокрема його численні пейзажі із зображенням гори Святої Вікторії, є унікальним прикладом інноваційного підходу до трактування простору, форми та кольору, що зумовило його значний вплив на розвиток модерністських течій у мистецтві. Мотив гори Святої Вікторії, до якого Сезанн повертається протягом останнього десятиліття свого життя, створюючи понад сто її зображень за різних умов освітлення, погоди та з різних точок огляду, став своєрідною "музою" для митця, через яку він прагнув передати сталість і монументальність природи, виводячи її на рівень абстракції. Гора в роботах Сезанна перетворюється на символ його пошуку універсальних форм і закономірностей світу, що художник втілював через геометризовані мазки, лінії та композиційні рішення.

Мета і завдання дослідження полягають у глибокому вивченні творчого методу Поля Сезанна, зокрема його новаторського підходу до перспективи, композиції та використання кольору, що привело до руйнування традиційного розуміння просторової ілюзії в мистецтві. Стаття покликана виявити, як Сезанн створив нову модель простору, де всі об'єкти композиції, такі як гори, дерева, будівлі, взаємодіють як рівноправні елементи, розкриваючи їхню "тектоніку" і глибшу структуру. Основні завдання публікації полягають в аналізі робіт Поля Сезанна з використанням пейзажу гори Святої Вікторії та його власного підходу до перспективи й композиційної побудови, що відрізняє його від інших художників.

Методи

У статті використані різні методи для аналізу творчості Поля Сезанна, що дає змогу комплексно дослідити його підходи до пейзажного живопису. Історико-біографічний метод допомагає вивчити творчий шлях художника й обставини створення різних картин, що зображають Прованс. Контекстуальний метод розкри-

ває вплив культурних і соціальних чинників на стиль Сезанна, зокрема його прагнення до монументальності та стабільності форм. Візуально-аналітичний метод застосовано для докладного розгляду кожного зображення, зокрема особливостей передання простору, перспективи, кольорової структури та композиції.

Результати

Поль Сезанн усе життя захоплювався пейзажами рідного Провансу, який він вважав одним із класичних ландшафтів поряд із Грецією та Італією. Упродовж останніх десятиліть своєї творчості він приділяв особливу увагу цій місцевості, проводив довгі дні, блукаючи цими місцями, інколи просячи притулку на ніч у місцевих фермерів. Проте деякі місцевості Провансу притягували його знову і знову — зокрема Гардан й околиці Естака, однак найбільше його захоплювала гора Святої Вікторії або гора Сент-Віктуар. Саме ця гора стала ключовим мотивом у творчості Сезанна (Machotka, 2014, р. 224).

Гора Сент-Віктуар розташована на північ від Екс-ан-Провансу, міста, де народився і жив митець. Вона зачарувала Сезанна ще в юності. У пізні ж роки своєї творчості він неодноразово повертався до неї, створивши понад сто її зображень з різних точок огляду. У своїх роботах він передавав гору в різних атмосферних умовах, демонструючи, як її вигляд змінювався залежно від погоди, пори року чи часу доби. Нині відомо понад шістьдесят збережених картин цієї гори, кожна з яких відображає її різні ракурси й освітлення (Zeri, & Dolcetta, 2000, р. 48).

Сезанн прагнув розкрити міць геологічних пластів, що відкривалися перед ним, підкреслюючи їхню непорушність і сталість, які для нього символізували велич світу. Улюблена трикутна композиція митця ще більше підкреслювала цю стійкість і монументальність. Пейзажі Святої Вікторії позбавлені неспокою, притаманного раннім роботам Сезанна; натомість, вони сповнені про-

стоти та стриманої сили. Ці твори також відображають пошуки Сезанна у сфері передання простору, зокрема його експерименти з перспективою. Художник зазначав: "Лінії, паралельні горизонту, передають простір, лінії, перпендикулярні горизонту, надають картині глибини" (Conversations..., 2001, р. 256). Отже, він повністю перевернув традиційні уявлення про перспективу, що панували навіть серед імпресіоністів. У його пейзажах створюється враження, що митець, разом із глядачем, перебуває всередині зображеного простору, який то звужується, то розширюється, набуваючи динаміки та глибини (Shiff, 1986, р. 318).

На противагу імпресіоністам Поль Сезанн у своїй творчості не зосереджувався на фіксації швидкоплинних "тут і зараз", а мав за мету виявити фундаментальну сутність пейзажу, показати сталість форм і кольорів світу. У серії пейзажів з горою Святої Вікторії він, з одного боку, створював точні зображення реального світу, де кожен житель Провансу міг би впізнати цей краєвид і сказати: "Так, це, безперечно, гора Святої Вікторії" (Danchev, 2013, р. 400). Однак, з іншого боку, художник прагнув показати глядачеві абстрактну "ідею" гори, згладжуючи другорядні деталі й акцентуючись на її сутності.

Однією з ранніх робіт, де зображено цей мотив, є полотно "Залізнична траншея" (1870), що зберігається в Новій Пінакотекі в Мюнхені (<https://www.sammlung.pinakothek.de/de/artwork/k2xnB1NxPd>). Ця картина виконана в імпресіоністичній манері, однак Сезанн тут не розчиняє форми в атмосферному середовищі, а зображує звичайний пейзаж околиць Екса з урочистою суворістю, використовуючи рішучі, широкі мазки та великі кольорні плями (рис. 1). Предмети на картині не втрачають своєї матеріальності – земля, пісок і скелі не розчиняються в повітрі, а залишаються реальними та фізичними. Планування картини майже паралельне, що веде погляд глядача до центру, де сяє світла виїмка дороги.

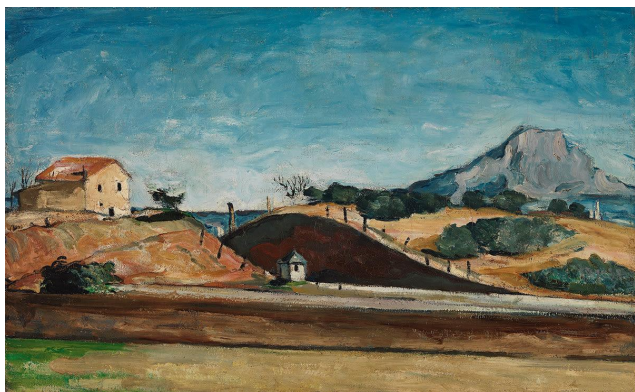

Рис. 1. Сезанн П., "Залізнична траншея"
(1870 – *La Tranchée du chemin de fer*),
полотно, масляні фарби, 80 × 129 см. Нова Пінакотек, Мюнхен (Німеччина)

Однак пізніше він буде звертатись до її зображення дедалі частіше. Уперше гору як мотив художник згадає у листі до свого друга Еміля Золя, написаному 14 квітня 1878 р., де він висловив своє захоплення пейзажем, який бачив з вікна поїзда: "Коли я їхав до Марселя, був у компанії мес'є Жібєрта. Ці люди бачать правильно, але мають очі професорів. Там, де поїзд проходить біля будинку Алексіса, на східній стороні з'являється приголомшливий мотив: гора Сент-Віктуар і скелі, що домінують над Борекай. Я сказав: «Який чудовий мотив», а він відповів: "Лінії занадто сильно похитуються»"

(Cezanne, & Rewald, 1995, pp. 158–159). Цей лист був написаний через пів року після відкриття залізничної лінії між Ексом і Марселем, включно із цим залізничним мостом. І невдовзі після нього Сезанн починає створювати цілу серію картин із зображенням цієї гори. Цілком імовірно, що картини Сезанна із зображенням гори Сент-Віктуар були натхнені його враженнями від краєвидів, які він бачив під час подорожі потягом через цей залізничний міст у долині Арк. Сезанн стверджував, що пейзаж, побачений із рухомого потяга, був прекрасним; ці естетичні переживання знайшли відображення у його картинах. Сезанн, очевидно, не робив точних ескізів краєвиду з вікна рухомого потяга. Однак, з огляду на адаптацію модернізованого бачення до художньої творчості, дуже важливо визнати, що художник малював природні пейзажі, застосовуючи новий тип сприйняття.

Одна з найвідоміших робіт цього періоду — "Гора Святої Вікторії з боку каменоломні Бібемус" (1897), що зберігається в колекції Балтиморського музею мистецтв (<https://collection.artbma.org/objects/37453/mont-sainte-victoire-seen-from-the-bibemus-quarry>). На ній художник використовує теплі помаранчеві тони, щоб виділити скелі на передньому плані, надаючи їм більшої виразності порівняно із самою горою (рис. 2). У такий спосіб він створює відчуття глибини, об'єднуючи ближній і дальній плани через гармонійне поєднання блідо-сірих і блакитних кольорів, що пов'язують скелі з горою (Belaid, 2016).

Рис. 2. Сезанн П., "Гора Святої Вікторії з боку каменоломні Бібемус"
(1897 – *La Montagne Sainte-Victoire vue de la carrière Bibémus*), полотно, масляні фарби,
65,1 × 81,3 см. Балтиморський музей мистецтв

Дослідники часто відзначають, що пейзажі Поля Сезанна мають структуру, яка резонує з його натюрмортами, що, на перший погляд, може видатися парадоксальним. Однак для Сезанна принципової відмінності між природними та штучними об'єктами не існує (Bresson, 1997, р. 136). Як у натюрмортах, так і в пейзажах він застосовує однакові принципи композиційної побудови. Художник з однаковою увагою впорядковує елементи. Усі ці об'єкти підпорядковуються єдиному пластичному задуму, через який Сезанн прагне розкрити їхню тектоніку та внутрішню структуру. Він досліджує закони гармонії у природі, намагаючись показати глядачеві нову концепцію бачення світу (Миронюк, 2016, с. 373–376).

Отримавши солідний спадок після смерті батька, Поль Сезанн повертається в рідний Прованс й обирає

спокійне та усамітнене існування. У його останніх роботах простежується трансформація зображення – обриси гори Святої Вікторії стають менш чіткими, перетворюючись на абстрактні форми. Це можна розглядати як еволюцію його техніки в напрямі аналітичної кубістичної манери, що зосереджена на переданні об'ємів і просторових відносин через сукупність кольорових площин і ритмів (Borghesi, 1999, p. 144).

Картина Поля Сезанна "Гора Сент-Віктуар з великою сосною" (1886–1887) зі збірки Філіпса у Вашингтоні (<https://www.phillipscollection.org/collection/mont-sainte-victoire>) є одним із найяскравіших прикладів його пізнього періоду творчості, коли художник активно досліджував взаємодію між природними формами та власними методами зображення (рис. 3). Це полотно знаменує його новаторський підхід до пейзажного живопису, де структура та форма природи перетворюються на засіб для глибокого вивчення простору, кольору й композиції (Becks-Malorny, 2016, p. 95). Композиційно картина розділена на дві основні частини: на передньому плані ми бачимо могутню, масивну сосну, що домінує над пейзажем, а далі на тлі – гора Сент-Віктуар, улюблений мотив Сезанна. Сосна, розташована ліворуч, ніби обрамляє і водночас вступає у діалог із горою, створюючи тонку рівновагу між близьким і далеким, масивним і легким. Така композиція допомагає художникові зосередитися на двох різних формах сприйняття простору: сосна представляє "близьке бачення", а гора на тлі – "далеке бачення", що водночас об'єднані в єдину картину. Ключовий аспект цієї роботи – це відмінна структура мазків. Сезанн застосовує короткі, ритмічні мазки, що створюють відчуття вібрації та пульсації природи. Його спосіб накладання фарби, де мазки пензля залишаються видимими, формує не лише об'єкти, але й саму матеріальність простору. Стовбур і гілки сосни зображені чіткими, вертикальними мазками, що підкреслюють їхню твердість і вагу, тоді як хмари та небо на задньому плані мають м'якшу, плавну текстуру, що створює контраст між двома зонами картини.

Колірна гама полотна демонструє вишукане поєднання теплих і холодних тонів. Земля й сосна зображені у приглушених зелених, коричневих й охристих відтінках, що гармоніюють із блакитними та сірими тонами неба й гори. Сезанн грає на нюансах світла й тіні, де відтінки накладаються, що надає об'єктам не лише фізичної об'ємності, але й почуття глибини. Особливо важливою є форма сосни. Її могутній стовбур і розлогі гілки підкреслюють вертикальну спрямованість композиції, надаючи пейзажу відчуття стійкості та кореневої міцності. Водночас сосна з її густими гілками створює своєрідну рамку для іншої головної форми – гори Сент-Віктуар. Це вводить у композицію глибоку взаємодію між двома природними елементами, що мають власну структуру і форму, але об'єднані єдиним простором полотна. Картина також утілює ідею часу та зміни. Сосна, з її статичною, майже монументальною присутністю, уособлює тривкість природи, тоді як зміни в освітленні та кольорних відтінках передають динамічність іплинність часу. Сезанн акцентує не лише на формі об'єктів, але й на їхній енергетичній взаємодії, що підсилюється через ритмічну організацію мазків і гармонію кольорів.

Це полотно є чудовим прикладом того, як художник трансформує реальність, виводячи її за межі традиційного сприйняття і надаючи їй нових візуальних і концептуальних сенсів. Як і в усіх десяти полотнах і сімнадця-

ти акварелях, присвячених Полем Сезанном горі Сент-Віктуар у період з 1904 по 1906 р., ця гора обмежена верхньою третьою аркуша. Ідеально розташована на задньому плані, вона ніби нависає над глядачем. Око, не маючи можливості встановити чіткі пріоритети, сприймає зображення цілісно, через послідовність переходів, аналогічних тим, які його створили: кожен мазок пензля натякає на просторовий план, пов'язаний з іншими через білі проміжки. Навіть коли ці мазки згущуються у щільніші вузли, результат численних модуляцій кольору не набуває денотативної функції, а слугує суто вказівником ритмів і напрямків. Між легкістю повітряної компоненти та строгістю структури виникає "сітчаста" напруга, що розташовує лінії та силові поля, об'єднуючи кожну точку з іншою, забезпечуючи рівновагу без її жорсткої фіксації та не відкидаючи можливих подальших вібрацій (Becks-Malorny, 2016, p. 95).

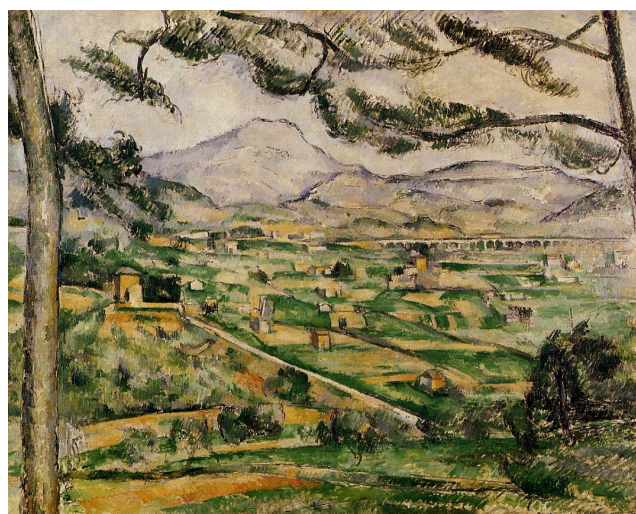

Рис. 3. Сезанн П., "Гора Святої Вікторії з великою сосною" (1886–1887 – La Montagne Sainte-Victoire au grand pin), полотно, масляні фарби, 59,7 × 72,5 см. Зібрання Філіпса, Вашингтон, США

А картина "Гора Сент-Віктуар" (1904–1906) зі збірки Художнього музею (<https://artmuseum.princeton.edu/cezanne-modern/cézanne/mont-sainte-victoire>) Принстонського університету (рис. 4) є прикладом того, як Сезанн інтегрував новий підхід до зображення реальності та форми, що кардинально змінило підхід до пейзажного живопису і вплинуло на розвиток модернізму. На перший погляд, композиція картини видається класично збалансованою. Гора Сент-Віктуар займає верхню третину полотна, немов величезний, стабільний масив, що домінує над пейзажем, але водночас не "придушує" його. Розташування гори на відстані створює ефект простору, а горизонтальна лінія, що перетинає пейзаж, розділяє землю і небо, забезпечуючи чітку структурну опору для композиції. Замість звичних методів глибини та ілюзії простору художник використовує ритмічні мазки пензля, що надають площині живопису "складену" текстуру. Кожен мазок ніби окремо "працює" на формування просторових відносин у картині, а також сприяє передачі маси й об'єму. Товсті горизонтальні мазки на передньому плані створюють ефект важкості та стабільності землі, тоді як більш тонкі та хаотичні мазки у верхній частині картини передають легкість і динаміку неба (Gigli, 2017, p. 2).

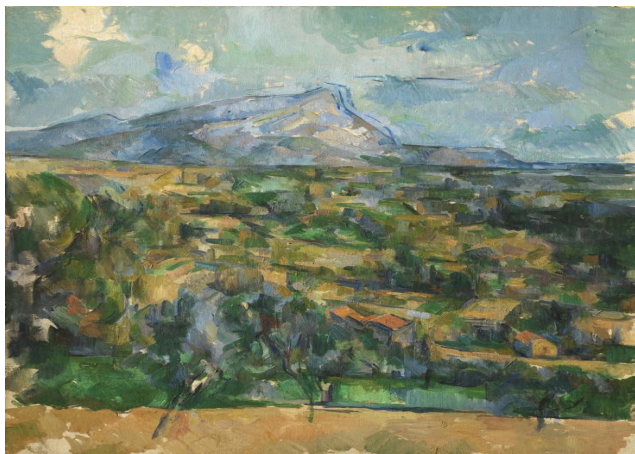

Рис. 4. Сезанн П., "Гора Святої Вікторії"
(1904–1906 – Mont Sainte-Victoire),
полотно, масляні фарби, 65,1 × 83,8 см.
Художній музей Принстонського університету, США

Колірна палітра роботи витримана – теплі охристі та зелені тони пейзажу контрастують із прохолодними блакитними тонами неба. Гора, зображена у поєднанні сірих, блакитних і рожевих відтінків, не виглядає монолітною – її поверхня живе і "дихає" завдяки різним колористичним нюансам, що дають змогу глядачу відчувати складність природного світла. Ще одна характерна риса полотна – це структура мазків, Сезанн відмовляється від гладкої поверхні, що надає його роботам динаміки та внутрішньої енергії. Природа в його виконанні сприймається не як статична реальність, а як постійно змінюваний організм, що перебуває у процесі становлення. Навіть у похилому віці Сезанн щодня підіймався тими самими стежками, якими ходив у юності разом з найближчими друзями – Емілем Золя та Жаном Батістом Байлем. Ностальгія за місцями дитинства спонукає до пошуку втраченого та відродження реальності, яка була фрагментована і позбавлена зв'язків. Будь-яке бачення розпадається, руйнуючи власну структуру, і щоб речі знову з'явилися з вічності, де вони укріті, вони мають проявитися так, як під час пробудження сприйняття: кожен найменший конкретний фрагмент, якщо він був, є і буде далі. Це безперервне відновлення формування образу, яке Сезанн називав "réalisation", є нескінченним і незавершеним процесом (Gigli, 2017, р. 2).

Гора Святої Вікторії стала останньою великою "музою" Сезанна. 15 жовтня 1906 р. художник вирушив на пленер з метою працювати над пейзажем гори. Дорогою він потрапив під сильний дощ, внаслідок чого захворів на пневмонію. 23 жовтня того ж року Поль Сезанн помер, не закінчивши своєї останньої роботи (Borghesi, 1999, р. 144).

Дискусія і висновки

Отже, образ гори Святої Вікторії має фундаментальне значення для мистецької спадщини Сезанна. Він прагнув передати її в різних атмосферних умовах, демонструючи зміну кольорової гами залежно від часу доби, сезону та погодних змін. Протягом останнього десятиліття свого життя Сезанн зобразив цей мотив понад сто разів, що свідчить про його глибокий інтерес до феноменології ландшафту та простору. Якщо аналізувати ці роботи через призму художніх категорій, можна побачити еволюцію його стилю: від раннього, більш традиційного зображення, до пізніх експериментів, де домінують кольорові модуляції та гра геометричних форм. Цей перехід демонструє увагу художника, яка

постійно зростає, до проблеми пластичної організації зображуваного простору, що стало його внеском у формування нових художніх напрямків, зокрема кубізму. Сезанн втілює ідею "аналітичного" підходу до природи, де форми не тільки репрезентують дійсність, а й слугують засобом виявлення прихованих закономірностей і ритмів світу. У своїй пізній манері Сезанн приділяє особливу увагу структурі й анатомії пейзажу, розкриваючи його геометричну основу. Через багаторазові повторення мотиву гори Святої Вікторії він досліджує взаємодію форми та кольору, простору й композиції, створюючи ефект багатовимірного бачення. Кожне полотно виявляє новий спосіб інтерпретації цього образу, показуючи, як змінюється сприйняття форми залежно від особистих емоційних і психологічних станів художника, а також зовнішніх чинників, що впливають на його бачення. Отже, творчий метод Сезанна, що ґрунтується на структурному аналізі форми та кольору, став основою для подальшого розвитку модернізму, зокрема в аспекті дослідження просторових та абстрактних відносин у живописі. Його пейзажі з горою Святої Вікторії не лише втілюють особисту рефлексію художника над природою, а й стають символом його пошуку універсальних законів образотворчого мистецтва, що значною мірою вплинули на наступні покоління художників.

Список використаних джерел

- Миронюк, О. (2016). Гора Сент-Віктвар як один із ключових мотивів у творчості П. Сезанна. У *Дні науки історичного факультету (до 150-річчя з дня народження М. С. Грушевського)* (pp. 373–376). КНУ імені Тараса Шевченка.
- Becks-Malorny, U. (2016). *Paul Cézanne, 1839–1906: Pioneer of Modernism*. Taschen America LLC.
- Belaïd C., (2016). La montagne Sainte-Victoire vue de Bibémus – Paul Cézanne. <http://www.french-artzzz.net/fr/la-montagne-sainte-victoire-vue-de-bibemus-paul-cezanne>
- Borghesi, S. (1999). *Cézanne Art Book*. Dorling Kindersley Publishers Ltd.
- Bresson, R. (1997). *Notes on the Cinematographer*. Green Integer.
- Cézanne, P., & Rewald, J. (1995). *Paul Cézanne, Letters*. Trans. Marguerite Kay, Da Capo Press. 374 p.
- Conversations with Cézanne. (2001). *Documents of Twentieth-Century Art*. University of California Press.
- Danchev, A. (2013). *The Letters of Paul Cézanne*. J. Paul Getty Museum.
- Gigli, A. (2017). *Paul Cézanne, Montagna Sainte-Victoire, 1904–1906*. De Pictura n. 2.
- Machotka, P. (2014). *Cézanne: Landscape into Art*. Arbor Vitae.
- Shiff, R. (1986). *Cézanne and the End of Impressionism: A Study of the Theory, Technique, and Critical Evaluation of Modern Art*. University of Chicago Press.
- Zeri, F., & Dolcetta, M. (2000). *Cézanne: Mont Sainte-Victoire*. One Hundred Paintings Series.

References

- Becks-Malorny, U. (2016). *Paul Cézanne, 1839–1906: Pioneer of Modernism*. Taschen America LLC.
- Belaïd C., (2016). La montagne Sainte-Victoire vue de Bibémus – Paul Cézanne. <http://www.french-artzzz.net/fr/la-montagne-sainte-victoire-vue-de-bibemus-paul-cezanne>
- Borghesi, S. (1999). *Cézanne Art Book*. Dorling Kindersley Publishers Ltd.
- Bresson, R. (1997). *Notes on the Cinematographer*. Green Integer.
- Cézanne, P., & Rewald, J. (1995). *Paul Cézanne, Letters*. Trans. Marguerite Kay, Da Capo Press. 374 p.
- Conversations with Cézanne. (2001). *Documents of Twentieth-Century Art*. University of California Press.
- Danchev, A. (2013). *The Letters of Paul Cézanne*. J. Paul Getty Museum.
- Gigli, A. (2017). *Paul Cézanne, Montagna Sainte-Victoire, 1904–1906*. De Pictura n. 2.
- Machotka, P. (2014). *Cézanne: Landscape into Art*. Arbor Vitae.
- Myroniuk, O. (2016). Mount Sainte-Victoire as a Key Motif in Paul Cézanne's Work. In *Days of science of the historical faculty (up to 150 years since the day of the people of M. S. Grushevsky)* (pp. 373–376). Taras Shevchenko National University of Kyiv [in Ukrainian].
- Shiff, R. (1986). *Cézanne and the End of Impressionism: A Study of the Theory, Technique, and Critical Evaluation of Modern Art*. University of Chicago Press.
- Zeri, F., & Dolcetta, M. (2000). *Cézanne: Mont Sainte-Victoire*. One Hundred Paintings Series.

Отримано редакцією журналу / Received: 02.09.2024
Прорецензовано / Revised: 06.12.2024
Схвалено до друку / Accepted: 27.12.2024

Olena MYRONIUK, PhD, Assist.
ORCID ID: 0000-0003-3854-6642
e-mail: olena.myroniuk@knu.ua
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

TRANSFORMATION OF SPACE AND FORM IN THE LANDSCAPES OF PAUL CÉZANNE: MONT SAINTE-VICTOIRE AS A CONCEPT OF MODERNIST AESTHETICS

Background. This article explores Paul Cézanne's artistic method, focusing on his innovative approach to rendering space, form, and color in landscapes featuring Mont Sainte-Victoire, which significantly influenced the evolution of modernist art. Painted over a hundred times under various lighting and weather conditions, Mont Sainte-Victoire became a symbol of nature's monumentality and permanence for Cézanne. He employed it as a foundation for embodying universal forms and for seeking harmony within the world's structure through geometric brushstrokes and compositional solutions. The study aims to analyze Cézanne's creative method, particularly his pioneering approach to perspective and composition, which disrupted traditional spatial illusion in art. This article emphasizes how Cézanne established a novel spatial approach, wherein all objects – mountains, trees, and buildings – interact as equal elements that reveal a deeper structure of nature through their relationships.

Methods. The research applies a historical-biographical method to trace Cézanne's artistic journey, a contextual method to examine cultural and social influences on his style, and a visual-analytical method to closely investigate the unique features of space, perspective, color structure, and composition in his landscapes.

Results. Analyzing Cézanne's legacy reveals that he did not merely depict nature but created a new model of perception, where natural elements become vehicles for expressing universal structures and interactions. His works featuring Mont Sainte-Victoire, therefore, exemplify a new spatial mindset that influenced modernism and subsequent developments in art.

Conclusions. The study confirms that Cézanne's approach to landscapes with Mont Sainte-Victoire laid the groundwork for a new understanding of spatial composition, which led to the development of modernist movements in art and transformed traditional conceptions of object interactions within the pictorial plane.

Keywords: Paul Cézanne, landscape, motif, key motif, Mont Sainte-Victoire, Mount Sainte-Victoire.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; або в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses, or interpretation of data; in the writing of the manuscript; or in the decision to publish the results.

УДК 930.1:378.4(477.411):329.78-057.87(=162.1)"1861"
DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2024.159.8>

Антон СТОЛЯРОВ, асп.
ORCID ID: 0009-0000-3448-0135
e-mail: carpe_diem@knu.ua

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

СТУДЕНТСЬКЕ ЗАВОРУШЕННЯ В УНІВЕРСИТЕТІ СВ. ВОЛОДИМИРА 1861 РОКУ

Вступ. Розглянуто події напередодні польського Січневого повстання 1863–1864 рр. у Києві. Метою пропонованого дослідження є висвітлення перебігу студентських заворушень у Києві восени 1861 р., що стали передвісником майбутнього повстання. Проаналізувавши історіографічний стан дослідження цієї теми, зроблено висновок, що серед українських істориків ще не було створено праці, яка б достатньо охоплювала проблематику теми студентських протестів і ролі Університету св. Володимира в контексті повстання.

Методи. У дослідженні використано загальнонаукові та загальноісторичні методи, зокрема контент-аналіз, синтез, індукція та системний підхід. Для порівняння джерел застосовано компаративний метод, а історико-генетичний метод допоміг встановити логічний ланцюг подій. Також було використано історико-системний метод для врахування різних факторів і подій, що забезпечило об'єктивний аналіз.

Результати. У ході дослідження з'ясовано, що київські студенти польського походження були ключовими рушіями протестів проти імперської влади упродовж 1861 р. Протест виявлявся у носінні заборонених елементів одягу, а також в організації костельних маніфестацій. Це породжувало поступову напругу між учасниками протестних акцій та імперською владою, що вилилося у фізичні сутички й погром в Університеті св. Володимира в Києві.

Висновки. Студентські протести в київському Університеті св. Володимира 1861 р., організовані польською молоддю, відзначалися маніфестаціями проти російського імперського правління. Влада спочатку не вживала жорстких заходів, але згодом посилювала репресії, що призвело до радикалізації протестів і заворушень. Університетська адміністрація і частина студентів підтримали владу, щоб уникнути закриття закладу. Громадськість Києва мала різну реакцію: від підтримки протестів до обурення студентським заворушенням. Події того часу стали прологом до Січневого повстання за участі студентів Університету св. Володимира, унеможливаючи подальшу мирну боротьбу польської громадськості проти імперської влади.

Ключові слова: Університет св. Володимира, студентство, Російська імперія, польське повстання 1863–1864 рр., національні рухи, студентський рух.

Вступ. У 2024 р. минає 150-та річниця польського Січневого повстання 1863–1864 рр., події якого динамічно розгорталися і на Правобережжі сучасної України. Його підсумки багато в чому змінили суспільне обличчя цього регіону, до того ж його відголоски позначилися й на розвитку українського руху в Російській імперії середини XIX ст.

У нашому дослідженні розглянуто студентське заворушення в Університеті св. Володимира, що відбулося восени 1861 р. й було передвісником до майбутнього повстання.

Тривалий час події Січневого повстання й передумови до нього лишалися поза межами наукових інтересів вітчизняних істориків. Частково це можна пояснити тим, що ще сучасники тих подій витлумачували це повстання як чуже для національного українського руху, не вбачаючи в ньому жодних перспектив для розвитку української справи.

Чи не вперше польський рух 1850–1860 рр. став об'єктом історичних досліджень у середині минулого століття. Радянські історики до річниці Січневого повстання підготували серію збірників документів, як, наприклад, двотомну працю "Восстание 1863 года. Материалы и документы. Общественно-политическое движение на Украине в 1856–1864 гг." (Восстание 1863 года..., 1964). Крім того, вийшли також статті і монографії, присвячені цій події.

Одним з найпомітніших серед них є науковий доробок Г. Марахова, який приділяв достатньо уваги проблемі польського національного руху на Правобережжі напередодні та під час Січневого повстання. У праці "Польское восстание на Правобережной Украине" (Марахов, 1967) автор докладно розглядає, яким було місце цього регіону в підготовці та проведенні повстання. Учений зробив акцент і на тому, якою була роль Київського університету та його студентів у цих подіях. Однак учений більше уваги приділив цьому питанню в

монографії "Киевский университет в революционно-демократическом движении" (Марахов, 1984). У ній автор дослідив переддень Січневого повстання, зокрема в загальних рисах описав студентські заворушення за участі польської молоді в 1861 р.

Проте до висновків із цих праць, на нашу думку, потрібно ставитися з певною часткою критики. Це викликано тим, що в роботах простежується вплив радянських історіографічних догматів.

Ключовим, на нашу думку, є аналіз видатного знавця історіографії Л. Зашкільняка, у якому він надав характеристику стану дослідження польського Січневого повстання в українській історичній науці. Дослідник дійшов висновку, що польське повстання 1863–1864 рр. не належить до пріоритетних тем у сучасній історіографії й досі не було написано монографії, присвяченої важливим аспектам саме цієї події (Зашкільняк, 2013). Ми можемо констатувати, що такий стан справ щодо зазначеної теми залишається незмінним і дотепер.

Не оминали увагою студентські заворушення 1861 р. та Січневе повстання викладачі й науковці Київського університету ім. Т. Шевченка під час підготовки колективної монографії про історію цього навчального закладу в редакціях 2014 та 2019 рр. (Губерський та ін., 2014; 2019). Певна річ, що означені в нашій статті події не були основним предметом розгляду дослідниками, а тому студентські маніфестації та заворушення в 1861 р. згадані цілком побіжно.

Однією зі спроб комплексно осягнути феномен Січневого повстання для України було здійснено з написанням колективної монографії "Польське національне повстання 1863–1863 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів" (Кривошея, & Моравець, 2021). Як зазначають самі автори, у роботі здійснено спробу неупереджено проаналізувати це повстання, його хід і передумови через окремі розділи, написані різними істориками. Участь польського студентства та його акти непоко-

ри напередодні Січневого повстання, на жаль, не були серед пріоритетних завдань дослідження, тому це питання розглянуто лише епізодично.

Однією з найновіших і дотичних до об'єкта нашого дослідження є стаття В. Шандри та О. Карліної (Шандра, & Карліна, 2023), у якій дослідники здійснили ґрунтовне висвітлення підготовки та перебігу польських демонстрацій на Правобережжі України на період 1861–1862 рр., їхніх форм й ідеологічного підґрунтя, позицію українофільського руху щодо них тощо. У цій статті вчені неодноразово звертали увагу на участь київських студентів у маніфестаціях, у загальних рисах подали опис студентських протестів на осінь 1861 р. Важливим є і те, що авторки здійснили деконструкцію раніших висновків щодо подій того часу, які були зроблені радянською історіографією.

Тож, як бачимо, тема протестних подій у Києві восени 1861 р. залишається ще малодослідженою, а ще менше уваги науковців привернуло питання щодо місця Київського університету, його студентів, адміністрації та викладачів у зазначених подіях.

Мета дослідження – розкрити перебіг студентських заворушень у Києві, що відбулися восени 1861 р. **Завданнями** дослідження є: визначити підстави для протестних маніфестацій у Києві на 1861 р., їхній характер, роль викладачів і студентів у них; особливості реакційної політики імперської влади й адміністрації Київського університету на участь студентів у протестних акціях і заворушеннях; сфокусувати увагу на загальну атмосферу всередині університету та у місті Києві під впливом заворушень польських студентів; охарактеризувати значення згаданих подій у подальшому розгортанні Січневого повстання.

Методи

Задля досягнення поставленої мети і завдань у ході дослідження ми використовували як загальнонаукові, так і загальноісторичні методи. Під час дослідження було застосовано такі загальнонаукові методи, як метод контент-аналізу, синтезу, індукції, а також ми дотримувалися системного підходу. Задля повнішого розкриття джерел у дослідженні застосовано компаративний метод. Історико-генетичний метод використано для встановлення загального логічного ланцюга перебігу історичних подій у зазначений період. Історико-системний метод дав змогу врахувати різноманітні фактори та події задля найбільш об'єктивного та повного висвітлення результатів дослідження.

Результати

1861 рік став доволі насиченим на події часом для українських земель, що були під контролем Російської імперії. Уже на початку цього року вийшов довгоочікуваний маніфест про скасування кріпацтва. Тоді ж відбулися заворушення у Варшаві, що збурили польську громадськість міста Києва та здійснили, зокрема, вплив і на Університет св. Володимира.

Варто констатувати, що патріотичні маніфестації розпочалися у Варшаві ще в 1858 р. Присвяченими вони були переважно річницям російсько-польського протистояння (Шандра, & Карліна, 2023, с. 70). Водночас саме драматичні події на початку 1861 р. дали можливість розгорнутися маніфестаціям і за межами Царства Польського.

Як відомо, у лютому 1861 р. варшавські студенти здійснили протестні дії з вимогами проведення реформ і дотримання імперською владою базових прав. Це переросло у більш заворушення, що закінчилося збройним придушенням і вбивством деяких із демонстрантів.

Звістка про це хвилю прокотилася Російською імперією, досягнувши й Києва.

Одним із лідерів тих подій був архієпископ Антоній Мельхior Фіалковський, який активно підтримував польську громадськість у Варшаві й очолив похоронну процесію за убитими під час протестів. Як моральний авторитет навіть далеко за межами Варшави, він багато в чому впливав на польські маніфестації і на Правобережжі. У своїй "Молитві за свободу Польщі" Фіалковський зазначав: "Від сьогодні й на роки гербом нашим є терновий вінець. Такий самий, якими увінчані труни полеглих. Знайте, що та корона значить: терпіння, страждання, жертвовність, прощення, визволення" (Архієпископ Фіалковський..., 1861, арк. 1).

Окрім того, у "Зверненні до моїх сестер" Фіалковський наголошував, що "від моря до моря, від Дніпра до Одру" поляки мають носити жалобний одяг, аж доки у боротьбі не буде знову відновлено польську державність. "Сьогодні ми боремося молитвою та скорботою, яку силою не подолати", – підкреслював він (Архієпископ Фіалковський..., 1861, арк. 2).

Можна стверджувати, що його слова багато в чому стали певною програмою національної боротьби польського населення на 1861 р., що ґрунтувалася на мирних формах протесту проти імперського засилля. Уже доволі скоро після цього київські жінки польського походження зодягнулися в чорний одяг. І хоч студенти переважно не дотримувалися цієї жалоби в одязі, проте й вони були ревними до приписів Фіалковського: літургії з виконанням заборонених імперією гімнів стали їхньою формою протесту з весни по осінь того року.

Польська студентська спільнота університету виражала глибоку солідарність щодо тих подій, які відбувалися в Царстві Польському. За свідченнями професора В. Шульгіна, з травня 1861 р. й по осінь 1862 р. в будівлі закладу проходили благодійні концерти. На них збирали кошти на потребу постраждалих від дій російських військ у Варшаві, аж доки вчена рада врешті не заборонила їх (Шульгин, 1863, с. 189).

Протест проти імперських засад убачався не лише в жалобному жіночому одязі, а й у тому, що весна 1861 р. стала часом справжнього буму національних вбрань. В. Шульгін, який на той час був професором Київського університету, переповідає, що місто наповнилося різноманітними національними костюмами. На київських вулицях можна було зустріти людей, що були одягнені в польські, українські та російські традиційні елементи одягу (Шульгин, 1863, с. 187–188).

Такі зміни були відчутними і в університеті. За В. Авсеєнком, бум на костюми відбувся одночасно зі скасуванням обов'язкової уніформи серед студентів. "З'явилися водночас національні костюми, під якими розрізнити поляка від малороса було значно легше, ніж під формальними сортуками, вид аудиторій та коридорів зовсім змінився" (Авсеєнко, 1994, с. 267).

Ми таку ситуацію можемо вважати закономірною. По-перше, до такого явища цілком могли підштовхнути події у Варшаві в лютому 1861 р. Розстріл мирної демонстрації, безсумнівно, збував польську громадськість. Не маючи можливості свого легального вираження протесту, вони демонстрували його через свій зовнішній вигляд. По-друге, таке вираження можна пояснити загальною суспільною атмосферою того періоду. Прихід до влади Олександра II, який на контрасті зі своїм реакціоністським батьком Миколою I та започаткуванням реформ отримував ореол прихильника "лібералізації" Російської імперії, уселяв відчуття певних змін.

Амністія учасників Листопадового повстання 1830 р., припинення конфіскації маєтностей, залучення місцевої шляхти до обговорення селянської реформи, відкриття медико-хірургічної академії в Царстві Польському та дозвіл на факультативне викладання польською мовою в Київському університеті розцінювалося польською громадськістю як потенційна можливість розпочати боротьбу за відновлення державності (Шандра, & Карліна, 2023, с. 70).

Цілком зрозумілим для влади був характер такої "моди". Уже через деякий час Київський поліцейський суд упродовж 1861–1868 рр. відкрив приблизно 100 справ щодо носіння національних костюмів, які влада маркувала як "заборонений одяг" (Київський поліцейський суд..., 1861–1868).

Присутність на вулицях Києва українського національного костюма, імовірно, було похідним явищем. На той час уже сформувалася Київська громада та стала доволі помітним осередком у суспільному житті міста – українофільський рух набирив своєї сили. Певна річ, що хлопомани та громадівці й до цього вирізнялися з-поміж інших суспільних груп одягом простолюдю, однак саме весною 1861 р. вони стали дійсно помітними на міських вулицях. На нашу думку, це можна пояснити тим, що існувала потреба ідентифікації та вирізнення своєї позиції в умовах дедалі більшого загострення відносин між польською громадою й імперською владою. Багато в чому українська громадськість у такий спосіб намагалася зайняти в цьому протиставленні нейтральну позицію, що відображалось й серед студентства.

Певна річ, що в університеті ці тенденції відчувалися не менш гостро й студенти вносили їх із собою в коридори. Володимир Юзефович у спогадах згадував, що студенти одягалися в сірі, чорні й коричневі свитки, маючи сталеві або срібні прикраси. Молодики оперізувалися широкими поясами з величезними пряжками, а на ноги одягали лаковані ботфорти (Юзефович, 1994, с. 36). Студентів-поляків можна було найперше помітити одягненими у венгерки та конфедератки, а при поясі вони могли мати костюшковки (Познанський, 1994, с. 22).

У підсумку, хоч завданням університету було згладжувати національні відмінності та перетворювати випускників у вірних підданих імперського престолу, але саме у його стінах на 1861 р. ці відмінності були особливо яскраво помітними. Водночас це також сприяло поглибленню розколу і так не єдиної студентської спільноти.

"Костюмований рух" став настільки жвавим, що новини про нього дійшли до Петербурга. Імператор Олександр II наказав довідатися: "Чи правда, що поляки і малороси носять національні костюми і в них приходять навіть на лекції?". З огляду на таке генерал-губернатор Васильчиков звернувся до адміністрації університету. Та, зі свого боку, видала студентам правила поведінки в навчальному закладі, зменшила відпустки та посилила нагляд над студентами (Марахов, 1984, с. 67).

Загострення "польського питання" в Києві було відчутним. Студенти не обмежувалися лише політичними маніфестаціями у храмах і на міських вулицях. Військовий М. Домонтович приїхав до міста та згадував, що він застав Київ таким, що "готувався до повстання". За його свідченнями, участь поляків-студентів не обмежувалася лишень демонстраціями та костюмами – вони відкрито навчалися військової справи. На вулицях Києва студенти демонстративно майже щоденно їздили вулицями міста в чимарках та зі зброєю за його межі, аби займатися стрільбищами за містом (Записки и заметки ген. М. Домонтовича, 1994, с. 33).

Загальне пожвавлення польського руху в Києві після варшавських подій не відбулося на порожньому місці й студенти Київського університету були в це залучені. Ще в 1850 р., наприклад, був утворений гурток "Друзі людства", який приділяв увагу соціально-економічним проблемам, виступав за масштабне селянське повстання й проіснував до розгрому в 1855 р. Не минуло багато часу, як у Києві постав новий таємний осередок – "Тройницький Союз", що існував упродовж 1857–1861 рр. Цій організації вдалося об'єднати довкола себе студентів, які виступали за соціальні зміни й відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р. (Губерський та ін., 2014, с. 72). Отже, підґрунтя до політичного гуртування польського студентства у стінах Університету св. Володимира було більш ніж достатньо й події у Варшаві в лютому 1861 р. лише дали відповідний поштовх.

Водночас під впливом подій 1861 р. у Варшаві Київський університет почав відчутно порожніти. Про це свідчить статистика обліку студентів між 1860 та 1862 рр. – з 1049 студентів в університеті лишалося 835. Із них 171 людина мала римо-католицьке віросповідання, а тому цю кількість з певною обережністю, але ми можемо віднести до поляків (Самчук, 2023, с. 292, 300). У цьому ми можемо бачити ознаки того, що польська молодь Києва поступово дедалі більше втягувалася в антиімперську конспірацію на противагу продовженню навчання. Тому вже на 1863 р. колишніх студентів університету Св. Володимира можна буде побачити в розрізних польських загонах по всьому Правобережжю й поза його межами.

Події весни 1861 р. відчутно непокоїли генерал-губернатора Васильчикова. У березні він скаржився міністру народної освіти, що останнім часом серед студентів польського походження дедалі більше "стає помітним прояв їх національного духу, свавілля, неповага до влади й прагнення до відновлення Польщі" (Листування з Міністерством народної освіти про..., 1861, арк. 2 зв.).

Відповідно до цього, Васильчиков пропонував відчутно послабити польський елемент в університеті. Генерал-губернатор надав пропозицію обмежити прийом поляків, які походили з Правобережжя, а також зовсім не допускати до університету уродженців Царства Польського й інших губерній, переправляючи їх в інші університети. Васильчиков очікував, що місця студентів-поляків займе "елемент русский" і російські студенти (цілком імовірно, під цим генерал-губернатор мав на увазі як етнічних росіян, так й українців) зможуть поступово асимілювати польський елемент. "Лише при цих умовах можливо, на мою думку, зробити тутешній університет провідником у польське населення країни тих ідей і переконань, які потрібні для процвітання краю і яких бажає уряд", – підкреслював Васильчиков (Листування з Міністерством народної освіти про..., 1861, арк. 3).

З настанням літа протестні настрої у Києві дещо вщухли, що можна пов'язати найперше з настанням канікулярного періоду й того, що саме польське студентство дійсно було одним із рушіїв маніфестацій. Проте саме в цей період імперська влада почала активно реагувати на ці виступи, хоч це і відбулося з певним запізненням.

9 серпня 1861 р. сенат видав положення про запровадження поліцейських судів у західних губерніях. Його створення пояснювали тим, що "останні події у Царстві Польському знайшли відклик у деяких західних губерніях", а також що "у разі їхнього повторення та подальшої безкарності вони можуть призвести до бродіння умів

й порушувати громадський порядок" ("Об учреждении Полицейских судов в Западных губерниях", 1861, с. 414).

У положенні йшлося про заборону на спів гімнів і пісень, носіння розпізнавальних знаків, публічні збори коштів без погодження з поліцією, а також на образи посадових осіб. Документ не визначав градації відповідальності за цими категоріями порушень, однак, безсумнівно, прагнув відрадити від подібних виступів через прогресію в обсягах тюремного перебування та грошових стягнень:

- за першим порушенням: арешт від 3 днів до 2 тижнів із штрафом у 10–200 руб.;
- за другим порушенням: арешт до 3 тижнів із грошовим штрафом у 20–400 руб.;
- за третім порушенням: до місяця арешту та штрафом у 40–800 руб.

За наступні випадки покарання мало б так само зростати у відповідних пропорціях. Якщо ж особа була неплатоспроможною, то грошовий штраф стягували з її рухомої та нерухомої власності, або покарання замінювали ув'язненням (Об учреждении Полицейских судов в Западных губерниях, 1861, с. 415).

Київський генерал-губернатор Васильчиков, відповідно до цього указу, надіслав циркуляр до повітових предводителів дворянства. Посилаючись на вже згадане положення, він зазначав, що хоч на літній період маніфестації порідшали, але до нього все ж доходять свідчення про спів по католицьких костелах і носіння жалобного одягу. Генерал-губернатор підкреслював, що порушення "будуть переслідуватися з усією серйозністю", і прагнув донести це до маршалків польської шляхти ("Меры против манифестаций...", 1861, с. 419).

Варто додати, що до всього цього відчутно ситуації підіграло й упровадження міністром народної освіти Є. Путятіним нових студентських правил, що згодом отримали назву "путятінських". Основним завданням міністр уважав наведення суворого порядку та дисципліни поміж студентами та викладачами. Заборонами корпорації, студентські зібрання, наукові гуртки й об'єднання, було закрито студентські каси взаємодопомоги та студентські бібліотеки. Вхід до студентського корпусу здійснювали лише за студентськими квитками. За слухання лекцій необхідно було сплачувати 50 руб. Свідомство про бідність анулювали, а з ним були скасовані й усі пільги щодо сплати за навчання. Студента, який не склав один екзамен, відраховували з університету. Було посилено поліцейський нагляд. Факультети ізольовували один від одного й розділяли коридорами, що перебували під охороною (Бургаз, 2017, с. 90).

Початок нового навчального року поновив маніфестації в Києві. За свідченнями Б. Познанського, демонстративне носіння національного одягу тривало до каникул, однак саме уже на осінь 1861 р. в Києві знову з'явилися чемарки та конфедератки (Познанський, 1994, с. 22). Провідну роль у цьому відіграло саме студентство Київського університету.

Зі справ у Київському поліцейському суд та секретної частини архіву жандармерії можна побачити, що для польської громадськості панахиди в римокатолицьких костелах стали одним з осередків гуртування та протесту проти імперської влади. Особливо гучною стала справа щодо студентів Університету св. Володимира, які збиралися у вересні-жовтні в катедральному соборі Святого Олександра.

16 вересня 1861 р. в католицькому храмі відбулася панахида за Й. Лелевелем. Він був відомим польським

істориком, учасником Листопадового повстання, якому приписують створення лозунгу "За нашу і вашу свободу". Захід привернув увагу імперської влади, адже у процесії взяло участь до 1300 людей (Донесення і рапорти шефу жандармів..., 1861–1862, арк. 3 зв.). Серед присутніх були як студенти Університету св. Володимира, так й учні 2-ої гімназії. Офіційно, за показами настоятеля храму, панахиди було замовлено для померлого дядька одного з вірян (Донесення і рапорти шефу жандармів..., 1861–1862, арк. 3а). Насправді ж між присутніми, серед яких більшість були студенти, передавали молитву в пам'ять історика Лелевеля. Окрім молитви в пам'ять Лелевеля, у храмі також співали заборонені російською владою польські гімни, які були написані від руки й передавалися між присутніми під час співу.

Дослідник Г. Марахов наголошував, що в панахиді взяли участь польські, українські, російські студенти, військовослужбовці, а також викладачі університету (Марахов, 1984, с. 68). Багато в чому у своїй монографії автор намагався знайти підтримку польському національному рухові й серед українських і російських інтелектуальних кіл. Однак, на наше переконання, маніфестації від самих початків можна назвати абсолютно пропольською за своїм характером.

Найперше про це свідчить обрання саме римокатолицького храму для проведення зібрань, що задавало відповідний релігійно-культурний настрій до цієї події. Як показали, зокрема, і подальші події, учасники зібрань були доволі категоричні в питанні долучення православних, про що можна буде переконатися далі.

По-друге, етнічний склад заарештованих переконує, що українці й росіяни серед них були практично відсутні як такі.

Наостанок варто врахувати також загальну атмосферу в університеті серед студентів, за якої навряд чи тогочасну студентську спільноту можна назвати прикладом єдності. За спогадами В. Авсеєнка, студенти-поляки трималися в цей час відчутно окремо. У повітрі відчувалася неймовірна ворожість, яка виражалася у тому, що представники різних етнічних груп студентів погрожували один одному фізичною розправою, через що студенти часто спали разом, попутно барикадувавши вікна та двері (Авсеєнко, 1994, с. 268). Загалом, зіставляючи різні спогади осіб, які вчилися чи працювали в університеті середини XIX ст., завжди можна побачити їхні твердження про те, що студенти часто об'єднувалися в окремі групи за національним чи територіальним принципом. Маємо констатувати, що на 1861 р. ця окремішність лише посилювалася.

Тож ми відстоюємо думку, що й подальші події можна трактувати як вияв саме польського національного руху проти Російської імперії.

Під час богослужіння було організовано збір коштів для створення пам'ятника Лелевелю, організатором чого став колишній студент Геншель, а на той час – консерватор фізичного кабінету Університету св. Володимира. З його атестата можна стверджувати, що він лишень за рік до цього закінчив навчальний заклад з правом на отримання ступеня кандидата математичних наук й успішно захистив дисертацію у квітні 1861 р. Ще до отримання звання кандидата математичних наук у жовтні 1860 р. був призначений М. Пироговим на посаду консерватора фізичного кабінету в Університеті св. Володимира. За місяць до зазначених подій Геншель отримав ранг губернського секретаря (Про звільнення консерватора..., 1861, арк. 11–12).

Отже, академічна кар'єра Геншеля була доволі стрімкою та давала йому хороші перспективи. Водночас нещодавнє завершення навчання в університеті робило його ще ближчим до студентської спільноти.

Варто також додати, що Геншель також був лідером литовської гміни й одним з організаторів "Тройницького Союзу", що безпосередньо мало стосунок до підготування майбутнього польського повстання (Wierzejski, 1939, р. 34, 39). Присутність тут одного з лідерів "Тройницького Союзу" дає нам підстави вважати, що за агітацією та організацією цієї та подальших маніфестацій у католицькому костелі стояла саме ця організація.

Під час збору Геншелю допомагали дочки Матушевського – Анна й Софія – який був відомий своїми близькими відносинами зі студентами університету. Надалі у процесі обшуку було знайдено у їхньому помешканні заборонені гімни й "обурливі вірші" в пам'ять про вбитих у Варшаві в лютому 1861 р. У зв'язку із цим було постановлено вислати їх з Києва до Варшави (Донесення і рапорти шефу жандармів..., 1861–1862, арк. 4, 23).

Водночас прелат собору, який вів літургію в соборі, твердив, що про збір Геншеля нічого не знав й був здивований таким напливом людей до храму (Донесення і рапорти шефу жандармів..., 1861–1862, арк. 3а).

Отже, маємо переконливі підстави вважати Геншеля одним із ключових організаторів панахиди за Лелелем. Як свідчать звіти поліції та жандармів, поміченими у співах, крім Геншеля, було двоє студентів – Ярошинський і Шабловський. Однак, певна річ, учасників було в рази більше. Проте ідентифікувати студентів навіть з долученням педелей було вкрай важко.

Уже наступного дня (17 вересня) спів повторився. Серед студентів уже вдруге було опізнано Шабловського та Ярошинського, а також Шестковського. З офіційних звітів начальника поліції довідуємося, що після офіційної літургії ті з присутніх, що залишалися, стали на коліна для виконання гімнів, які за визначенням імперської влади були під заборонаю (Донесення і рапорти шефу жандармів..., 1861–1862, арк. 5).

Участь студентів у костельних демонстраціях викликала занепокоєння серед жандармів. У доповідній записці начальнику жандармів йшлося, що надалі варто активніше долучати інспектора студентів Київського університету за наглядом над підопічними (Донесення і рапорти шефу жандармів..., 1861–1862, арк. 6).

Уже через тиждень, 24 вересня 1861 р., виконання гімнів знову поновили. На цей раз співи почалися ще навіть до того моменту, поки закінчилася офіційно літургія. Настоятель храму, прелат Бринк, найімовірніше, не бажаючи мати справу з владою, намагався всіляко зупинити виконання гімнів, однак, не знайшовши у цьому підтримки, вирішив усунути й закінчити служіння раніше (Донесення і рапорти шефу жандармів..., 1861–1862, арк. 7). На цей раз, окрім співів, студенти були помічені з національними знаками – білим польським орлом на грудях.

Водночас, щоб неможливо було опізнати тих, хто бере участь у співах, студенти щільно ставали один обабіч одного, тим самим закриваючи тих, хто співав у центрі кола (Донесення і рапорти шефу жандармів..., 1861–1862, арк. 9). Попри це, за наданими свідченнями університетських педелей, у поліції відкривали справи на тих, хто був буцімто помічений у співах.

Незважаючи на початок судових справ щодо підозрюваних у співах, розмах маніфестацій у костелі із залученням польської студентської молоді лишень набрав сил. Особливо помітним було відзначення річниці Гродненської унії.

27 вересня 1861 р. дружина штабскапітана Шпаковського звернулася до поліції. Причиною було те, що у надвечірній час того ж дня до неї у будинок зайшов молодик, який передав записку про збір на наступний день у польському костелі з приводу унії між Польщею та Литвою (Донесення і рапорти шефу жандармів..., 1861–1862, арк. 10).

Наступного дня, 28 вересня, у костелі було велелюдно. Більшість становили студенти-католики, яких поліція нарахувала близько 300 осіб, які зібралися на річницю унії. Ставши на коліна, було виконано той самий гімн, опісля чого студенти піднялися й мирно розійшлися у бік вул. Васильківської та університету (Донесення і рапорти шефу жандармів..., 1861–1862, арк. 10–10 зв.). У підсумку, поліція опізнала серед учасників 40 студентів (Донесення і рапорти шефу жандармів..., 1861–1862, арк. 11–11 зв.). Так само польська університетська молодь збиралася й на свято Покрови, 1 жовтня.

Попри масові арешти, поліцейські суди не завжди мали змогу притягнути до відповідальності підозрілих. Чи не єдиним джерелом ідентифікації порушників були університетські педелі, однак під час судових засідань їхніх свідчень часто було недостатньо, адже навіть вони не могли чітко визначити учасників заборонених співів. Неодноразово педелі могли називати імена студентів, але згодом з'ясовували, що хоч вони й були присутні, але у співах участі не брали. Урешті-решт, більшість підозрюваних поліцейські суди вимушені були відпускати.

Отже, паралельно з польськими маніфестаціями в костелах відбувалися судові процеси щодо тих, кого було помічено у раніших демонстраціях – і вже на початок жовтня поліцейські суди почали виголошувати перші вироки. Тимчасовий поліцейський суд присудив консерватору фізичного кабінету Університету св. Володимира Владиславу Геншелю штраф у 190 руб. й арешт на 12 днів, а студентові Вітольду Ярошинському – 145 руб. штрафу й арешт на 6 днів. Старший поліцеймейстер у той же день після суду через університетську адміністрацію назначив для Геншеля та Ярошинського зустріч на завтра, 7 жовтня на 11 год ранку (Про участь студентів і гімназистів у демонстраціях, 1861, арк. 2–2 зв.). Імовірно на зустрічі останній зміг внести відповідний штраф й опинився в шестиденному ув'язненні, тоді як Геншель такої суми не мав, а тому на наступні два місяці був ув'язненим у Київській фортеці.

Загалом мало студентів мали змогу оплатити визначений судом штраф. У період із жовтня 1861 по березень 1862 р. до виплати штрафів було засуджено 25 студентів, із котрих 20 було ув'язнено у зв'язку з їхньою неможливістю оплатити штраф (Відомість щодо присуджених штрафів..., 1861, арк. 20–21 зв.). З огляду на це їхнє перебування в Київській фортеці через неможливість сплати штрафу сягало від одного до понад двох з половиною місяців (Відомість щодо присуджених штрафів..., 1861, арк. 24–27).

Ми можемо з певністю стверджувати, що польська університетська молодь знала про ці події. Відчуття солідарності й колективізму штовхало їх змінити свої дії на радикальніші, що засвідчують події наступного дня. Назавтра після ув'язнення Геншеля та Ярошинського (8 жовтня) студенти знову з'явилися в міському костелі. Помічаємо, що тут поведінка польської молоді стала відчутно агресивніша.

Студенти зібралися на обідню літургію в міському католицькому костелі, як це відбувалося й раніше. Служба відбувалася звично, однак студентська юрба була рішуче й агресивно налаштованою щодо тих, хто

уособлював органи правопорядку в храмі. У рапорті поліцеймейстера йдеться, що під час виконання забороненого гімну молодики насильно поставили на коліна квартального надзирача Матковського, дали йому в рук текст молитви й примушували співати його разом з іншими. Опісля цього, коли студенти вийшли на ґанок, вони зустріли там ще одного поліцейського Вітвицького, щодо якого обмінялися репліками: "А цей чому стоїть? Тому що не б'ють!" (Донесення і рапорти шефу жандармів..., 1861–1862, арк. 17).

Після цього юрба рушила по вул. Костельній до Хрещатики й саме там зустріли канцелярського чиновника Родзевича. Студенти звинувачували його в тому, що під час богослужіння той, буцімто, щось записував. Найімовірніше, вони це трактували так, що Родзевич записував імена учасників виконання незборонених гімнів. Через це студенти-поляки здійснили побиття чиновника, опісля чого рушили далі.

Вірогідно, що збільшення агресивності у поведінці студентів додавав і факт того, що за два дні до цього було ухвалено перші рішення поліцейського суду, за яким учасники співів 16 вересня опинилися за ґратами. Певна річ, було чітке розуміння, що притягнення до суду було би неможливе без відповідних свідків.

Проте найрезонансними були події вже наступного дня, 9 жовтня. Студенти знову, будучи присутніми в костелі, виконали двічі заборонений гімн. Літургію відправляли за нещодавно померлим архієпископом Антонієм Мельхіором Фіалковським, який мав, як ми вже згадували, визначальний вплив на польський соціум.

Присутні дві сотні студентів-поляків після літургії вийшли назовні храму, де почули гарматні постріли. Це було навчання артилеристів, що відбувалися в кількисот метрів від костелу. Студенти театральнo аплодували в долоні й вигукували: "Браво, московське військо!". Лемент на ґанку спонукав квартального наглядача Матковського вийти до молодиків із храму, щоб дізнатися причину галасу (Донесення і рапорти шефу жандармів..., 1861–1862, арк. 18).

Поява Матковського на ґанку одразу змінила студентський настрій. Тісно обступивши поліцейського, вони почали завдавати йому удари палицями по голові, аж доки той не втратив свідомість. Після цього вони спустили його вниз, кинули на бруківку й нанесли ще декілька ударів, лишаючи на його голові глибокі сліди та проламавши череп. Опісля цього студенти спустилися на Хрещатик (Донесення і рапорти шефу жандармів..., 1861–1862, арк. 18 зв.).

Показовим є те, що, крім Матковського, біля костелу було ще чотири жандарми й інші поліцейські, однак стримати розлючений натовп було неможливо, хоча вдалося все ж зафіксувати 14 студентів (Донесення і рапорти шефу жандармів..., 1861–1862, арк. 19 зв.–20). Фіксуючи імена, жандарми й поліцейські не могли достеменно вказати, хто саме завдавав ударів Матковському, однак записували у винних тих, що були поруч у той момент.

Як з'ясувалося згодом, серед ключових свідків побиття Матковського був університетський педель Якубовський, який спостерігав за цим і не надав надати свідчень у суді про цей випадок (Про участь студентів і гімназистів у демонстраціях, 1861, арк. 210). Про його мотиви можемо лише здогадуватися. Цілком логічно буде припустити, що педель вирішив не встрявати у конфлікт, у котрий було залучено десятки розгніваних студентів. До того ж, почуття небезпеки від можливої вендети могло спинити його від бажання дати згодом свідчення для суду.

Матковський міг піддатися побиттю не випадково. Студенти могли зважати на раніші судові справи та вважати його за виказчика. Проте, попри завдання відчутних побоїв, на листопад 1861 р. поліцейський Матковський швидко одужав: він продовжив свою службу й навіть виїздив до Житомира, ведучи розслідування щодо викрадення сина поміщика Федора Ячевського (Похищене дитя, 1861, с. 376–377).

На Хрещатику студентський натовп розділювався: одні пішли по домівках, а інші студенти ринули до університету. Приблизно о 12 год вони увійшли до будівлі. Дещо пізніше ректор Іванішев припускав, що серед цього натовпу могли бути, крім студентів, сторонні особи, які вийшли разом з ними з костелу в той день (Про участь студентів і гімназистів у демонстраціях, 1861, арк. 202 зв.). Частина з них відвернула увагу чергового по університету буцімто з питань щодо поштових оголошень. Це дало можливість іншим дев'яти особам увірватися до актової (збірної) зали з лозунгами "To nasz Uniwersytet! Ghcemy swoi prawa!" (Юзефович, 1994, с. 61).

Під час перебування в актовій залі студенти перевели свою лють на рамки з оголошеннями. За склом розміщувалися остогидлі для них "путятівські правила", а також розпорядження від адміністрації університету. Вони стали об'єктом знищення. Польські студенти палицями розбили скло, відірвали від рам замки (Про участь студентів і гімназистів у демонстраціях, 1861, арк. 7). Серед істориків зустрічаємо думку й про те, що демонстранти зірвали в залі портрет Олександра II (Шандра, & Карліна, 2023, с. 76), хоча прямих згадок про це не знаходимо ані у звітах жандармерії, ані у звітах поліції, ані у звітах інспектора університету. Студенти з костелу пронеслися по залі немов вихор, пробувши тут лишень зо 5 хв.

Інспектор університету виправдовував бездіяльність чергових по коридорах тим, що серед лозунгів були присутні й слова "Подавайте педелей!", – а тому, хвилюючись за свою безпеку, вони вирішили не втручатися (Про участь студентів і гімназистів у демонстраціях, 1861, арк. 7 зв.). Це, зі свого боку, не дало змоги опізнати всіх учасників заворушення. Педелі стали одним з об'єктів гніву натовпу студентів. Як бачимо із судових справ, саме вони були ключовими свідками щодо заборонених співів у костелах і носіння заборонених знаків й одягу, а тому були прямо причетними до висунутих обвинувачень щодо студентів польського походження.

Проте ключова відповідальність лягла на студента Адольфа Рунге, якого зміг опізнати один із педелей. Його, зокрема, було помічено в момент, коли він палицею розкидував бите скло від дошки з оголошеннями по підлозі. Рунге було виключено з університету вже 20 листопада 1861 р. з подальшим висиланням до Ніжину (Про участь студентів і гімназистів у демонстраціях, 1861, арк. 102 зв., 150–150 зв.). Незабаром так само було вислано з Києва ще трьох студентів: Андрія Горжальчинського, Густава та Франца Змигравських (Про участь студентів і гімназистів у демонстраціях, 1861, арк. 162 зв.).

Виправдання інспектора реакції попечителя не пом'якшило. Ніколаї, який на той період обіймав цю посаду, дорікав інспектору студентів, що, попри його настанови, безпеку не було посилено, й доволі різко він реагував на неможливість опізнати всіх винних серед метушні у збірній залі (Про участь студентів і гімназистів у демонстраціях, 1861, арк. 10 зв. – 11). Показовим є те, що це були чи не єдині опосередковані докази. Опізнати інших учасників заворушень в актовій залі не вдалося.

Важливим є і те, що в збірній залі були й інші студенти, які не поділяли лють новоприбулих щодо вивішених розпоряджень. Дехто зі студентів вигукнув до них, що "це свинство, панове, робити такий безлад" (Про участь студентів і гімназистів у демонстраціях, 1861, арк. 7 зв.).

Водночас із "Київського телеграфу" дізнаємось, що вже наступного дня було арештовано понад 20 осіб ("Взгляд на события в Киеве", 1861, с. 323). Загалом у справі студентського заворушення 9 жовтня під арештом у Київській фортеці опинилися 18 студентів. Дехто з них, на додачу до цього, був обвинувачений також у співах заборонених гімнів у попередні дні (Про участь студентів і гімназистів у демонстраціях, 1861, арк. 41–42). Загалом же за осінь 1861 р. під арешт за маніфестації та заворушення потрапили щонайменше 64 особи, 45 з яких були студентами (Про участь студентів і гімназистів у демонстраціях, 1861, арк. 46–47).

10 жовтня університетські коридори наповнювалися студентами. За спогадами В. Юзефовича, польські студенти виражали свій протест щодо вчорашніх подій в актовій залі, де знову було велелюдно. Дискусія переросла у взаємні погрози, лунали гасла "Wop Moskalow! To nasz Uniwersytet!", із зали витісняли "все, що було польське" (Юзефович, 1994, с. 61).

Такі лозунги й позиція були цілком зрозумілими. Один з учасників "Тройницького союзу" Маріан Дубецький зазначав, що університет було закладено саме для поляків "придніпров'я" (маючи на увазі Правобережжя), а не "задніпров'я" (Лівобережжя, вихідців з якого імперська влада серед студентів найменувала "малоросами") (Dubicki, 1909, р. 15). Таке бачення Дубецького разом із вигуками польських студентів демонструють їхнє щире переконання: попри офіційні цілі влади, поляки розглядали Київський університет як власний та певну заміну Кременецького ліцею та Віленського університету, що були закриті після Листопадового повстання. Саме різне бачення щодо "національної приналежності" університету прокладало відповідний конфлікт поміж студентами.

Уже того ж вечора частина студентів вирішила подати до попечителя учбового округу звернення, у якому рішуче засуджували події 9 жовтня в актовій залі університету. Згодом попечитель Ніколаї, звертаючись до генерал-губернатора, підкреслив обурення "руських студентів" щодо заворушення (Про участь студентів і гімназистів у демонстраціях, 1861, арк. 19 зв.). Певна річ, що реакція студентів польського походження на таке звернення була негативною: лояльних до імперської влади студентів вони звинувачували в "москальстві, невігластві, відсутності братства, гуманності, лібералізму та інших високих чеснот" (Шульгин, 1863, с. 196).

Шум у коридорах й актовій залі був настільки гучним, що не давав професорам вести лекції. Через це тодішній ректор Микола Бунге звернувся до інспектора студентів з тим, щоб це припинити. Останній відзвітував, що особисто ходив до актової зали на розмову зі студентами для припинення шуму. Також для порядку він поставив у залі чергового, який надалі мав би слідкувати за порядком і повідомляти про тих, хто буде порушувати спокій (Протокол Ради університету щодо студентських заворушень, 1861, арк. 1–2).

У п'ятницю, 13 жовтня, Рада університету підготувала постанову, де засудила події 9 жовтня: "Порушення спокою і порядку в Університеті зривом оголошень..., крик і шум у коридорах й у збірній залі під час лекцій, сцени насильства й висловлювані при цьому домагання, викликало глибоке обурення Ради". У постанові Ра-

да університету страхала студентів тим, що повторні заворушення можуть призвести до того, що "охорона тиші й спокою в університеті може перейти до стороннього відомства", а тому пропонувала тим, хто "розділяє погляд Ради на ціль університету" поставити свої підписи під відношеннями, у яких засуджували нещодавні заворушення. Відповідальність за збір підписів, який призначили на понеділок, було покладено на професорів (Протокол Ради університету щодо студентських заворушень, 1861, арк. 9).

За характером зібраних підписів можна зауважити, що процес відбувався дещо несистемно. Кожен професор під час видачі листа для підпису висловлював своє бачення щодо того, як він має надалі подаватися до Ради університету. На деяких листах можна побачити назви факультетів, семестрів навчання студентів, повні прізвища й імена, день, а також прізвища викладача, що здійснював цей збір. На інших листах із підписами зберігалися окремі ці елементи, однак у більшості студенти ставили лише свої підписи (Протокол Ради університету щодо студентських заворушень, 1861, арк. 10–46). Професори були обрані своєрідними посередниками. Попечитель Ніколаї мав сподівання, що ті "використають свій авторитет для підтримки порядку й поваги до законних постанов" (Про участь студентів і гімназистів у демонстраціях, 1861, арк. 34 зв.).

На 17 жовтня, зібравши всі підписи, Рада університету проголосила, що солідарними до неї виступили 294 студенти (Протокол Ради університету щодо студентських заворушень, 1861, арк. 34). Очевидно, що це заледве сягало $\frac{1}{5}$ всіх студентів і що поляки практично одностайно проігнорували ініціативу ради. Усе ж, у вже згаданій постанові 17 жовтня Рада університету ухвалила, що це проблемне питання було залагоджене й закрито.

Попечитель Ніколаї у зверненні до міністра Путятіна пояснював, що така незначна солідарність студентів до позиції адміністрації була викликана стислими термінами на підпис, а також що інші студенти-поляки не підтримали це, щоб воно не сприймалося іншими немов "зреченням від національності" (Про участь студентів і гімназистів у демонстраціях, 1861, арк. 34 зв.).

Події в університеті викликали побоювання й у канцелярії генерал-губернатора. Васильчиков звертався до попечителя Київського навчального округу Ніколая, аби той доповідав йому, які дії він робить задля того, щоб подібних заворушень надалі не було (Про участь студентів і гімназистів у демонстраціях, 1861, арк. 5–5 зв.). Певна річ, що Васильчикова тривожила ця ситуація й він паралельно мав спілкування із царем і міністром внутрішніх справ П. Валуєвим щодо зазначених подій. Для імперської адміністрації варто було всіляко не допустити розгортання цих заворушень у щось більше.

13 жовтня попечитель Ніколаї звернувся до інспектора студентів щодо розпорядження генерал-губернатора. Він довів до його відома, що студентам надалі заборонено ходити натовпами в національних костюмах й пересуватися містом з палицями. У випадку непокої порушників варто було б доставити до поліції й передати свідчення до поліцейського суду. Також поліція отримувала право арештовувати студентів на місці (Про участь студентів і гімназистів у демонстраціях, 1861, арк. 17 зв.–18).

Крім того, новини про київські події дійшли до начальника корпусу жандармів. Він вимагав від київського жандармського штаб-офіцера Грабовського зупинити заворушення та притягнути винних до відповідальності

(Донесення і рапорти шефу жандармів..., 1861–1862, арк. 49 зв.).

Тим часом при поліцейському суді було створено слідчу комісію у справі про побиття Родзевича й Матковського. До неї, окрім усього, було долучено й представників університету.

Під час судового слідства визначити винуватих було непросто, адже з'ясувати міру відповідальності та хто саме завдав ударів визначити було у край тяжко. Побитий 8 жовтня чиновник Родзевич зміг серед усіх студентів опізнати хіба Адольфа Рунге, який так само був помічений під час биття скла в університеті. Поліцейський чиновник Матковський теж свідчив, що не міг розгледіти нападників, адже уже з першими ударами був оглушений і його очі залила кров, опісля чого він втратив свідомість і впав (Донесення і рапорти шефу жандармів..., 1861–1862, арк. 47 зв.). На додачу до цього свідки подій теж не давали тимчасовій комісії у справі студентських заворушень чітких показань. На думку жандармерії, це було викликано співчуттям до засуджених у перших і страхом глуму та студентської розправи над ними в інших (Донесення і рапорти шефу жандармів..., 1861–1862, арк. 48 зв.).

У підсумку, за заворушення й побиття квартального наглядача Матковського 9 жовтня в ув'язненні кару відбували четверо: Адольф Рунге й вільнослухач Лев Ольшанський (які опинилися там ще 10 жовтня), Целестин Чаплицький (із 14 жовтня) та Річард Каменський (із 28 жовтня) (Списки студентів..., 1861, арк. 1). Інших арештованих студентів було визнано співниками (Донесення і рапорти шефу жандармів..., 1861–1862, арк. 47).

За свідченням професора Київського університету Старіона Ходецького, більша частина киян ставилася до польських маніфестацій у місті з певною байдужістю. Однак побиття квартального поліцейського збурило київську публіку. Надалі у святкові дні перед київським костелом сходилася доволі значна юрба, більшу частину яких, за свідченням Ходецького, становили великороси (Ходецький, 1861, с. 2283). Імовірно, серед натовпу були як ті, хто прагнув бути свідком нових зіткнень, так і ті, що були наповнені реваншизмом щодо польської громадськості.

Професор Віталій Шульгін мав переконання, що організацією заворушень у костелі й університеті було намагання перетворити демонстрацію на загальностудентську. Ба більше, на його переконання, така демонстрація мала за мету спровокувати імперську владу на оголошення військового стану в Києві (Шульгін, 1863, с. 194–195, 220). Ми ж вважаємо, намагання аж настільки масштабувати ці заворушення 1861 р. є явним перебільшенням, які змальовував пізніше колишній викладач університету під впливом нещодавно придушеного повстання на Правобережжі.

Інакша реакція, певна річ, була в польської громадськості Києва на ці події. Поляки відвідували арештантів у Київській фортеці, приносили їм харчові припаси (Шульгін, 1863, с. 198).

Маємо свідчення й про те, що солідарність до ув'язнених проявлялася і від офіцерів Чернігівського піхотного полку, який на той час квартирував у місті. Понад 30 офіцерів організували благодійний вечір на підтримку арештантів. Це, урешті, вилилося в те, що штабскапітан І. Жукова було звільнено, а решту офіцерів переведено в Західносибірський військовий округ (Шандра, & Карліна, 2023, с. 76).

Проте для подальшої підтримки порядку під час подібних зібрань біля костелу можна було помітити сотню

донських козаків (Ходецький, 1861, с. 2283). Її перебування давало змогу як утримати юрбу від зіткнень, так й унеможливити подібні виступи польської громади, як це було 9 жовтня.

Події 9 жовтня в костелі й Університеті св. Володимира привернули увагу публіцистів. "Київський телеграф" присвятив цій події доволі значне місце на перших шпальтах випуску 19 жовтня. Автор, який підписався як "П-х-в", зачепив не так деталі самої події, як використав цю подію в ролі плацдарму для загальної критики польських маніфестацій. У газеті йшлося, що саме терпимість суспільства до виконання гімнів дозволила молоді "витівки, що порушували суспільну безпеку". Суворо засуджуючи побиття поліцейського Матковського, автор від імені буцімто київської спільноти виголосив, що вона готова піти на арешт учасників заворушень, аби над Київським університетом знову не нависла тінь можливого закриття (Взгляд на события в Киеве, 1861, с. 323).

Такі побоювання не були даремними, адже майже одночасно відбувалися демонстрації в Петербурзькому університеті, що дійсно призвело до його подальшого закриття. Проте все ж Васильчиков оминув це, наказавши Раді університету скласти спільну заяву від студентів про відмову від участі в повстанні (Марахов, 1984, с. 69).

Слов'янофіли так само скептично відреагували на демонстрації студентів – і не лише в Києві, а й у Петербурзі та Москві, що відбувалися майже в один час. У своєму друкованому органі під назвою "День" вони вбачали київські студентські заворушення невід'ємною частиною виступів в інших університетах і мали єдину візію на їхні першопричини. Слов'янофіли були переконані, що все суспільство Російської імперії було заражене "всілякими західними теоріями" й що студентство це переймало, виступаючи за ідеї лібералізму, демократії та беручи участь у демонстраціях. Відповідно, від слов'янофілів був заклик до молоді "не віднімати сил і способів для майбутньої діяльності" на благо Росії (К студентам, 1861, с. 2). Згодом ця стаття була передрукована й у "Київському телеграфі".

Однак зіставлення студентських демонстрацій у Петербурзі та Москві з подіями восени 1861 р. у Києві усе ж було доволі хибним відповідно до причин, характеру та перебігу. Якщо наріжним каменем непокої петербурзьких і московських студентів були нові університетські правила, то в Києві демонстрації мали національний характер, чим і диктується їхня ключова відмінність. Адже більшість учасників заворушень були поляками й практично в кожному їхньому акті непокої простежується очевидний протест проти політики Російської імперії щодо "польського питання". Обурення ж щодо тодішніх умов навчання в університетах було, значною мірою, похідним. Та все ж, як бачимо, частина суспільства вбачала в них тотожність.

З огляду на все це, уже 23 жовтня відбулася нарада імперських міністрів за участі царя Олександра II. Монарх доручив міністрам урегулювати ситуацію, у якій в університетах "ніхто не слухав лекцій". Шеф жандармів князь Долгоруков і міністр внутрішніх справ Петро Валуєв виступали за закриття університетів (Зайончковський, 1861, с. 123–124). Однак цього щодо Київського університету, урешті-решт, не відбулося.

Студентські заворушення осені 1861 р. спонукали київського генерал-губернатора Васильчикова знову звернутися до міністра Путятіна з пропозицією обмежити вихідцям з польської нації доступ до навчання в Університеті св. Володимира. Васильчиков переконував:

маніфестації в Києві спонукали до подібних виявів і в інших місцях Правобережжя і поки кількість поляків в університеті буде домінувати – неможливо очікувати на спокій (Листування з Міністерством народної освіти про..., 1861, арк. 5 зв.). Наштовхуючись на ігнорування його запиту з боку Міністерства народної освіти, Васильчиков намагався зі своїм клопотанням звернути увагу імператора через начальника III відділу князя Долгорукова.

Олександр II через Путятіна усе ж відповів, що заборона на вступ у Київський університет призведе до більшої концентрації поляків в інших університетах, що є небажаним. Цар звертав увагу й на те, що у Варшаві наразі не було вищого навчального закладу, де навчалися б студенти, а, отже, ще й заборона відвідувати Київський університет може викликати обурення поляків. Компромісно імператор пропонував індивідуально не допускати до навчання тих поляків, у чий надійності є сумніви (Листування з Міністерством народної освіти про..., 1861, арк. 9зв.), і тим самим поставив крапку у зверненні Васильчикова.

Справа щодо заворушення 9 жовтня не обмежувалася лише судовим вироком для студентів. Імператор Олександр II видав розпорядження, за яким дозволив звільнити з університету всіх студентів-поляків, які брали участь у демонстраціях або щодо яких є певні підозри з боку поліції чи адміністрації університету. Надалі їх мали вислати з Києва до батьків чи опікунів під суворий нагляд поліції (Про участь студентів і гімназистів у демонстраціях, 1861, арк. 143).

Окрім цього, Міністерство внутрішніх справ Російської імперії зробило розпорядження, за яким усім студентам, які були помічені в демонстраціях або не погоджувалися з університетськими правилами, було заборонено виїздити за межі імперії (Про участь студентів і гімназистів у демонстраціях, 1861, арк. 194).

Костельні маніфестації за участі київських студентів були яскравим сплеском, пік котрого прийшовся на 9 жовтня. Донесення жандармів і справи, передані в поліцейські суди, свідчать про значно меншу інтенсивність опісля, хоча київські студенти продовжували брати участь у храмових маніфестаціях до кінця жовтня й у листопаді. Поступове згасання активності на грудень 1861 р. дало підстави професору Ходецькому в "Московских ведомостях" констатувати, що "маніфестації у Києві уже цілковито скінчилися й у нас царствує... повний спокій" (Ходецкий, 1861, с. 2283).

Дискусія та висновки

Можемо підсумувати, що маніфестації в Києві 1861 р. мали пропольський характер і були певним відлунням тих подій, які відбулися на початку року у Варшаві. Національне гноблення з боку російської імперської влади підштовхувало польську громадськість до беззбройних актів протесту у вигляді носіння жалобного та національного одягу, а також виконання заборонених владою гімнів під час літургій. За підрахунками історика Г. Марахова, упродовж 1861 р. на Правобережжі відбулося загалом 260 маніфестацій (Марахов, 1967, с. 96).

Студентство в цьому відіграло передову роль. Польська молодь з Університету св. Володимира становила лівову частку тих, хто організовував і брав участь у маніфестаціях не лише в Києві, а й поза ним. Сотні студентів були присутніми під час виконання заборонених співів, вони стали ключовими інформаторами щодо майбутніх костельних маніфестацій у Києві, організовували благодійні збори на підтримку постраждалих і на увічнення пам'яті тих, хто сприяв польській справі.

Водночас викладачі польського походження у переважній більшості все ж утрималися від, принаймні, публічної підтримки цих демонстрацій, за винятком Владислава Геншеля, якого було арештовано, звільнено з університету й заслано в інше місто. Така перспектива навряд чи тішила викладацький склад, попри певно співчутливе ставлення до польської справи.

У першій половині 1861 р. ми спостерігаємо, що місцева влада не здійснювала окремої жорстокої політики щодо демонстрантів, переважна більшість яких була студентами. Проте після того, як київськими маніфестаціями зацікавився імператор і його міністри – розпочалося поступове придушення цих виступів. Це здійснювалося через встановлення суворішого нагляду та запровадження поліцейських судів, які через штрафи й арешти намагалися притлумити протестні настрої. Однак така реакційна політика викликала протилежну реакцію, що вилилося в радикальніші настрої серед польських студентів, побиття поліцейського й чиновника, а також погром усередині самого університету.

Імперська влада намагалася тиснути на інспектора студентів і його педелей задля збільшення контролю над студентами. Це не завжди відбувалося успішно й заходи проти студентських маніфестацій і заворушень були радше наслідком, аніж превентивними діями. Насамперед співпраця інспектора й місцевої влади ґрунтувалася на допомозі в упізнанні та притягненні до відповідальності тих, хто був помічений у неналежній поведінці. Певна річ, що це призводило до загострення відносин і під час погрому в актовій залі 9 жовтня студенти бажали вилити свою злість на педелей.

Проте університет у цих подіях зазвичай займав нейтральну позицію щодо польських маніфестацій у Києві та участі в цьому його студентів. Адміністрація тривалий час стояла осторонь, реагуючи хіба у випадках прямих звернень від представників імперської влади на ті чи інші випадки. Однак ситуація змінилася з уже згаданим побиттям чиновника Родзевича й поліцейського Матковського, а також погромом усередині самого університету. Тінь загрози повторного закриття нависла над навчальним закладом, а тому Рада університету вдалася до публічного засудження дій студентів польського походження й через збір підписів серед студентства, які виступали із засудженням цих подій.

Серед самого студентства в 1861 р. атмосфера була вкрай напруженою. Польська справа не знаходила відгуку серед студентів інших національностей, зокрема і серед українських, які в цей же період започаткували Київську громаду. Ба більше, вони сформували колективне подання до попечителя Київського округу, у якому засудили події в актовій залі. Ми певні, що такі дії диктувалися бажанням запобігти можливому закриттю університету, як і у випадку з діями адміністрації. Отже, у дихотомії протистояння польського національного руху й імперської влади ця частина студентства ставала мимоволі на бік останньої. Це, певна річ, поглиблювало і без того наявну прірву між студентами Університету св. Володимира.

Реакція ж київських міщан багато в чому різнилася. Ті, які були частиною польської громадськості, та ті, які дотримувалися ліберальних поглядів – часто були співучасниками актів непокорі до імперської влади, або відверто виражали свою підтримку та надавали допомогу учасникам маніфестацій. Переважна ж більшість киян мала до цих подій байдужість, але події 8–9 жовтня їх збурили. Вочевидь, для них обурливим було саме те, що це сприймалося як певний акт свавілля з боку

студентства. Усе ж цей епізод не спровокував на відкриття ворожисть щодо польської громадськості міста Києва.

У підсумку ми можемо зазначити, що польські маніфестації в Києві стали певним яскравим прологом до подій Січневого повстання, які розгорнулися через півтора року на Правобережжі. В умовах послаблення імперського тиску була надія через мирні протести досягти відновлення національних прав, а у подальшій перспективі – відродити Річ Посполиту. Ми підтримуємо позицію польської дослідниці Ф. Раматовської, яка у своїй монографії називає ці події "моральною революцією" (Ramotowska, 2018, р. 315) – і цілком можливим є те, що сучасники її такою і сприймали.

Водночас реакційна політика царського уряду та місцевої адміністрації підштовхувала до радикалізму, що і вилилося у студентські заворушення в жовтні 1861 р. Цілком вірогідно, що це могло переконати польську громадськість у недовісті мирного протесту та ще більше підштовхнути її до ідеї збройного повстання проти Російської імперії.

Як ми зауважували, до грудня 1861 р. протестні настрої у Києві й серед студентів немов би вщухли. У 1862 р. ми не фіксуємо відкритих маніфестацій чи подібних заворушень. Це викликало серед громадськості відчуття завершеності справ щодо польського питання, що було оманливим. Імперська влада продовжувала фіксувати законспіровану діяльність польського підпілля, у що так само були втягнуті викладачі та студенти. Відбувалася активна підготовка до польського Січневого повстання.

Список використаних джерел

Авсенко, В. (1994). Уривки зі спогадів про університет кінця 50-х – початку 60-х років XIX ст. У 3 іменем Святого Володимира: *Київський університет у документах, матеріалах і спогадах учасників* (Т. 1, с. 254–269). Заповіт.

Архієпископ Фіалковський: "Молитва про свободу Польщі", типографічний ескіз та "Звернення до моїх сестер", рукописний текст. Польською мовою. (1861, 3 березня – 5 березня). Ф. 274 "Київське губернське жандармське управління, м. Київ" (Оп. 3, Спр. 816), Центральный державний історичний архів м. Києва, Київ, Україна.

Бургаз, Ю. (2017). *Роль університетів Російської імперії у формуванні радикально-революційних настроїв студентів (друга половина XIX – початок XX ст.)*. [Дис. канд. іст. наук, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького]. Академічні тексти України. <https://uacademic.info/ua/document/0417U004003#>

Взгляд на события в Киеве. (1861, 19 жовтня). *Киевский телеграф*, 79, 323.

Відомість щодо присуджених штрафів, зібраних з учасників співів заборонених гімнів у Київському костелі. (1861). Ф. 488 "Київський поліцейський суд для розгляду справ щодо порушень тимчасових правил, введених для польського населення, м. Київ" (Оп. 1, Спр. 7), Центральный державний історичний архів м. Києва, Київ, Україна.

Восстание 1863 года. Материалы и документы. Общественно-политическое движение на Украине в 1863–1864 гг. (1964). Видавництво АН Української РСР.

Губерський, Л. В. та ін. (Ред.). (2014). *Історія Київського університету*. ВПЦ "Київський університет".

Губерський, Л. В. та ін. (Ред.). (2019). *Історія Київського університету*. ВПЦ "Київський університет".

Донесення і рапорти шефу жандармів і начальнику 4 округу Корпуса жандармів про спів у римо-католицькому костелі в м. Києві забороненого польського гімну студентами Київського університету та учнями гімназій. (1861, 16 вересня – 1862, 6 квітня). Ф. 274 "Київське губернське жандармське управління, м. Київ" (Оп. 1, Спр. 115), Центральный державний історичний архів м. Києва, Київ, Україна.

Зайончковський, П. А. (Ред.). (1861). *Дневник П. А. Валуева министра внутренних дел. Т. 1. 1861–1864*. АН СССР. Институт истории; Главное архивное управление при Совете министров СССР.

Записки и заметки ген. М. Домонтовича. (1994). У 3 іменем Святого Володимира: *Київський університет у документах, матеріалах і спогадах учасників* (Т. 2, с. 33–35). Заповіт.

Зашкільняк, Л. (2013). *Польське Січневе повстання 1863–1864 років у висвітленні сучасної української історіографії*. У *Galicja a postanie styczniowe* (С. 393–399). Wydawnictwo DiG.

К студентам. (1861, 28 жовтня). *День*, 3, 1–2.

Кривошея, І., & Моравець, Н. (Ред.). (2021). *Польське національне повстання 1863–1864 рр. на Правобережній Україні: від міфів до фактів*. КНТ.

Листування з Міністерством народної освіти про заборону на прийом у Київський університет поляків-католиків, що не є уродженцями Київської, Подільської, Волинської губерній. (1861, 28 березня – 20 грудня). Ф. 442 "Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ" (Оп. 811, Спр. 265), Центральный державний історичний архів м. Києва, Київ, Україна.

Марахов, Г. І. (1967). *Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине*. Издательство Киевского университета.

Марахов, Г. І. (1984). *Киевский университет в революционно-демократическом движении*. Издательство Киевского университета.

Об учреждении Полицейских судов в Западных губерниях. (1861, 9 вересня). *Киевские губернские ведомости*, 36, 414–417.

Познанський, Б. (1994). Воспоминания. У 3 іменем Святого Володимира: *Київський університет у документах, матеріалах і спогадах учасників* (Т. 2, с. 16–22). Заповіт.

Похищене дитя. (1861, 9 грудня). *Киевский телеграф*, 92, 377.

Про звільнення консерватора фізичного кабінету Геншеля від служби. (1861, 20 жовтня – 3 листопада). Ф. 16 "Київський університет св. Володимира" (Оп. 300, Спр. 137), Державний архів м. Києва, Київ, Україна.

Про участь студентів і гімназистів у демонстраціях. (1861, 10 жовтня). Ф. 707 "Канцелярія попечителя Київського навчального округу, м. Київ" (Оп. 27, Спр. 457), Центральный державний історичний архів м. Києва, Київ, Україна.

Протокол Ради Університету щодо студентських заворушень. (1861). Ф. 16 "Київський університет св. Володимира" (Оп. 300, Спр. 146), Державний архів м. Києва, Київ, Україна.

Самчук, Т. (2023). *Пиво і чорнолі. Як жили київські студенти XIX – початку XX століття*. ФОН Мироненко Р. В.

Списки студентів, що утримуються під арештом у Київській тюрмі і студенти Київського університету, що знаходяться під наглядом поліції. (1861). Ф. 274 "Київське губернське жандармське управління, м. Київ" (Оп. 1, Спр. 120), Центральный державний історичний архів м. Києва, Київ, Україна.

Ходецкий, С. (1861, 22 грудня). *Киевские письма. Московские ведомости*, 281, 2283.

Шандра, В., & Карліна, О. (2023). Польські маніфестації у Правобережній Україні напередодні Січневого повстання 1863 р.: учасники, вимоги, наслідки. *Український історичний журнал*, 3(570), 69–95.

Шульгин, В. Я. (1863). *Югозападный край в последнее двадцатипятилетие*. Типография Киевского университета.

Юзефович, В. (1994). Нарис з студентського життя. У 3 іменем Святого Володимира: *Київський університет у документах, матеріалах і спогадах учасників* (Т. 2, с. 35–68). Заповіт.

Dubecki, M. (1909). *Młodzież polska w Uniwersytecie Kijowskim przed r. 1863*. Księgarnia L. Idzikowskiego.

Ramotowska, F. (2018). *Warszawa przedstyczniowa. Przebudzenie: „rewolucja moralna”*. Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych.

Wierzejski, W. K. (1939). *Fragmenty z dziejów polskiej młodzieży akademickiej w Kijowie 1834–1920*. Instytut Józefa Piłsudskiego.

References

A look at the events in Kyiv. (1861, October 19). *Kievskiy Telegraph*, 79, 323 [in Russian].

About the dismissal of the conservator of the physical cabinet Henschel from service. (1861, October 20 – November 3). F. 16 "St. Volodymyr's Kyiv University" (Op. 300, File 137), State Archive of Kyiv, Kyiv, Ukraine [in Russian].

About the participation of students and high school students in demonstrations. (1861, October 10). F. 707 "Office of the Trustee of the Kyiv Educational District, Kyiv" (Op. 27, File 457), Central State Historical Archive of Kyiv, Kyiv, Ukraine [in Russian].

Archbishop Fialkowski: "Prayer for the freedom of Poland", typographic sketch and "Address to my sisters", handwritten text. In Polish. (1861, 3–5 March). F. 274 "Kyiv Provincial Gendarmerie Department, Kyiv" (Op. 3, File 816), Central State Historical Archive of Kyiv, Kyiv, Ukraine.

Avseenko, V. (1994). Excerpts from memories of the university in the late 1950s and early 1960s. In *With the name of Saint Volodymyr: Kyiv University in documents, materials and memories of participants* (Vol. 1, pp. 254–269). Zapovit [in Ukrainian].

Burgaz, Yu. (2017). *The role of the universities of the Russian Empire in the formation of radical revolutionary attitudes of students (the second half of the 19th – the beginning of the 20th century)* [Dis. PhD. of history, The Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy]. Academic texts of Ukraine. <https://uacademic.info/ua/document/0417U004003#> [in Ukrainian].

Correspondence with the Ministry of Public Education about the ban on admission to the Kyiv University of Catholic Poles who are not natives of the Kyiv, Podil, and Volyn provinces. (1861, March 28 – December 20). F. 442 "Office of the Governor-General of Kyiv, Podilya and Volyn, Kyiv" (Op. 811, File 265), Central State Historical Archive of Kyiv, Kyiv, Ukraine [in Russian].

Dubecki, M. (1909). *Polish Youth at the University of Kyiv before 1863*. L. Idzikowski Bookstore [in Polish].

Huberskyi, L. V. and others. (Ed.). (2014). *History of Kyiv University: monograph*. Kyiv University [in Ukrainian].

Huberskyi, L. V. and others. (Ed.). (2019). *History of Kyiv University*. Kyiv University [in Ukrainian].

Information on fines awarded, collected from participants singing prohibited hymns in the Kyiv church. (1861). F. 488 "Kyiv Police Court for Hearing Cases Regarding Violations of Temporary Rules Introduced for the Polish Population, Kyiv" (Op. 1, File 7), Central State Historical Archive of Kyiv, Kyiv Ukraine [in Russian].

Khodetsky, S. (1861, December 22). Kyiv letters. *Moscowskie Vedomosti*, 281, 2283 [in Russian].

Kryvosheya, I., & Moravets, N. (Eds.). (2021). *The Polish National Uprising of 1863–1864 in Right-Bank Ukraine: from myths to facts*. KNT [in Ukrainian].

Lists of students held under arrest in Kyiv prison and students of Kyiv University under police supervision. (1861). F. 274 "Kyiv Provincial Gendarmerie Department, Kyiv" (Op. 1, File 120), Central State Historical Archive of Kyiv, Kyiv, Ukraine [in Russian].

Marakhov, G. I. (1967). *The Polish Uprising of 1863 in Right-Bank Ukraine*. Kyiv University Publishing House [in Russian].

Marakhov, G. I. (1984). *Kyiv University in the Revolutionary Democratic Movement*. Kyiv University Publishing House [in Russian].

Notes of Gen. M. Domontovych. (1994). In *With the name of Saint Volodymyr: Kyiv University in documents, materials and memories of participants*. (Vol. 2, pp. 33–35). Zapovit [in Russian].

On the Establishment of Police Courts in the Western Provinces. (1861, September 9). *Kievskie gubernskie vedomosti*, 3, 414–417 [in Russian].

Poznansky, B. (1994). Memories. In *With the Name of St. Volodymyr: Kyiv University in Documents, Materials, and Participants' Memories*. (Vol. 2, pp. 16–22). Zapovit [in Russian].

Protocol of the University Council regarding student riots. (1861). F. 16 "St. Volodymyr's Kyiv University" (Op. 300, File 146), Kyiv State Archive, Kyiv, Ukraine [in Russian].

Ramotowska, F. (2018). *Pre-January Warsaw. Awakening: "moral revolution"*. Headquarters of the State Archives [in Polish].

Reporting and reports to the chief of gendarmes and the head of the 4th district of the Gendarme Corps about the singing of the banned Polish

hymn by students of Kyiv University and gymnasiums in the Roman Catholic church in Kyiv. (1861, September 16 – 1862, April 6). F. 274 "Kyiv Provincial Gendarmerie Department, Kyiv" (Op. 1, File 115), Central State Historical Archive of Kyiv, Kyiv Ukraine [in Ukrainian].

Samchuk, T. (2023). *Beer and ink. How did Kyiv students live in the 19th and early 20th centuries*. Myronenko R. V. [in Ukrainian].

Shandra, V., & Karlina, O. (2023). Polish demonstrations in Right-Bank Ukraine on the eve of the January Uprising of 1863: participants, demands, consequences. *Ukrainian Historical Journal*, 3(570), 69–95 [in Ukrainian].

Shulgin, V. (1863). *Southwestern Region in the Last Twenty-Five Years*. Printing House of Kyiv University [in Russian].

The 1863 Uprising. Materials and documents. The socio-political movement in Ukraine in 1863–1864. (1964). Publishing House of the Academy of Sciences of the Ukrainian RSR [in Russian].

The Kidnapped Child. (1861, December 9). *Kievskiy Telegraph*, 92, 376 [in Russian].

To the students. (1861, October 28). *Den'*, 3, 1–2 [in Russian].

Wierzejski, W. K. (1939). *Fragments from the history of Polish academic youth in Kyiv 1834–1920*. Józef Piłsudski Institute [in Polish].

Yuzefovych, V. (1994). Essay on student life. In *With the name of Saint Volodymyr: Kyiv University in documents, materials and memories of participants*. (Vol. 2, pp. 35–68). Zapovit [in Russian].

Zashkilnyak, L. (2013). The Polish January Uprising of 1863–1864 in the coverage of modern Ukrainian historiography. In *Galicja a postanie styczniowe* (pp. 393–399). Wydawnictwo DiG. [in Ukrainian].

Zayonchkovsky, P. A. (Ed.). (1861). *Diary of P. A. Valuev, Minister of Internal Affairs: Volume 1. 1861–1864*. Academy of Sciences of the USSR. Institute of History; The Main Archives Office under the Council of Ministers of the USSR [in Russian].

Отримано редакцією журналу / Received: 01.09.2024

Прорецензовано / Revised: 06.12.2024

Схвалено до друку / Accepted: 27.12.2024

Anton STOLYAROV, PhD Student

ORCID ID: 0009-0000-3448-0135

e-mail: carpe_diem@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

STUDENT UNREST AT THE UNIVERSITY OF ST. VOLODYMYR IN 1861

Background. The article examines the events on the eve of the Polish January Uprising of 1863–1864 in Kyiv. The purpose of the study is to highlight the course of student riots in Kyiv in the fall of 1861, which became a harbinger of the future uprising. After analysing the historiographical state of research on this topic, the conclusion was formed that among Ukrainian historians there has not yet been a work that would sufficiently cover the issues of the topic of student protests and the role of Kyiv University in the context of the uprising.

Methods. The research used general scientific and general historical methods, including content analysis, synthesis, induction, and a systematic approach. The comparative method was used to compare the sources, and the historical-genetic method helped to establish a logical chain of events. A historical-systemic method was also used to take into account various factors and events, which ensured an objective analysis.

Results. In the course of the research, it was found that Kyiv students of Polish origin were the key drivers of protests against the imperial power during 1861. This happened by wearing prohibited elements of clothing, as well as organizing church demonstrations. This created a gradual tension between the participants of the protest actions and the imperial authorities, which resulted in physical clashes and a pogrom at the University of St. Volodymyr.

Conclusions. Student protests at Kyiv University in 1861, organized by Polish youth, were marked by demonstrations against Russian imperial rule. At first, the authorities did not take harsh measures, but over time intensified repression, which led to the radicalization of protests and riots. The university administration and part of the students supported the authorities to avoid the closure of the institution. The public of Kyiv had different reactions: from supporting the protests to being outraged by the student riots. The events of that time became a prologue to the January Uprising with the participation of Kyiv University students, making further peaceful struggle of the Polish public against the imperial authorities impossible.

Keywords: St. Volodymyr Kyiv University, students, Russian Empire, Polish uprising of 1863–1864, national movements, student movement.

Автор заявляє про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The author declares no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ / INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Багмет Олег – кандидат географічних наук, старший науковий співробітник, Інститут географії НАН України, Київ, Україна

Контактна інформація: bagmet@ukr.net

Bahmet Oleh – PhD (Geogr.), Senior Researcher, Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Contact information: bagmet@ukr.net

Береговий Владислав – аспірант, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: fili.dwarf.vladislav@gmail.com

Beregovyi Vladyslav – PhD Student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: fili.dwarf.vladislav@gmail.com

Василинчук Артем – аспірант, Національний університет "Києво-Могилянська академія", Київ, Україна

Контактна інформація: a.vasylynchuk@ukma.edu.ua

Vasylynchuk Artem – PhD Student, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Kyiv, Ukraine

Contact information: a.vasylynchuk@ukma.edu.ua

Данилевич Аліса – кандидат історичних наук, асистент, кафедра етнології та краєзнавства, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: danilevich_78@ukr.net

Danylevych Alisa – PhD (Hist.), Assist., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: danilevich_78@ukr.net

Кирпичник Руслан – доктор філософії з політології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: rus97lan@ukr.net

Kurpychnyk Ruslan – PhD (Political Sci.), Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: rus97lan@ukr.net

Ляпіна Олена – кандидат історичних наук, доцент, кафедра історії Центральної та Східної Європи, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: liapina@knu.ua

Liapina Olena – PhD (Hist.), Assoc. Prof., Faculty of History, Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: liapina@knu.ua

Миронюк Олена – асистент, кафедра історії мистецтв, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: e-mail: olena.myroniuk@knu.ua

Myroniuk Olena – Assist., Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: olena.myroniuk@knu.ua

Столярів Антон – аспірант, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Контактна інформація: carpe_diem@knu.ua

Stolyarov Anton – PhD Student Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Contact information: carpe_diem@knu.ua

Наукове видання

ВІСНИК КИЇВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ІСТОРІЯ

Випуск 2(159)

Редактор Т. Гуз

Оригінал-макет виготовлено ВПЦ "Київський університет"

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, економіко-статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Формат 60x84^{1/8}. Ум. друк. арк. . Наклад 300. Зам. № 224-
Гарнітура Arial. Папір офсетний. Друк офсетний. Вид. № 1-.
Підписано до друку

Видавець і виготовлювач
ВПЦ "Київський університет"

Б-р Тараса Шевченка, 14, м. Київ, 01601, Україна

☎ (38044) 239 32 22; (38044) 239 31 58; (38044) 239 31 28

e-mail: vpc@knu.ua; vpc_div.chief@univ.net.ua; redaktor@univ.net.ua

[http: vpc.univ.kiev.ua](http://vpc.univ.kiev.ua)

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1103 від 31.10.02